

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

ОХОРОНА ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ
В УКРАЇНІ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Київ – 2017

Рекомендовано до друку:
Вченою радою Навчально-наукового інституту інформаційної безпеки
Національної академії СБ України, протокол № 11 від 25 червня 2016 року.

РЕЦЕНЗЕНТИ: доктор юридичних наук, професор Марущак А.І.
доктор педагогічних наук, професор Г.М.
Артюшин;

Внесок авторів: Гуз А.М. – розділ – 1; Касперський І.П. – розділ 2.;
Князєв С.О. – вступ; розділ 3.; Солодка О.М. – розділ 7; Тищенко Є.Ф. – розділ 4;
Ткачук Т.Ю. – розділ 4; Шлапаченко В.М. - розділ – 5; 6.

Охорона державної таємниці в Україні: навч. посіб. / Гуз А.М.,
Касперський І.П., Князєв С.О., та ін...- Київ: Нац. акад.. СБУ, 2017.-
216 с.

Розглядаються особливості охорони державної таємниці в Україні.

Для студентів ННІБ НА СБ України, працівників режимно-секретних органів, які навчаються на курсах підвищення кваліфікації ННІБ НА СБ України, курсантів і слухачів НА СБ України, які вивчають навчальні дисципліни “Охорона державної таємниці”, “Забезпечення державної безпеки у сфері охорони державної таємниці”, а також науково-педагогічних працівників НА СБ України.

ЗМІСТ

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Вступ

РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Контрольні питання за розділом

Список використаних та рекомендованих джерел

РОЗДІЛ 2. ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ ТА ПОРЯДОК НАДАННЯ ВІДОМОСТЯМ ЦЬОГО СТАТУСУ

Контрольні питання за розділом

Список використаних та рекомендованих джерел

РОЗДІЛ 3. ДОЗВІЛЬНИЙ ПОРЯДОК ПРОВАДЖЕННЯ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ, ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ, ПІДПРИЄМСТВАМИ, УСТАНОВАМИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З ДЕРЖАВНОЮ ТАЄМНИЦЕЮ

Контрольні питання за розділом

Список використаних та рекомендованих джерел

РОЗДІЛ 4. ПОНЯТТЯ ТА ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ СЛУЖБОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗА ФАКТОМ ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ДЕРЖАВНУ ТАЄМНИЦЮ

4.1. Загальнотеоретичні підходи до змісту службової інформації та підстави проведення службового розслідування

4.2. Порядок призначення та проведення службового розслідування

4.3. Завершення службового розслідування

Контрольні питання за розділом

Список використаних та рекомендованих джерел

РОЗДІЛ 5. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ

5.1. Державна таємниця, як предмет злочину в кримінальному праві

5.2. Кримінальна відповідальність за шпигунство та державну зраду у формі шпигунства (ст. 114, 111 КК України)

5.3. Кримінальна відповідальність за розголошення державної таємниці (ст. 328, 422 КК України)

5.4. Кримінальна відповідальність за втрату документів, що містять державну таємницю (ст. 329 і ч. 2 ст. 422 КК України)

Контрольні питання за розділом

Список використаних та рекомендованих джерел

РОЗДІЛ 6. АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ

Контрольні питання за розділом

Список використаних та рекомендованих джерел

РОЗДІЛ 7. ДЕРЖАВНА ТАЄМНИЦЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ

7.1. Загальні підходи до правового врегулювання обігу інформації з обмеженим доступом в законодавстві іноземних держав.

7.2. Зміст державної таємниці у законодавстві іноземних держав НАТО та ЄС.

7.3. Визначення та кримінально-правова охорона державної таємниці в законодавстві окремих держав НАТО та ЄС (на прикладі криміналізації шпигунських посягань)

Контрольні питання за розділом

Список використаних та рекомендованих джерел

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Держексперт – державний експерт з питань таємниць;

Держкомсекретів України - Державний комітет України з питань державних секретів;

ДОДТЛ СБ України – Департамент охорони державної таємниці та ліцензування Служби безпеки України;

ДСНС – Державна служба з надзвичайних ситуацій;

ДССЗІ – Державна служба спеціального зв'язку;

ЗВДТ – Звід відомостей, що становлять державну таємницю;

КК України – Кримінальний кодекс України;

КУпАП - Кодекс України про адміністративні правопорушення;

МЗС – Міністерство закордонних справ;

НА СБ України – Національна академія СБ України;

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки;

ОДПУ – Орган державного політичного управління;

«ОВ» - ступінь секретності інформації «особливої важливості»;

ОУН – Організація українських націоналістів;

РНК – Рада народних комісарів;

РПВДТ – Розгорнутий перелік відомостей, що становлять державну таємницю;

РСО – режимно-секретний орган;

СБ України – Служба безпеки України;

«Т» - ступінь секретності інформації «таємно»;

УНР – Українська народна республіка;

«ЦТ» - ступінь секретності інформації «цілком таємно»;

ВСТУП

Створення розвинутого і захищеного інформаційного середовища є неодмінною умовою розвитку суспільства та держави, в основі якого мають бути покладені та реалізовані відповідні заходи. З усього інформаційного масиву, інформація з обмеженим доступом є найбільш чутливою до різноманітних загроз. У свою чергу, серед різних видів інформації з обмеженим доступом найбільш уразливою для безпеки держави є, безперечно, державна таємниця.

Сучасні реалії, пов'язані з проведенням широкомасштабної антитерористичної операції також створили додаткові потужні загрози для існування інформаційної сфери держави. Українське суспільство наочно побачило наскільки вразливою може ставати навіть відкрита інформація, яку можливо неправомірно перекручувати, обмежувати у доступі та використовувати як спосіб маніпулювання свідомістю. Звідти забезпечення ефективної охорони державної таємниці набуло ще більшого значення.

Тому не випадково, що для кожної країни охорона державної таємниці це важливе питання, ефективне вирішення якого потребує комплексного підходу. Реалізація цього комплексу заходів здійснюється різними суб'єктами управління відповідно до своїх, законодавчо визначених, повноважень.

Правильне розуміння спрямованості та реалізації заходів охорони державної таємниці, перспектив подальшого їх застосування також потребує системного підходу. Даний підхід передбачає врахування історичного досвіду становлення системи охорони державної таємниці на території України, вивчення сучасних нормативно-правових актів, які спрямовані на врегулювання суспільних відносин у сфері охорони державної таємниці, кваліфікацію правопорушень у цій сфері, а також залучення необхідного досвіду захисту інформації з обмеженим доступом у провідних країнах світу.

Саме на сприяння у розумінні зазначених питань і спрямовано представлений навчальний посібник.

Структурно видання складається з семи розділів. Після кожного з них подано питання для самоперевірки та рекомендовані джерела.

Посібник створено для використання в навчальному процесі Навчально-наукового інституту інформаційної безпеки Національної академії СБ України для забезпечення наступних дисциплін: «Охорона державної таємниці», «Організаційно-правові основи захисту інформації з обмеженим доступом».

РОЗДІЛ 1

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Фактично ще в додержавні часи інформації про військо племінного князя, його особу, розташування війська під час походу, території через які пересуватиметься військо, зміст не вигідно укладених договорів, розташування, укріплення і забезпечення продовольством та спорядженням «княжого граду» приділялося багато уваги і саме ці відомості охоронялися, оскільки вони відносилися до державної таємниці.

Вже в добу розвитку державності аж до середини XI ст. тривали походи Київської Русі на Візантію. Насамперед, тому, що війна була на той час головним і загальновизнаним засобом ведення зовнішньої політики будь-якої держави. А тому і захист військової інформації, насамперед, був головним у політиці Олега, Ігоря, Ольги, Святослава, Ярослава. Князі йдучи в похід старалися приховати кількість війська і напрям головного удару. Ворог, який не знав точної кількості військ впадав в паніку і не міг адекватно реагувати на це, а заздалегідь розпущені чутки, перебільшення і неправдива інформація ще більше її роздували. Підтвердженням цього є свідчення наших літописців та грецьких хроністів Льва Диякона, Скіліци, Зонари з приводу походу Ігоря в 941 році на Візантію називаючи неймовірну цифру руського війська в 10 тис. кораблів. Це означало, що на них сиділо 400 тис. чоловік, хоча навряд чи таке могло бути, оскільки навіть в XII ст. Русь більше 20-30 тисяч не виставляла.

За Володимира та Ярослава особливого розмаху набуває зовнішньополітична, дипломатична діяльність держави, саме інформація про дипломатичні зносини підлягала охороні.

Хочемо висловити припущення, що вже в період Київської Русі з'являються державні службовці, які здійснюють захист державної таємниці, можливо це представники молодшої дружини, а саме: отроки, діти боярські, пасинки.

Починаючи з середини 14 ст. українські землі поступово були інкорпоровані до складу Литовсько-Польської держави, яка теж чимало уваги приділяла захисту державної таємниці. Військова інформація залишається одним з найважливішим видом. Можна сказати, що за польського панування захист інформації в державі набуває особливого значення. Особа князя, короля захищається державою. Починає формуватися нормативна база державної таємниці. Так, зокрема, в першому розділі арт.3 Литовського статуту Великого князівства Литовського 1588 р., що діяв на більшій території України зазначається про злочини проти престолу. Згідно цього документа передбачалася страта за листування з ворогом і повідомлення йому відомостей, які могли б завдати шкоди державі. «Хто б с неприятельми нашими поразуменье мел, листы до них або послы радечи против нас, государя и Речи Посполитой, або осерегаючи слал, ... такова чести отсудить и горлом карать».

В часи середньовіччя, коли зв'язки між державами за відсутності хорошої інфраструктури були слабкі важливу роль починає відігравати інформація про внутрішньополітичне становище Речі Посполитої, її зовнішню політику. Тому сусідні держави переманювала (з вигодою) на свій бік королівських службовців, і всіх тих, хто був обізнаний з державною таємницею, або навіть для одержання інформації засилали шпигунів (нова назва розвідників), які здобували цю інформацію. Це були високоосвічені люди, переважно представники дипломатичних місій, які вони проводили з метою налагодження міждержавних відносин. Звісно, що шпигунство завдавало шкоди державі і жорстоко каралося в Речі Посполитій, людина яка це чинила оголошувалася зрадником. Саме з метою захисту державної таємниці в Статут була введена така норма, яка законодавчо визначала захист важливої державної інформації. Причому наступала кримінальна відповідальність за розголошення державної таємниці. Очевидно, що в 16 столітті в Речі Посполитій пошуком та знешкодженням шпигунів, а тому і захистом державної таємниці займалися відповідальні перед королем і ним

призначені державні службовці, його найближче оточення. До їх компетенції, напевно, було віднесено і захист найбільш важливої інформації держави. Яким чином вони здійснювали захист інформації? На нашу думку, перш за все до роботи з важливими документами, які приймав польський Сейм допускалося обмежене коло вірних королю осіб, переважно магнати (канцлер, гетьман, підскарбій). Теж саме робилося і при складанні та підписанні міждержавних угод. Інформація про місце перебування та пересування короля країною теж підлягала охороні, оскільки цим могли скористатися незадоволені його діяльністю верстви населення або магнати, шляхта, тому охороною його та королівських угідь займалися слуги замкові, путні, сторожеві та інші. Можна сказати, що саме в цей період в Речі Посполитій створюються окремі підрозділи на які покладаються безпека особи короля, держави та захист державної таємниці. Очевидно, що керівництво охороною державної таємниці в польській державі зосереджувалося в руках коронного або польного гетьманів.

В цей самий період у Запорізькій Січі та державі Богдана Хмельницького великої уваги приділялося охороні державній таємниці. Причому основна увага приділялася захисту військової інформації. Особливість цього періоду полягає в тому, що захист державної таємниці Б. Хмельницьким здійснювався в процесі формування держави та в процесі війни з Польщею.

Перш за все, захищаючи військову інформацію Б. Хмельницький, знаючи про традиційну недооцінку польською стороною необхідності збереження у таємниці задумів, прагнув шляхом дезінформації посіяти у польському війську невпевненість у власних силах, а то й панічні настрої, тобто застосовував принципи ведення «психологічної, війни». Тому не випадково у своїх універсалах наполягав на необхідності створення для ворога настроїв приреченості, напруги, непевності. Подібних результатів було досягнуто у ході боїв під Корсунем, Пилявцями, Берестечкової кампанії.

Вивчення історичних джерел, які вдалося виявити, не дозволяє встановити існування окремої інституції, яка б спеціально займалася цією важливою ділянкою захисту державних інтересів козацької України. Проте, потреба у протидії іноземним агентам, які хотіли здобути інформацію про військові плани Хмельницького існувала. У зв'язку з чим можна припустити, що виконання функції захисту державної таємниці покладалося на центральні й місцеві органи влади.

Особливу увагу гетьман звертав на збереження у таємниці своїх військової та політичної інформації, про що промовляють численні свідчення польських урядовців, воєначальників, офіцерів.

Зазначимо, що забезпечення охорони державної таємниці Хмельницький здійснював таким чином, що перш за все, обмежував доступ кола осіб до найбільш важливих військово-політичних документів. Чим менше людей із його оточення знало про військово-політичні плани тим більше було вірогідності, що інформація не попаде до противника.

Під час проведення воєнних операцій гетьман вживав рішучих заходів для запобігання одержанню ворогом відомостей про чисельність війська та оперативно тактичні плани. З цією метою, по перше, знаючи про наявність польських розвідників у таборі, часто вдавався до поширення серед вояків дезінформації щодо подальшого способу дій, по-друге, запроваджував залізну дисципліну, щоб позбавити польські роз'їзди можливості захоплення «цінних язиків», по-третє, різко обмежував коло осіб обізнаних з суттю задуманих операцій. Тому не випадковими були постійні нарікання польського командування на відсутність достовірних даних про гетьманські наміри.

Дуже часто польська сторона з метою здобуття різного виду інформації користувалася послугами адміністрації Хмельницького або засилала своїх розвідників. Джерела (переважно польського походження) не проливають світла на заходи українського командування й урядовців по викриттю

польських агентів, котрі проникали не лише до лав війська, але й діставалися Чигирин.

Доводилося Б. Хмельницькому протистояти інформації провокаційного ідеологічного ґатунку, спрямованої на його дискредитацію в очах козацтва та інших прошарків українського населення, на розкол Війська Запорозького.

У ході розбудови національної держави в середині XVII ст. (час гетьманства Б. Хмельницького) охороні державної таємниці відводилося значну роль у боротьбі за виборення нею незалежності, сприяло реалізації політичних і військово-стратегічних задумів українського уряду.

Аналізуючи особливості охорони державної таємниці за гетьманства Б. Хмельницького слід зазначити, що, на нашу думку, ці функції частково були покладені на контррозвідку.

Протягом першого періоду Національної революції гетьман, Генеральна канцелярія та інші органи влади приділяли велику увагу утаємниченому військово-політичних планів, успішно протидіяли заходам польської розвідки, зокрема її спробам організувати державний переворот шляхом усунення від влади Б. Хмельницького чи його вбивства тощо.

Звертає на себе увагу ще один напрямок діяльності Б. Хмельницького влітку 1648 р. з метою формування системи охорони державної таємниці – організація ним сторожової служби, що мала пильнувати за зв'язками польських і московських урядовців, між якими відбувалося листування з питань надання Московією допомоги Речі Посполитій у боротьбі проти кримських татар, котрі виступали союзниками українців.

З літа 1648 р. доводилося гетьманові протистояти також заходам польською уряду, спрямованим на організацію опозиції у таборі національно-патріотичних сил, розрив військово-політичного союзу з Кримським ханством. В Українській державі існували елементи контролю з боку уряду за діяльністю дипломатів.

Таким чином, зважаючи на важливість охорони державної таємниці, уряд Б. Хмельницького вчасно вживав необхідних заходів у сфері захисту

військово-політичної інформації Української держави від ворожих дій Польщі. Внаслідок цього вдавалося зберігати у таємниці військові плани найголовніших кампаній, розкривати змови, організовані ворожою агентурою, протидіяти спробам правлячих кіл Речі Посполитої спровокувати міжусобну боротьбу в українському суспільстві, внести розкол у лави національно-патріотичних сил.

На Запорізькій Січі теж чимало уваги приділялося захисту військової інформації, оскільки вона була військовим об'єднанням і, очевидно, осавул і писар, які відали прикордонними роз'їздами і управляли розкиданими по степових слободах і хуторах козаками (т. зв. «сиднями») займалися її захистом. На роз'їзди покладалася розвідка становища за межами кордону. Про її результати повідомлялося в Січ. Залишається ще додати, що військовий товмач, будучи знавцем інших мов, іноді посилався з таємним завданням на кордон або в розташування супротивника.

Фактично можна зазначити, що в умовах будівництва держави формувалася й система охорони державної таємниці. Наступні гетьмани України: І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря, І. Брюховецький, П. Дорошенко, Д. Многогрішний, І. Мазепа, І. Скоропадський, П. Полуботок, К. Розумовський теж приділяли чимало уваги захисту військово-політичних планів держави.

Очевидно, що саме на писаря було покладено захист військово-політичної інформації в державі та здобуття найбільш важливих відомостей корисних для держави через драгоманів (товмачів).

Особливо доклад зусиль в захисті військово-політичної інформації І.Мазепа. Прикладом є те, що гетьман кілька років вів таємні переговори з королем Швеції і практично спромігся інформацію про зміст цих зносин зберегти у таємниці. Навіть цар не знав про зміст переговорів, хоча його неодноразово попереджали наближені до гетьмана особи. Очевидно, що Мазепа володів ремеслом захисту інформації. Перш за все, доступ до державної таємниці надавав вузькому колу наближених осіб. Державну

таємницю полковникам не довіряв оскільки знав, що більшість з них і їх оточення працюють на Москву. Підтвердженням цього є таємні переговори, які вів Мазепа з Карлом XII. Ці переговори закінчились таємною, підписаною між королем «шведів, готів і вандалів і гетьманом України угодою» для боротьби з Московією.

Підтвердженням того, що і гетьманська і царська влада докладала максимум зусиль для забезпечення державної таємниці є правові джерела того періоду. Причому ці джерела закріплюють кримінальну відповідальність за розголошення такого виду інформації як державна таємниця. Так в р. 2,7 ст.2, Соборного Уложения 1649 р. зазначалося: «Кто при державе царского Величества с недруги учнет дружится, и советными грамотами ссылатися, и помочь им всячески чинити... такова казнити смертию»; стаття 20 цього ж документу зазначає «Кто, будучи на государственой службе в полках, учнет изменою из полков переезжати в неприятельские полки там и сказывать про вести и про государевых ратных людей, ... такова переезщика казнити смертию, провести против неприятельских полков, а поместья его и вотчины и животы взять на государя».

На нашу думку, звернення до законодавчого закріплення в Московській державі покарання за розголошення такого виду інформації як державна таємниця підтверджує розуміння владою важливість цього питання у будівництві держави, а також того, що випадки розголошення державної таємниці були непоодинокі. Це привело до розуміння необхідності нормативного регулювання охорони державної таємниці.

Ще в одному правовому джерелі, Генеральному регламенті (Статут державних колегій) 1720 р., в розділі 50, статті 4 зазначається: «Когда кто постороннему, кому не надлежит, тайности коллегины сообщит, резолюции, прежде времени объявит протоколы ... таковым за преступление надлежит чинить смертная казнь или вечная на галеру ссылка с вырезанием ноздрей и отнятием всего имения). Це джерело теж підтверджує раніше висунуту нами тезу.

В правовому джерелі XVIII ст., яке діяло на території гетьманської України, теж знаходимо підтвердження захисту найважливішого виду інформації державної таємниці, яке законодавчо було закріплене в «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1722 р., зокрема в розділі 3 артикулі 2, пункті 6 зазначається: «Кто бы с неприятелем согласие какое имел, письмами с ним пересылаясь или посланников посылая, ... либо, оберегая в чем неприятеля, пособлял оному, открывая государя своего тайную волю, намерения, уставы и дела, ... такового смертью казнить четвертовать».

Це ж саме знаходимо в «Уложенні про покарання кримінальні та виправні» 1743 р., зокрема р.3,гл.2; р.5, гл10, ст.290 зазначають: «Кто из Российских поданных откроет какую-либо государственную тайну иностранному, хотя и не враждебным с нею державам, или сообщит им планы Российских крепостей или иных укрепленных мест, или гаваней, портов, арсеналов, или публикует сии планы дозволения правительства, тот за сие приговаривается к лишению всех прав состояния и к ссылке на поселение в отдаленных местах Сибири»; ст. 292. «Кто из Российских поданных будет иметь тайную переписку с поданными неприятельных государств, хотя и без намерения вредить своему отечеству, но однако же столь неосторожно и нескромно, что неприятель может сообщаемыми им в сей переписке сведениями воспользоваться для успеха своих предприятий против России, тот за сие приговаривается к заключению в крепости на время то 6 месяцев до 1 года»; ст. 468 «За разглашение дел, подлежащих тайне и недозволенное сообщение кому-либо бумаг, отмеченных надписью секретно, виновный подвергается, смотря по важности дела и происшедшим или долженствовавшим произойти от того последствиям, более или менее вредным, или отрешению от должности, или исключению из службы, или же сверх того, и заключению в смиренном доме на время от 6 месяцев до 1 года», ст. 469 «За открытие должностным лицом какому-либо постороннему принадлежащего правительству или частному человеку секрета, для

производства изделий, работ, машин, медицинских или иных составов и т.п., виновный, сверх вознаграждения за причиненные им убытки, подвергается отрешению от должности и заключению в тюрьме на время от 6 месяцев до 1 года», ст. 470 «За открытие с намерением государственных тайн иностранным правительствам, виновный подвергается наказаниям, определенным за государственную измену в статьях 288 и 290 сего Уложения. За обнаружение государственных тайн без намерения, а по неосторожности, виновный в том исключается из службы, и , смотря по важности дела и тайны и другим обстоятельствам, более или менее увеличивающим или уменьшающим вину его, приговаривается к заключению в крепости на время от 6 месяцев до 1 года».

В Кримінальному уложенні 1845 р. р.4,37 ст.111 «Виновный в опубликовании или сообщении правительству или агенту иностранного государства, не находящегося в войне с Россией, плана рисунка, документа копии с оных или сведения, которые заведомо должны были храниться в тайне от иностранного государства, наказывался каторгой не свыше 8 лет. Если сии план, рисунок, документ, копия с оных или сведения вверены были виновному по службе, или если он получил их или ознакомился с ними по своему служебному положению, или если ему объявлено было воспрещение публиковать или сообщать оные, то он наказывался срочной каторгой», 653 Служащий, виновный в оглавлении сделавшихся ему известными по службе или вследствие злоупотребления им служебными полномочиями и долженствующих заведомо храниться в тайне правительственных распоряжений, сведений или документов, наказывался арестом. Если оглашенное могло причинить важный вред для порядка управления или для казенного, общественного или частного интереса, то виновный наказывался заключением в тюрьме. Если же оглашенное виновным составляло тайну, касающуюся внешней безопасности России, то он, если не подлежит наказанию за измену, наказывался заключением в исправительном доме или заключением в крепости.) 1903 р.).

В Законі Російської імперії «Про державну зраду шляхом шпигунства» (ст. 111 Виновный в опубликовании, сообщении или передаче другому лицу, в интересах иностранного государства, без надлежащего уполномочия: 1) долженствующихся сохраниться в тайне сведений или предметов, касающихся внешней безопасности России или вооруженных ее сил или сооружений, предназначенных для военной обороны страны; 2) плана, чертежа, рисунка либо иного изображения или описания российского укрепленного места, установленных района либо эспланады онаго, военного судна либо иного сооружения, предназначенного для военной обороны страны, или документа, касающегося мобилизации и вообще распоряжений на случай войны, наказывается: в случае, пунктом 1 сей статьи предусмотренном, – каторгою на срок не свыше 8 лет, а в случае, пунктом 2 сей статьи предусмотренном, – срочною каторгою) 1912 р.

Усі ці приклади говорять про те, що починаючи з середини XVII ст. в Росії та на Українських землях у складі імперії великої уваги приділялося охороні державної таємниці. Причому держава була зацікавлена в надійному захисті державних секретів, про що свідчать жорстокі покарання цитовані вище з правових джерел. Саме в цей період удосконалюється система охорони державної таємниці, а саме законодавчі акти які її регламентували, з'являються органи таємної поліції, на які було покладено збір і захист інформації про військово-політичне становище в державі. Разом з цим, оскільки українські землі, входили до складу Російської імперії, існували автономні органи влади, які очолювали гетьмани, то і вони були зацікавлені у вироблені і виробляли власні форми захисту інформації про які ні цар ні сусідні держави не повинні були знати.

З кінця XVIII ст. Україна знов увійшла в бездержавний період свого існування. На цей час майже у всіх її землях (крім Галичини, Буковини, Закарпаття, які перебували в складі Австро-Угорської імперії) суспільний устрій, управлінські структури, правовий статус станів, верств і соціальних

груп було приведено у відповідність до суспільного устрою і державного ладу Росії.

Перша чверть XIX ст. характеризувалася створенням системи вищих і центральних державних органів управління. Саме в цих органах зосереджувалися державні таємниці.

У МЗС Росії питаннями забезпечення захисту державної таємниці в сфері зовнішньої політики займалися:

Шифрувальний департамент – питання організації криптографічного захисту каналів зв'язку.

Посли і консули, на яких був покладений весь спектр обов'язків, починаючи від підбору технічного персоналу і закінчуючи організацією відправлення дипломатичної пошти.

Спеціального навчального закладу, де б викладали мистецтво криптографії, у Росії не було, і тому чиновниками в шифрувальний департамент, як, утім, і в усі інші департаменти міністерства, призначалися не особи, що володіють сумою визначених знань і відомих здібностей, а ті хто закінчив ліцей або юридичний факультет.

У Російській імперії не існувало централізованої системи захисту державної таємниці. МЗС, Військове відомство і Департамент поліції самостійно докладали зусиль по забезпеченню схоронності державної таємниці. При цьому Департамент поліції славився своєю системою конфіденційного діловодства, а МЗС і Військове відомство мали досягнення в галузі криптографії. У той же час заходи, що починаються, носили хаотичний характер і не могли забезпечити ефективного захисту державних секретів.

Уже в перші роки XX століття усі великі світові держави почали підготовку до війни, напружено спостерігаючи за тим, що роблять потенційні союзники і супротивники. У мирний час нечисленні апарати спецслужб “полювали” за мобілізаційними планами, новинками військової техніки й інформацією про підготовку до майбутньої війни.

Як наслідок цього, у військовому відомстві почалися активні дії по створенню й удосконаленню системи захисту військової таємниці.

Робота велася у чотирьох напрямках:

1. Створення й удосконалювання системи контррозвідувальних органів. Їх основним завданням була протидія шпигунству супротивника в мирний і воєнний час.
2. Організація комплексної системи захисту інформації, що містить військову таємницю.
3. Удосконалювання системи фельд'єгерського зв'язку.
4. Організація військової цензури.

Питаннями ведення секретного листування з усіх питань займався восьмий стіл VII відділення ведення військової статистики іноземних держав Другого управління Генерал - Квартирмейстера:

- ведення переписки по секретних питаннях;
- ведення переписки по агентурній розвідці;
- забезпечення роботи прикомандированих іноземних офіцерів до російської армії.

Саме це відділення займалося й організацією розвідки. А VIII відділення було архівно-історичним. Розподіл функцій усередині відділення:

- 1 стіл - видача документів;
- 2 стіл - видача книг;
- 3 стіл - Діловодство по допущенню занять в архівах і бібліотеках.

Це відділення сполучало в собі функції звичайної бібліотеки і спецвідділу, що регламентує питання допуску до роботи із секретними документами. Був ще один підрозділ у структурі генерального штабу, пов'язаний з організацією таємного листування. «Канцелярія. Журнальна частина. Ведення переписки і журналів по вхідних і вихідних секретних документах».

Була в Генеральному штабі і своя криптографічна служба. В другій половині XIX століття більшість шифрів Військового міністерства являли собою коди малого (до 1000 словникових величин) обсягу. Кодовими позначеннями тут були трьох- і чотиризначні числа. Військові шифри цього типу звичайно використовувалися протягом тривалого часу. Перероблявся лише відносно швидко застарілий словник.

Словникові ключі були найбільш поширеним типом шифрів, використовуваних наприкінці XIX століття у військовому відомстві. Їх називали «військовими ключами».

Правда проблеми з перехопленням повідомлень, які передавали по телеграфу виникли ще в російсько-японську війну. Якщо повідомлення в оточений Порт-Артур шифрували, то по телеграфі інформація передавалася у відкритому виді.

І більш того, вже в 1904 японські спецслужби, вперше в історії радіотехнічної розвідки, реалізували на практиці схему дистанційного знімання акустичної інформації. Вони використовували схему мікрофон - кабель - приймач (спостерігач).

Тільки в 1915 році в російській пресі пройшло повідомлення про те, що під час бойових дій у період російсько-японської війни були випадки перехоплення телеграфних повідомлень, якими обмінювалася Ставка головнокомандуючого і війська.

Часом доходило до абсурду. Дротовий телеграф, особливо апарати «ЮЗА», російське командування вважало абсолютно надійними для передачі секретних телеграм у незашифрованому виді. З чим була зв'язана така впевненість у надійності цього апарата залишилася загадкою.

Усі питання пов'язані з організацією збереження, пересилкою й обробкою мобілізаційних планів регламентувалися спеціальною інструкцією. У кожному військовому окрузі інструкція була розроблена з урахуванням місць дислокації військових частин і штабу округу. Кожен екземпляр

інструкції мав гриф «таємно» і номер примірника. Тираж інструкції друкувався тільки у військовій друкарні.

До першої світової війни, у жодній країні світу, крім Франції й Австро-Угорщині, не існувало військових дешифрованих органів. І створення в листопаді 1911 року при Генштабі Австро-угорської армії криптографічного бюро на чолі з капітаном Андрашим Фиглем безуспішно намагалися зламати російські дипломатичні і військові криптосистеми.

Правда, ситуація різко змінилася в період першої світової війни. Тоді дешифрувальна служба Австро-Угорщини мистецькі розкривала російські криптографічні системи через незліченні непорозуміння пов'язаних з військовою мобілізацією в Росії.

Коли почалася Перша світова війна, то з'ясувалося, що армія, і разом з нею і держава, не здатні забезпечити необхідний рівень охорони військової таємниці. І як наслідок цього, населення не було готове активно допомагати органам контррозвідки.

І тільки 22 червня 1914 року газета «Русский инвалид» опублікувала звернення до громадян Російської імперії. Це було першою спробою виразити думку влади про відношення до захисту державної таємниці в Російській імперії. У ньому влада призивала населення зберігати в таємниці інформацію про дислокації, переміщення і чисельність військ. Населення призивали не вірити різним чуткам і зберігати спокій. Уряд обіцяв інформувати про реальну обстановку на фронті.

Охорона державної таємниці здійснювалася у відповідності до типової інструкції «Пункты хранения», яка регулювала більшою мірою секретне діловодство. У розділі 1 типової інструкції детально розписувалося, де й за яких умов повинні зберігатися мобілізаційні плани. Вказувалися місто або залізнична станція, місце і спосіб збереження. Місцем збереження мобілізаційних планів звичайно були:

1. Мобілізаційний відділ штабу округу.
2. Приміщення вартового начальника гарнізонної гауптвахти.

3. Грошова комора гарнізонної гауптвахти.

4. Карцер при гауптвахті.

Способів збереження секретних документів було два:

У залізній шухляді.

У залізній шухляді вкладеній в дерев'яну скриню.

У розділі II інструкції докладно розписана процедура передачі документів у військові частини на збереження.

Так, у першому параграфі другого розділу говорилося, що документи повинні зберігатися в опечатаних залізних шухлядах. А в окремих пунктах шухляди повинні були бути додатково вкладені в дерев'яні скрині (по двох у кожену скриню). Самі скрині повинні бути прикріплюватися до підлоги.

В другому параграфі даного розділу говорилося, що передача залізних шухляд з документами на збереження здійснювалася уповноваженими від завідувача пересуванням військ, і начальника залізниці. Ці особи повинні були мати посвідчення особи затвердженого зразка. При цьому ці особи не можуть робити передачу шухляд незалежно один від одного, а лише за умови явки обох представників разом.

Коменданти міст і штабу військового округу повинні бути завчасно сповіщені завідувачами пересування військ про час доставки шухляд і про те, хто з офіцерів округу був відряджений з цією метою.

У третьому параграфі говорилося про місце укладання документів у шухляду.

У наступному параграфі докладно описувався сам процес опечатування шухляди. Так, відповідно до вимог інструкції залізні шухляди призначені для збереження в дерев'яних скринях, опечатувалися в такий спосіб:

У кришці кожної шухляди, біля переднього його краю, і в передній стінці просвердлювали отвори призначені для протягування двох мотузок, виготовлених з уплетеної в них тонким дротом.

Після закриття шухляди, одну з мотузок пропускали через вушко ключа, зав'язували вузлом і кінці опечатували до особливої маленької дощечки печатками начальника залізниці і керівника пересуванням військ.

Після того, як шухляди були доставлені в пункти збереження і розміщені в загальній дерев'яній скрині, кінці другої мотузки (зв'язаної з вузлом одночасно з першою), опечатували номерними печатками начальника залізниці і керівника пересуванням військ до стінки дерев'яної скрині.

Зліпки з печаток, вкладені у футляри, передавалися комендантові міста, який зберігав їх в особливій залізній шухляді або в дерев'яній скрині, які міцно замикав під свою особисту відповідальність.

Одержавши зліпки й упевнившись у цілісності і дійсності печаток, комендант міста, або секретар штабу округу, опечатували дерев'яні скрині своїми печатками і приймали на збереження разом зі зліпками печаток ключі від дерев'яної скрині. Після чого складався акт установленної форми, у двох примірниках, за підписами осіб, які прийняли на збереження скриню.

Один примірник акту передавався начальникові залізниці, інший, разом із представленим посвідченнями про особу, зберігається в коменданта міста, або в канцелярії штабу округу. Коменданти міст і секретар штабу округу несли повну відповідальність за цілісність печаток, якими опечатані залізні шухляди.

У п'ятому параграфі говорилося про те, що залізні шухляди, передані на збереження без дерев'яних скринь, опечатувалися двома сургучевими печатками начальника залізниці і керівника пересування військ, але без прикріплених до них ключів, способами зазначеними в четвертому параграфі.

Ключ від цих залізних шухляд передавався або помічникові начальника мобілізаційного відділу, або уповноваженому від залізниці агентові, або іншій посадовій особі, для збереження в особливій залізній шухляді або в добре закритій дерев'яній шухляді.

У шостому параграфі говорилося, що копії всіх актів передавалися керівникові пересуванням військ.

У сьомому параграфі звичайно описувалися особливі умови збереження в деяких населених пунктах. Зокрема в штабі військового округу, скриня, у числі секретних справ мобілізаційного відділу, охоронялася в позаслужбовий час вартовим біля дверей мобілізаційного відділу. У період роботи відділу знаходилася під спостереженням старшого ад'ютанта мобілізаційного відділу.

Третій розділ інструкції цілком присвячений описові процедури обміну документів.

Так, у першому параграфі описано, що обмін, залізних шухляд або мобілізаційних документів, проводився уповноваженими начальника залізниці і керівника пересуваннями військ, які постачаються справжніми приписами - першого начальника залізниці, другий керівника пересуванням військ.

В другому параграфі зазначалося, що призначені для вкладення в шухляди нові документи dopravляли, в пункти збереження, в теках або залізних шухлядах, отриманих в управлінні залізниці.

У третьому і четвертому параграфах докладно описувалася сама процедура заміни документів.

У присутність коменданта міста, або секретаря штабу, або начальника мобілізаційного відділу або його помічника, відкривши дерев'яну скриню, уповноважений перевіряв цілісність печаток.

Знявши печатки і зробивши обмін залізними шухлядами або документами у залізних шухлядах, уповноважені знову накладали установлені печатки і складали акт.

Далі проводилися дії аналогічні тим, що виконувалися при первинному вкладення залізної шухляди в дерев'яну скриню.

У п'ятому параграфі особливо підкреслювалося, що уповноваженого необхідно негайно допустити до залізної шухляди для обміну документів

відразу ж після прибуття, за винятком випадків, коли допуск у позаурочний час не визначено існуючим законом (параграф 219 Гарнізонного статуту).

У розділі IV інструкції докладно розписувалася процедура вилучення мобілізаційних планів при оголошенні часткової або повної мобілізації.

Спроби неухильно додержуватися вимог інструкції з організації збереження секретної переписки, часто закінчувалися невдачею. Роботу співробітників фельд'єгерського корпусу регламентували інструкції. Зокрема, 25 липня 1892 року була затверджена «Инструкция чинам фельдъегерского корпуса».

У 1913 році «Инструкция чинам фельдъегерского корпуса» була переглянута і 12 вересня 1913 року була затверджена знову. У ній були більш чітко позначені службові обов'язки і правила поведінки чинів фельд'єгерського корпусу як на службі, так і позаслужбовий час. Крім того, перший розділ «Об общих обязанностях чинов фельдъегерского корпуса» був доповнений розділом «Об автомобилях и подрядческих лошадях». А в параграфі 62 Інструкції регламентовано поводження із секретними пакетами. Пакети від Імператора на ім'я міністрів і головнокомандуючих повинні бути доставлятися одразу, коли прибували в Санкт-Петербург, військовому міністрові, міністру закордонних справ або голові Ради Міністрів, навіть якщо це було в нічний час. При цьому в розсильних книгах, крім розписки зазначалися: одержувач, місяць, число і година передачі пакетів.

Після початку першої світової війни начальник фельд'єгерського корпусу видав наказ про посилення режиму таємності для чинів фельд'єгерського корпусу. «Объявляю чинам корпуса о безусловной необходимости остерегаться случайных знакомств и расспросов посторонних лиц, в особенности по служебной деятельности чинов корпуса. В текущую войну неограниченно распространен неприятелем шпионаж, поэтому, надо остерегаться в ответах даже на самые, казалось бы, невинные вопросы, задаваемые, однако, с одной целью, собрать подробные сведения для неприятеля всех не только военных, но и общегосударственного

мероприяттях, вызванных настоящим войной и проведение которых, втайне от врага представляет одно из средств к достижению Россией успеха в войне и последующей победе над врагами». Перша світова війна та її результати кардинальним чином перекроїли всю систему міжнародних відносин. На політичній карті Європи, особливо на сході континенту, з'явилися нові держави, які закладали підвалини повоєнних відносин. Серед них була й незалежна Українська держава, яка в своєму будівництві пройшла різні етапи й набула різних форм: Центральна Рада та Українська Народна Республіка, Українській Держава гетьмана П. Скоропадського, Українська Народна Республіка доби Директорії, Західноукраїнська Народна Республіка.

Війна показала, що захист усіх видів інформації в Росії, в російській армії вимагав значних змін і серйозної централізованої організації. Звісно, що про досвід, напрацьований в Російській імперії, знали і в урядах Української держави в 1917-1921 роках. У зв'язку з будівництвом нової незалежної Української національної держави всі уряди багато уваги приділяли побудові дієвої системи захисту не лише військових та державних секретів, а і всієї важливої військово-політичної інформації і створення спеціальних органів, які б займалися цими проблемами.

В період Центральної Ради можна виділити кілька видів інформації, які підлягали захисту вже молодого Українською державою. Зокрема, військова інформація, державна інформація, інформація з обмеженим доступом, службова інформація, слідча інформація, персональна інформація тощо. Починаючи з 1917 і до 1921 років, в різні періоди на передній план ставився захист різних видів інформації.

Характер нормативної бази, що регламентувала захист інформації з обмеженим доступом в 1917-1921 роках, багато в чому визначався особливостями цього історичного періоду й тими чинниками, що впливали на дії вищих органів влади в тогочасній Україні.

Аналіз передумов та особливостей створення перших органів які б займалися захистом інформації та державної безпеки України свідчить, що

останні на початковому етапі свого функціонування намагалися зробити посильний внесок в державотворення України та забезпечення її існування. Однак їх діяльність була ще малоефективною.

Якщо говорити про причини цього, то можна виділити три найбільш важливі: по-перше, створення координаційного органу з питань безпеки і оборони стало нагальною потребою тогочасного суспільно-політичного життя в Україні. Проте в керівників країни не було чіткого уявлення про статус, функції, компетенцію і стратегічну діяльність цієї інституції. Це викликало взаємні нерозуміння і гальмувало ініціативу як одних, так і інших. По-друге, до створення цих Інституцій практично не залучались висококваліфіковані військовики та досвідчені керівники й співробітники спеціальних служб, які були в розпорядженні Генерального Секретаріату; По-третє, за діяльністю створених комітетів і комісій не здійснювався необхідний і результативний контроль, а також їхні рішення та постанови ніяк не захищалися.

18 травня 1918 року П. Скоропадський затвердив постанову Ради міністрів «Про зміну існуючих законів про міліцію і утворення Державної варти». Положення про Департамент Державної варти базувалося на ст. 361, 362 «Зводу законів Російської імперії». До складу Департамент Державної варти входили: директор, віце-директор, чиновники для особливих доручень, начальники відділів, секретар тощо. Відділи проводили оперативно-розшукову роботу та необхідні процесуальні дії у кримінальних справах. При проведенні дізнання співробітники Державної варти у карно-розвідувальній сфері перебували у безпосередній підлеглості особам прокурорського нагляду згідно із постановами «Статуту кримінального судочинства».

Освідомчі (контррозвідувальні) підрозділи Державної варти (зустрічається назва «інформаційні») виконували роботу з попередження, виявлення і припинення злочинів проти державного ладу й безпеки держави, збір інформації про політичні партії тощо.

У складі освідомчих відділів виділялися окремі діловодства за напрямками: загальне, таємне, агентурне, залізничне, реєстраційна частина та фотолабораторія.

Місцеві освідомчі відділи були зобов'язані висвітлювати політичну обстановку у своєму районі, вивчати характер діяльності місцевих політичних організацій і рухів, вербувати таємну агентуру та керувати її роботою, організовувати зовнішній нагляд, перлюстрацію кореспонденції тощо. Завдання освідомчих відділів на місцях конкретизувалося в «Інструкції начальника освідомчих відділів при губернських старостах і градоначальниках». «Інструкція» містила окремі, фрагментарні рекомендації щодо охорони державної таємниці, але вкладених у неї положень було явно недостатньо.

Уряд П. Скоропадського робив спроби створення дієвої цензури засобів масової інформації, яка б могла захистити витік інформації про військово-політичне становище у державі через друковані органи.

Організація захисту військової інформації в період Директорії (1919-1920 рр.) здійснювалася в Генеральному штабі УНР. За захист інформації відповідальним був контррозвідувальний відділ та його окремий загін – загін польової артилерії. Сюди ж входив загін особистої охорони Головного Отамана. Агентурою контррозвідки опікувалися – контррозвідувальні відділи штабів військових з'єднань.

Під час Директорії за рішенням уряду був створений при Міністерстві внутрішніх справ «Політичний департамент», а при губернських і повітових комісарах – губернські та повітові «політичні відділи».

Головні завдання Політичного департаменту були визначені такі: виявлення і припинення антидержавницької діяльності з боку політичних противників УНР, і в першу чергу партії комуністів, боротьба зі шпигунством, вивчення тилу противника та його військ. Виконував він і розвідувальну роботу щодо країн – потенційних противників УНР та можливих союзників.

Для співробітників Політичного департаменту була розроблена «Інструкція із збирання інформації». Документ цікавий в першу чергу тим, що дає уявлення про пріоритетні інтереси та визначені напрями діяльності цієї спецслужби. Зокрема, збиралася інформація про діяльність некомуністичних партій (українські, російські, польські, чеські); відомості про їх програми, організаційну структуру; ставлення до радянської влади та Директорів УНР; популярність серед населення; настрої населення республіки, його ставлення до уряду УНР, радянської влади, до Польщі; рівень національної свідомості; відомості про збройні повстання, гасла, під якими вони розгортаються, характер дій повстанців (чи не є вони просто бандитизмом).

Збиралися відомості про становище влади в регіонах, що не контролюються Директорією. З'ясовувалося, наскільки радянська влада міцно тримається в селах і містах, ставлення до неї населення, яку збройну силу вона має і проти кого проводить прогресивну політику; особовий склад надзвичайних комісій та міліції, напрями діяльності та об'єкти зацікавленості; інформація про міжнаціональні відносини в Україні, політика радянської влади по відношенню до українців та української мови; відомості щодо виходу періодичних видань, роботи шкіл, про життєвий рівень населення, ціни на головні продукти харчування, обіг грошей, кооперативний рух.

Крім того, збиралася військова інформація про місця дислокації і плани щодо передислокації військ противника, їх найменування, озброєння, постачання, одяг, харчування, політичні настрої серед особового складу, рівень дисципліни і ставлення до населення, а також відомості про громадян, які активно співпрацювали з окупаційною владою або, навпаки, найбільш рішуче чинили їй опір тощо.

Таким чином з цього документу випливають основні питання, які цікавили Директорію, і які відігравали найбільший інтерес для забезпечення безпеки держави. Очевидно, що і цю саму інформацію, яка викладена у

«Інструкції», і яка циркулювала в УНР доби Директорії, першочергово необхідно було захищати Політичному департаменту. З огляду на це ми можемо підсумувати, що саме цьому органу вдалося створити орган, який би забезпечував захист інформації у державі. Звичайно про ефективність його діяльності у такий буремний, обмежений для цього державного утворення час говорити не доводиться.

Як зазначалося вище, створення власних органів, які б захищали українські державні утворення від витoku інформації з обмеженим доступом та від розвідувально-підривної діяльності спецслужб ворога, почалося ще за часів національних змагань 1917 - 1921 рр. Проте нетривале існування цих утворень, стан війни не дали змоги налагодити ефективну систему захисту інформації з обмеженим доступом та нормальне існування окремих її інститутів.

До 1921 року більшовики не робили спроби упорядкувати порядок обробки і збереження документів, що містять державну таємницю. Наприклад, у виданому Управлінням військово-навчальних закладів Західного фронту в 1921 році навчальному посібнику «Військова таємниця» розглядалися не тільки найпростіші методи організації секретного діловодства, але і перелік зведень, що могли бути військовою таємницею.

Одночасно з цією книгою, 13 жовтня 1921 року Декретом РНК був затверджений «Перелік відомостей, які складають таємницю і не підлягають поширенню». Відомості поділялися на дві групи: військового й економічного змісту.

Необхідність захисту інформації з обмеженим доступом було усвідомлено більшовиками не відразу. Першочерговим завданням стало утримання захопленої влади, придушення всілякого збройного спротиву та саботажу. У цих умовах питання організації ефективних органів, які б займалися захистом секретної інформації, стало для нової влади питанням виживання.

5 травня 1921 року створений 8 спецвідділу при ВНК. З 6 лютого 1922 року по 25 грудня 1936 року цей орган називався – спецвідділ при ДПУ – ОДПУ – ГУ ДБ НКВС СРСР. А з 25 грудня 1936 року по 9 червня 1938 року – 9 - й спецвідділ при ГУ ДБ НКВС СРСР. Перше відділення цього спецвідділу займалося «спостереженням за всіма державними установами, партійними і громадськими організаціями з питань збереження державної таємниці». Саме спецвідділ був головною організацією, яка координувала всі заходи щодо захисту державної таємниці. Хоча основним завданням цього відділу була розробка керівних документів, які регламентували різні аспекти організації захисту державної таємниці.

Необхідним було також на державному рівні сформулювати єдині вимоги до виготовлення, користування, збереження, передачі, транспортування та обліку секретних документів, режиму секретності на підприємствах, в установах та організаціях.

Ще у 1922 році секретаріат ЦК РКП (б) прийняв Постанову «Про порядок збереження і руху секретних документів», у якій вперше зафіксовано, що для організації і ведення секретного діловодства необхідно було створити секретні частини. Секретне діловодство регламентували також відомчі інструкції та накази.

У 1926 році було видано ряд загальносоюзних інструкцій, що регламентували окремі питання організації і ведення секретного діловодства: «Інструкція з ведення секретного і шифрувального діловодства»; «Інструкція місцевим органам ОДПУ за спостереженням та постановкою секретного і мобілізаційного діловодства»; «Інструкція з ведення архівного діловодства і передачі справ в органи Центрархіву»; «Інструкція про порядок підготовки і конвертування кореспонденції, яка надсилається дипломатичною поштою»; Постанова РНК СРСР «Про створення воєнізованої охорони для охорони підприємств і споруд, що мають особливе значення для держави, і про організацію силами військ ОДПУ військової охорони підприємств і споруд, що мають виняткове значення для оборони країни (травень 1927 року)»;

«Інструкція із секретного діловодства» і «Інструкція із шифрувального діловодства» (1928 рік). Ці інструкції діяли недовго. У 1928 році було прийняте рішення про необхідність відділення секретного діловодства від шифрувального.

У 1928 році спецвідділом ОДПУ видано першу загальносоюзну «Інструкцію з таємного діловодства», відповідно до якої саме спеціальний відділ при ОДПУ СРСР здійснював керівництво державними, партійними, професійними, кооперативними і громадськими установами і організаціями всіх республік СРСР з питань секретного діловодства шляхом загального спрямування цієї роботи, інспектування в цьому відношенні їхніх центральних і місцевих установ і шляхом організації в них секретних і шифрувальних органів. Всі розпорядження зазначеного підрозділу, що стосувались секретного і мобілізаційного листування, а також шифрувальної роботи були обов'язковими до виконання.

У відомствах, організаціях і установах, що знаходились на території союзних республік, за постановкою роботи секретних і шифрувальних органів спостерігали спеціальні відділення повноважних представництв ОДПУ у республіках, які безпосередньо відповідали перед спеціальним відділом ОДПУ за правильну постановку секретної і шифрувальної роботи у вказаних відомствах, установах і організаціях.

Спеціальне відділення організовувало таємне і шифрувальне діловодство у всіх установах, розміщених на території України як місцевого, так і союзного значення, здійснювало контроль за порядком ведення і зберігання мобілізаційних і шифрувальних матеріалів, узгоджувало питання про допуск громадян до секретного та шифрувального діловодства, вело облік осіб, які завідували секретним діловодством в радянських установах, розробляло шифри і забезпечувало ними всі установи, розміщені на території повноваженого представництва, крім тих, що користувались шифром, встановленим спеціальним відділом ОДПУ.

24 квітня 1926 року Постановою РНК затверджений новий «Перелік відомостей, що за своїм змістом є спеціально охоронюваною державною таємницею». Це фактично був перший відкритий перелік відомостей для органів державної влади, які працювали з державною таємницею. Усі відомості були розділені на три групи: відомості військового змісту, відомості економічного змісту і інші за змістом відомості. Крім цього, було введено три категорії секретності. Відповідно до Переліку, відображеним у ньому відомостям, було присвоєно один із трьох грифів секретності: «цілком таємно», «таємно» і «не підлягає розголошенню».

Перелік мав ряд недоліків. Тому, через два місяці, спецвідділ при ОДПУ видав секретний «Перелік питань цілком таємної, таємної і такої, що не підлягає розголошенню інформації».

У цьому переліку були враховані всі недоліки попереднього документу. Змінилася і сама структура Переліку. Тепер усі відомості були розділені на чотири категорії: питання військового змісту, питання фінансово економічного змісту, питання політичного (у тому числі партійного) змісту, загальні питання. Для розмежування документів за ступенем секретності установами розроблявся перелік питань, який узгоджувався із спеціальним відділом при ОДПУ чи відповідним спецвідділенням.

В 1929 році була прийнята нова «Інструкція місцевим органам ОДПУ зі спостереження за станом секретного і мобілізаційного діловодства установ і організацій». Тим самим, були підтверджені функції ОДПУ із контролю за дотриманням вимог секретного діловодства.

Тоді ж, наприкінці 20-х років, було проведено уніфікацію складу секретних органів і встановлено стандартну номенклатуру посад секретних апаратів установ і організацій. У центральних апаратах наркоматів створені секретні відділи або секретні частини, а в головках, управліннях і відділах – секретні частини і секретні відділення відповідно.

Номенклатура посад секретних органів уключала такі посади: завідувач, інструктори, секретарі (помічники секретарів), кореспонденти, старші друкарки (друкарки), помічники секретарів, архіваріуси.

Структура секретних органів передбачала: секретне діловодство, машбюро, креслярське бюро, стенографічне бюро, групу контролю, групу із обліково-розподільної роботи, бюро перепусток і довідок.

Конкретний склад зазначених органів визначався наркоматами за узгодженням зі спецвідділом при ОДПУ. Служби захисту секретної інформації називалися по-різному: секретні частини, підвідділи секретного діловодства, шифрувальні відділи тощо.

Прийняті наприкінці 20 років інструкції діяли до 1940 року, а номенклатура посад, та структура режимно-секретних органів проіснувала без змін значно довше.

Ще однією формою діяльності, яка застосовувалася державними органами для охорони державної таємниці, секретної інформації, у зазначений період була цензура. Цензура стала феноменом радянської системи захисту інформації. Вона була як відкрита – стосовно друкованих видань, так і закрита – здійснювалась органами ДПУ. Слід відмітити, що зміна пріоритету характеру інформації, яка захищалась, відбилась як на функціях органів цензури, так і на їхній організаційно-штатній структурі.

Для посилення контролю до видавничої справи держава намагалася вживати у цій галузі власну монополію, особливо за випуском книжкової продукції

З метою об'єднання усіх видів цензури друкованих видань в РСФРР, а згодом і в Україні, було створено окремий орган. Після затвердження РНК РСФРР «Положення про Головне управління у справах літератури і видавництва (Головліт)» при міністерстві народного просвітництва (6 червня 1922 року), який проіснував аж до 80-х років 20 ст. Орган з такими ж повноваженнями було створено і в Україні, постановою РНК УСРР від 11 серпня 1922 року — Центральне управління у справах друку при Головному

управлінні політичної просвіти Наркомату просвіти УСРР та його місцеві органи при губполітпросвітах.

До завдань Центрального управління у справах друку (Укрголовліту) і його місцевих належали: «а) попередній перегляд усіх призначених до опублікування чи поширення творів, як рукописних, так і друкованих, видань періодичних і неперіодичних, знімків, малюнків, карт тощо; б) видача дозволів на право видання окремих творів, а також органів друку періодичних і неперіодичних; в) видача дозволів на запровадження приватних друкарень, реєстрація їх та подальше спостереження за їхніми діями; д) складання списків і визначення творів, заборонених до друку, репродукції, продажу і поширення; е) видання правил, розпоряджень, інструкцій у справах друку, обов'язкових для всіх органів друку, видавництв, поліграфічних підприємств, бібліотек, читалень, книжкових магазинів і складів». Серед заборонених до друку і поширення видань зазначались ті, що «розголошують військові таємниці Республіки».

Головліт забороняв видання та розповсюдження таких творів, які б агітували проти радянської влади, розголошували військову таємницю республіки, збуджували громадську думку шляхом розповсюдження неправдивих відомостей, провокуючих національні чвари, а також творів порнографічного характеру. Завідуючого Головлітом призначала Колегія Наркомосу, а його двох помічників – відповідно Реввоєнрадою та ДПУ республіки. Місцеві органи Головліту відповідали центральним органам, хоча в губернських містах існували цензори, які призначалися губернським відділом народної освіти, а затверджувалися Головлітом.

Верховним політичним куратором усієї цензурної системи у республіці був ЦК КП(б)У. Поступово сформувалася структура органів політичної цензури, та окремі інститути, які здійснювали контроль за найрізноманітнішими сферами духовного життя суспільства, та інформацією, яка в ньому циркулювала.

Також, для зберігання таємних відомостей був створений відділ спеціального зберігання – в СРСР спеціальний відділ у бібліотеці, доступ до якого був обмежений. У цих відділах знаходилися видання, ознайомлення з якими широким загалом вважалося небажаним з ідеологічних міркувань. Для перегляду книги зі «спецхрана» було потрібне письмове клопотання з місця роботи читача і низка інших документів, отримати які було дуже нелегко. Посилання на літературу зі «спецхрана» було заборонено.

Внутрішній розвиток країни і зовнішня обстановка зумовили необхідність захисту державної таємниці, змушувало державу реагувати та вживати адекватних заходів, в тому числі створювати відповідні органи, що реалізували її політику у цій сфері. Крім того, коригування державної політики, наслідком чого було виникнення або ліквідація певних органів, зміна їхньої структури та функціональних обов'язків.

У 20-30 роки в СРСР і в Україні було закладено основи захисту радянської, тоталітарної системи секретної інформації, яка в подальшому розвивалась впродовж кількох наступних десятиліть. Зокрема, були створені суб'єкти захисту інформації, повноваження яких на той час відповідали наявним вимогам. Оскільки секретна інформація була об'єктом спрямувань розвідорганів противника, закономірно, що з самого початку такі повноваження було покладено на контррозвідувальні підрозділи органів державної безпеки. Згодом оперативні заходи було поєднано із заходами щодо організації та контролю за дотриманням режимно-секретних вимог на підприємствах, установах та організаціях.

Таким чином, органи та підрозділи державної безпеки охорону державної таємниці здійснювали шляхом проведення контррозвідувальних заходів, організації режимно-секретної діяльності, військової цензури тощо. Крім діяльності спецслужби, роль якої у збереженні секретної інформації була визначальною, було створено механізм захисту від розголошення секретної інформації через друковані органи. Закладена в ті часи структура проіснувала протягом всього періоду СРСР і була успадкована Україною.

Після проголошення незалежності в нашій державі проведено низку заходів направлених на побудову нової системи охорони державної таємниці.

Виникнення організованого руху українських націоналістів стало реакцією радикально налаштованої частини українського етносу на поразку національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., ліквідацію національної державності, територіальне розчленування західноукраїнських земель між Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Водночас його поява стала і проявом глобальної тенденції до радикалізації національно-визвольних рухів в Європі після Першої світової війни. За цих умов активні учасники збройної боротьби за незалежність і соборність України вживають заходів до створення опозиційної окупантам воєнізованої структури для відновлення збройної боротьби за державний суверенітет та територіальну цілісність України.

На засіданні Стрілецької ради у липні 1920 р. та на з'їзді представників військово-патріотичних організацій 31 серпня цього ж року у Празі ухвалюється рішення заснувати Військову організацію (після 1924 р. утверджується назва Українська військова організація (УВО), щоб «зберегти в організованій формі існуючі поза територією України військові частини й об'єднати їх ідейно між собою».

Зрозуміло, що за умов кваліфікованих оперативно-розшукових заходів польських спецслужб в УВО великого значення надавалося дотриманню конспірації, яка в перші два-три роки була незадовільною, навіть запроваджені псевдоніми застосовувались рідко. Однак завдяки вжитим заходам і розумінню небезпечності противника у 1923-1928 рр., конспірація в УВО була «найліпше поставлена й найсильніше збережена як ніколи перед тим або потім». Посилену увагу приділялося вихованню у націоналістів відповідних особистих якостей та озброєнню їх знаннями щодо методів оперативної роботи противника, повчальним досвідом аналогічних антиурядових рухів й організацій. У свідомості членів підпілля міцно закарбовувалася такі постулати, як «конспірація», «мовчазність»,

«безоглядний послух і дисципліна», «негайне виконання всіх наказів», неминучість «кари за зраду тайни».

У типографіях Німеччини та Литви друкувалися «вишкільні» (навчально-інструктивні) брошури «Методи конспірації», «Значення розвідки», «Хто працює в розвідці», «Що загал знає про розвідку», методичні матеріали з диверсійної справи та партизанської війни. На шпальтах друкованого органу УВО «Сурма» регулярно вміщувалися матеріали з досвіду діяльності революційних або екстремістських рухів («Як російські революціонери втікали з тюрем», «Нігілісти», «Орсіні»), щодо методів протидії польській поліції («З практик ляцької поліції», «Зізнання», «Техніка слідства») тощо.

Проте незважаючи на серйозну загрозу польської поліції та контррозвідки, УВО так і не створила самостійний орган контррозвідувального захисту своїх лав.

Розвиток руху українських націоналістів призвів до об'єднання УВО та низки молодіжних організацій націоналістів (Групи української національної молоді, Ліги українських націоналістів, Союзу української націоналістичної молоді й інших) в єдину Організацію українських націоналістів (ОУН). Установчий конгрес ОУН, який відбувся у Відні з 28 січня по 3 лютого 1929 р., обрав Провід ОУН (ПУЛ) на чолі з Є.Коновальцем, ухвалив статут та основні підвалини політичної лінії ОУН.

Протиборство з правоохоронними органами вимагало від ОУН суворой конспірації та контррозвідувального захисту власного середовища. Кажучи про забезпечення режиму секретності середовищі націоналістичного руху в 1920-1930-х рр., не можна обійти увагою процес формування специфічних морально-психологічних якостей його учасників. Пункт 6-й морального кодексу націоналістів – «Декалога» наголошував, що говорити про справи організації можна лише з тим, із ким потрібно в інтересах справи. Підпільник, визначала навчальна література підпілля, повинен бути мовчазним, холоднокривним, вміти виробляти бездоганне алібі.

Для конспірації кожний підпільник мав псевдонім, який був не співзвучним зі справжнім іменем людини, не нагадував рис зовнішності і характеру та змінювався залежно від місцеперебування або при загрозі розконспірації. Провідник (керівник) будь-якого рівня не повинен був знати псевдоніми підлеглих нижче, ніж на два ступені. Вказувалося ретельно підбирати конспіративні та явочні квартири, готувати зустрічі. Із виникненням контрольно-розвідочної референтури при ній запроваджується «розвідочно-конспіративний вишкіл для молодіжного резерву ОУН – «Юнацтва».

Широко розповсюджувалися навчальні конспірологічні матеріали на зразок брошури з основ конспірації «Пашні буряки», написаної 1937 г. під псевдо «агроном-інженер Лука Лемішка» функціонером ОУН на Тернопільщині В.Куком й виданої у підпільній типографії. Фактично це підручник з широкого кола питань нелегального буття: дотримання конспірації у повсякденному житті та проведенні терористичної діяльності, організації конспіративних зустрічей та квартир, зі зберігання архівів, уникнення спостереження поліції, перетинання кордону, виготовлення фальшивих документів, з методів тайнопису.

Першим серйозним випробуванням спецпідрозділів ОУН(Б) став двобій зі спецслужбами Радянського Союзу на землях Західної України у 1939-1941 рр. Після вступу радянських військ 17 вересня 1939 р. у цей регіон та включення західноукраїнських земель до складу УРСР та СРСР швидко відбувається творення потужної системи радянських органів та військ внутрішніх справ і державної безпеки.

Досвід творення СБ ОУН у довоєнний період відображено в інструктивному документі «Організація служби безпеки» (укладений між березнем та червнем 1941 р.). Центральним елементом СБ слугував інститут референтів – керівників підрозділів СБ у структурі територіальних проводів. На референта покладалася турбота про «належну охорону організаційної роботи та її членів, збирання інформації про ворожі сили, що діють на шкоду

ОУН, переведення їх ліквідації, ведення внутрішньої розвідної праці». Референтура безпеки Крайового проводу виконувала функції виявлення та припинення діяльності агентури противника, виконання диверсійно-терористичних акцій, охорони конспіративних нарад проводу, виготовлення фальшивих документів прикриття.

На Службу безпеки покладалася, насамперед, протидія творенню агентурних позицій НКВС-НКДБ в середовищі підпілля, охорона засідань КЕ, облаштування конспіративних та явочних квартир, виготовлення фальшивих документів прикриття. Високий рівень конспіративності та рішучості у захисті власних лав від оперативних заходів противника відзначали і радянські документи. Як ішлося в орієнтуванні 3-го Управління НКДБ СРСР від 31 травня 1941 р., «оунівці-нелегали являють собою добре навчені стосовно нелегальної техніки, загартовані і вельми агресивні кадри. Як правило, при арештах ... вчиняють збройний спротив, намагаються покінчити самогубством. Оунівці, запідозрені у співробітництві з Радянською владою, фізично знищуються». Після масових арештів 1940 року Краківський центр дав вказівки відсторонити від активної роботи осіб, що потрапили у поле зору НКВС, цінні нелегальні кадри переправити за кордон, у кожному окрузі залишити на нелегальному становищі двох досвідчених організаторів, а решту роботи покласти на «легальщиків» на надрайонному й районному рівнях, посилити режим конспірації, винищувати виявлену агентуру та порушників конспірації.

Таким чином, у міжвоєнний період в рамках організаційного оформлення руху українських самостійників-державників виникли підрозділи із захисту власних лав, внутрішньої безпеки та забезпечення конспірації.

Кожний референт СБ повинен був двічі на місяць подавати керівництву звіт про роботу німецьких карально-репресивних органів, проведені ними арешти або розшукові заходи, про осіб, підозрюваних в агентурних стосунках або таких, що офіційно співробітничали з окупантами. Збір

попереджувальної інформації допомагав виводить підпільників з-під ударів німецьких спецслужб. Так, отриманий через агентуру СБ в середовищі мельниківців список імен 50 націоналістів, які підлягали арешту, дав змогу їх глибше законспірувати або вивести на сільську периферію, де можливості гестапо були обмежені, ніж у містах. Інколи СБ вдавалося до «відплатних акцій» стосовно колаборантів, знищувала агентів гестапо.

Питання організації роботи СБ із захисту лав організації розкривалися у численних інструктивних документах у зв'язку з переходом до боротьби з радянською владою: «СБ – робота», «Інструкція організаційної роботи під кутом совітської окупації України» (січень 1944 р.), «Боротьба з сексотством і провокацією» (жовтень 1944 р.), «Коротка інструкція по розвідці при допомозі агентури і донощиків контррозвідки» тощо.

За умов підпілля та активної роботи проти ОУН спецслужб держав-противників особливого значення надавалося забезпеченню таємності й конспірації у передачі інформації (ця ділянка роботи також покладалася на референтуру СБ).

Для забезпечення надійного й своєчасного надходження інформації від низових ланок підпілля по вертикалі до вищих провідників ОУН створювалися лінії конспіративного зв'язку. Розрізнялися «живий» та «мертвий» засоби зв'язку. Перший здійснювався кур'єрами-жінками на відстань до 10-15 км, кур'єрами-чоловіками – до 50-300 км, спекур'єрами – до 500 км (як правило, для інформаційного обміну з закордонними центрами ОУН). Для потреб кур'єрських груп на маршрутах влаштовувалися пункти зв'язку (у помешканнях надійних помічників з населення, спеціально обладнаних бункерах, котрим надавалися криптоніми для зашифровки – наприклад «Яр», «Безодня», «Вулик»). Розроблялися графіки зустрічей, ретельно підбиралися явочні квартири для прийому кур'єрів. «Мертві» пункти зв'язку визначалися для більш конспіративної, безконтактної передачі інформації. У тайники в старих будинках, господарських будівлях, дуплах дерев, під каменями тощо закладавалися письмові повідомлення («тріпси»,

«штафетки»). В обумовлений час повідомлення (часто – зашифровані) вилучалися іншим підпільником та передавалися далі по належності. «Добрий зв'язок, – наголошувала інструкція «Як зорганізована розвідка», – передумова життя організації.

Зрозуміло, що оперативність та повнота надходження розвідувальної інформації вирішальним чином залежали від якісного підбору учасників агентурно-інформаторської мережі самої ОУН. Кандидат на вербовку та його близьке оточення попередньо вивчалися. З'ясовувалося ставлення особи до ідей ОУН, хоч в окремих випадках допускалося залучення до співробітництва втемну і тих, хто не поділяв настанов підпілля. «Коротка інструкція з розвідки за допомогою агентів» від 6 вересня 1943 р. наголошувала на необхідності ретельної перевірки поточної роботи інформатора - чи не є він дворушником, «не інформує нас мильно, щоб звести на бічні рейки», чи дійсно він має доступ до певної інформації. Оцінювалися рівень інтелекту, пам'яті, морально-психологічний стан.

Вербовка інформатора СБ закріплювалася підпискою («заявою»). У ній наводилися установчі дані особи, яка «добровільно згоджувалася приступити до служби таємного інформатора СБ». Агент зобов'язується «доносити сумлінно і чесно як вірний член української нації» про діяльність органів НКВС-НКДБ та осіб, що з ними співробітничать. «За невиконання положень на мене обов'язків і розконспірацію тайн приймаю на себе найвищу кару Революційного суду». Агенту встановлювався псевдонім, зобов'язання особисто підписувалося.

У ході розвідувально-інформаційної діяльності підпільна спецслужба виробила власну систему оперативного обліку, спрямовану на збереження й систематизацію надбаних даних. Основною його формою стали картотеки («скоровид-зошити»). Як правило, інформація заносилася на картонні картки форматом піваркуша, що зберігалися у теках або валізах. В інтересах конспірації та запобігання надмірному канцеляризму право вести картотеки надавалося референтам СБ з надрайонного рівня включно. За оформлення

картотек та інших видів службової документації відповідали технічні референти осередків СБ та співробітники-архіваріуси. Для маркування документів СБ вживався індекс «Р-31» вгорі зліва на першому аркуші. Встановлювалися ступені таємності –«довірно», «суворо довірно» та інші.

До картотеки приписувалося заносити «всі дані про ворогів визвольної революційної боротьби українського народу за УССД, про ворожі органи поліції й адміністрації, про агентуру органів поліції, ...всі злочини зроблені супроти українського народу і його визвольно-революційної боротьби органами поліції, советської адміністрації та явними вислужниками ворога». Вимагалось перед постановкою на облік ретельно перевіряти правдивість відомостей шляхом співставлення даних різних інформаторів або свідчень підслідних.

Референт СБ персонально відповідав за збереження документів. Інші підпільники не мали права з ними знайомитися. Про випадки їх втрати слід було негайно доповідати зверхникам. Захоплення документів у полонених або ліквідованих есбістів, у бункерах, де переховувалися архіви, часто призводили до відчутних оперативно-бойових ударів радянської сторони. У разі необхідності службовий архів вкладали у металеві контейнери (наприклад молочарських бідони), ховали в тайниках. Про схованки мали знати не більше 5-6 осіб, включаючи референта і архіваріуса.

Інструкція «СБ – робота» наголошувала на ретельній конспірації у веденні службового діловодства. Рекомендувалося окремо переховувати протоколи допитів, звітну документацію, картотеки, у житлових бункерах (таємних сховищах підпільників) тримати лише поточні справи СБ контролювала і особисте життя підпільників, що було цілком зрозумілим за умов суворої конспірації, необхідності підтримувати боєздатність руху опору та його позитивний імідж перед населенням. Націоналіст, йшлося у вказівках крайового провідника «Боруна» (10 січня 1943 р.), є членом своєрідного Ордону. За розкладення організації, обман зверхників та невиконання наказів

він може бути знищений, а за аморальні вчинки - виключений з ОУН. Так, дозвіл на одруження підпільник діставав від окружного провідника після перевірки нареченої есбістами. В «Організаційних вказівках СБ» йшлося: «Чоловік – підпільник не повинен ходити до жінок по особистих справах. Якщо він іде до жінок по службових справах, то повинен брати з собою свідка... Чоловік, якого здеморалізує жінка, буде покараний пониженням у посаді».

Питанням збереження секретності й конспіративності значну увагу приділялося у професійної та виховної роботи з особовим складом СБ, для чого було розроблено значний обсяг навчально-методичної літератури та програм. Провідним автором вважався слідчий з особливо важливих справ референтури СБ проводу «Захід-Карпати» В.Шеванюк («Залізний»), випускник теплотехнічного факультету Сталінського гірничо-механічного інституту. Під його керівництвом проходили численні семінари та лекційні курси для есбістів Карпатського краю.

Неодноразово перероблялися та перевидавалися такі матеріали, як «Студійно-інформативний матеріал про більшовицькі органи поліції», «Агентура НКГБ в дії», «Більше революційної пильності», «Агентура більшовицьких органів поліції», «Студія психіки об'єкта», «Які прийоми щодо молоді стосує більшовицька агентура і як перед нею оборонитися», згадані вже розробки з методики слідства тощо. Крім аналізу та узагальнення набутого в процесі оперативної та слідчої діяльності досвіду, особлива увага приділялася вивченню структури, форм і методів роботи органів держбезпеки та внутрішніх справ. «Запорукою нашого дальшого успіху боротьби, – підкреслювалося в одному з навчальних матеріалів, – є послідовна студія більшовицьких органів поліції і методів боротьби з ними».

Ефективна контррозвідувальна та режимні діяльність стала однією з головних причин збереження розгалуженої мережі націоналістичного підпілля після відновлення в регіоні радянської влади. Проведена у згаданий період робота зробила Службу безпеки важливим компонентом

антирадянського руху опору, придатним до гнучкої перебудови діяльності підпілля принагідно до нових умов його функціонування в Західній Україні в післявоєнний період.

Навесні-влітку 1943 р. виникла Українська повстанська армія (названо збройними формуваннями бандерівців із квітня 1943 р), політичне керівництво якою здійснює ОУН (Б). Творення УПА проходило одночасно з її бойовими діями з німцями, польськими націоналістичними та самооборонними формуваннями, радянськими партизанами, а також загонами інших націонал-патріотичних сил, що подекуди поглиналися бандерівцями силою зброї.

Тоді ж структурувалися органи управління УПА та її тилом («запіллям»), розбудовується територіальна мережа, організаційно-штатний устрій. До травня 1943 р запрацювала Головна команда (ГК, військова влада) УПА на Північно- західних українських землях. До членів ГК входили шеф військового штабу, який мав розвідувальний відділ, та комендант запілля, котрому, зокрема, підлягала референтура СБ.

Вже у перших наказах із творення УПА як організованої військової сили зверталася увага на дотримання режиму таємності. У наказі командувача УПА Д.Клячківського («Клима Савура») від 30 серпня 1943 р. № 8 щодо організації самооборонних підрозділів у запіллі УПА підкреслювалося, що, цей процес має відбуватися «з найбільшою тайною, притримуючись загальних засад конспірації». Заходи із забезпечення секретності та недопущення вільного циркулювання інформації поширювалися і на населення зайнятої УПА території. Наказ Д.Клячківського від 1 вересня 1943 р. №9 приписував взяти на облік й контроль всі наявні у населення засоби радіозв'язку, приймачі та спеціалістів з радіозв'язку.

Вже 10 вересня 1943 р. з'явився наказ командувача УПА № 10 «Про зберігання військових таємниць». У ньому констатувався вкрай незадовільний стан із забезпеченням секретності у бойовій діяльності та

побуті повстанців. Зазначалося, що у штабах частин УПА панує безлад, не запроваджено умови для зберігання секретних документів, до них мають доступ випадкові люди (навіть таємні матеріали викидаються на смітник), вояків УПА не виховують у дусі дотримання військової таємниці. Наказ вимагав:

- завести «скритки» (сейфи, шафи тощо) для зберігання таємних документів у штабах та помешканням командного складу;

- обмежити коло осіб, з якими і у присутності яких обговорюються таємні справи;

- усі помешкання штабів та командні пункти «строго законспірувати»;

- вжити заходів до належного зберігання секретної документації карт, не потрібну документацію спалювати;

- запровадити шифри і коди для забезпечення секретності у паперових повідомленнях, радіопереговорах тощо;

- засекретити місця дислокації частин і загонів УПА;

- щоденно виділяти 10-20 хвилин для проведення виховної роботи з особовим складом, роз'яснення значення й способів зберігання військової таємниці;

- бойові накази віддавати безпосередньо перед началом операції;

- зберігати у таємниці від населення плани з передислокації військ

- ввічливо ставитися до населення, не допускати утисків мирних мешканців, підтримувати авторитет повстанців;

- відповідальність за дотримання таємниці покласти особисто на командирів та функціональних начальників.

Наказ командирам Груп та військових округ (військово-територіальних формувань УПА, які включали і «запілля» зайнятих повстанцями територій) від 30 жовтня 1943 р. № 19 також наголошував на посиленні військової дисципліни (аж до скасування відпусток повстанцям з метою профілактики розголошення таємниці перед населенням), уваги до збереження таємниці та навчання вояків методам конспірації.

Вимоги командування УПА у сфері таємності дублювалися й конкретизувалися у розпорядчих документах територіальних з'єднань УПА. Наприклад, наказ по дисциплінарних справах командира групи УПА «Заграва» від 15 серпня 1943 р. №8 приписував добитися точності й конспіративності у виконанні завдань, забезпечення належного зв'язку, реєстрації усіх зашифрованих повідомлень («грипсів»).

Вживалися заходи із виховання у повстанців (здебільшого - сільських хлопців, які не служили у війську) свідомого ставлення до дотримання режимності, навчання їх навичкам зберігання таємниці, пильності. Зокрема, наказ про політичну роботу в УПА від 26 листопада 1943 р. № 22 вимагав при проведенні ви шкільної й виховної роботи звертати особливу увагу на ознайомлення із методами конспірації (особливо, що стосувалося зв'язківців, кур'єрів тощо). Про виховання вміння берегти військову таємницю йшлося і в інструкції для пропагандистів-виховників від суспільно- політичної референтури УПА (10 червня 1943 р.).

Після приходу радянських військ на Правобережну Україну (кінець 1943 - початок 1944 рр.) командування УПА докладає додаткових зусиль із забезпечення таємності й конспіративності у бойовій діяльності та у нелегальній роботі. Наказ командувача УПА від 6 січня 1944 р. № 29, присвячений новим принципам роботи у «совєтських умовах» вимагав посилити конспірацію місць дислокації повстанських сил, особистості підпільників, запровадити секретні лінії зв'язку, широко вживати у листуванні та зв'язку умовності, шифри, підбирати надійних людей для роботи ліній зв'язку, а також розгорнути «безпощадну боротьбу з сексотами і ворожим агентами». Перехід до масового будівництва підземних та інших прихованих сховищ для підрозділів УПА, шпиталів, складів тощо викликав появу окремого наказу від 25 листопада 1943 р. про дотримання таємниці підземних помешкань.

Активізація оперативної діяльності радянських спецслужб змушувала вдаватися до додаткових режимних заходів. Оперативна інструкція УПА від

7 вересня 1944 р. вимагала від повстанців звернення один до одного лише по військових званнях, забороняла обговорювати деталі бойових дій перед місцевим населенням та спілкування з вояками інших загонів, звертала увагу на необхідність забезпечення таємності на марші та при постої.

У липні 1944 р. з'явилася окрема Інструкція з конспірації. Вона рекомендувала повстанцям та підпільникам:

постійно навчатися навичкам конспірації та обережно підходити до визначення кола спілкування;

обирати псевдонім, застосовувати різні псевдо під час перебування на різних теренах;

контролювати зберігання таємниці підлеглими, суворо перевіряти їх з погляду дотримання таємності;

не розкривати організаційних таємниць навіть перед вищими командирами і провідниками;

не вести зайвих записів, систематично знищувати не потрібну документацію, ретельно переховувати архіви.

Потреби надійного контррозвідального забезпечення бойових дій обумовлювали заходи з відповідної підготовки особового складу (наприклад, інструкції для УПА «Вояцький стан та його обов'язки» та «Організація армії» 1944 року). Так, на вишколі кандидатів на старшинські (офіцерські) посади на опанування мистецтвом спеціальних заходів відводилося 14 годин, з них 4 – на закордонну розвідку, 4 – на контррозвідку, стільки ж – на опанування методами пильності і конспірації, по годині – на військово-польову жандармерію й судову справу. За програмою підстаршинського вишколу Групи УПА «Захід» (травень 1946 р.) на розвідувальну справу відводилося 14 годин (з 410), із них 4 – на польову розвідку, історію радянських органів держбезпеки – 2, по годині – на основи агентурно-оперативної роботи, контррозвідку, шифровальну справу тощо.

Документи повстанського руху свідчать про велику увагу командування до підтримки внутрішньої безпеки, захисту військової

таємниці, підтримки внутрішнього порядку, розглядаючи їх серед основних чинників забезпечення високої боєздатності

Присяга вояка УПА, затверджена наказом ГВШ ч. 7 від 19 липня 1944 р., закликала повстанця бути «революційно-пильним», суворо зберігати військову і державну таємницю. Вимоги щодо цього розкривалися, зокрема, у наказі командувача УПА Д. Клячківського ч. 10 від 3 вересня 1943 р. Як зазначалося, чимало рядових бійців, командирів, штабних працівників та функціонерів запілля УПА не дотримуються вимог збереження військової таємниці, «говорять з кожним про все, що треба й не треба». Як наслідок, ворог завдає несподіваних ударів й породжує внутрішню недовіру у повстанському середовищі. Не забезпечуються належний порядок роботи зі штабною документацією. Наказ вимагав суворо обмежити коло осіб, що мають доступ до секретних документів, приховувати від населення плани передислокації, застосовувати у службовому листуванні шифри й коди, запровадити відповідальність за порушення режиму таємності.

Розроблялася низка нормативних документів, спрямованих на безпосередній захист місць дислокації та засобів зв'язку. Інструкція «Протищигунське забезпечення постою» визначала заходи із забезпечення безпеки розквартирування повстанських підрозділів (заборона розголошувати справжнє найменування підрозділів, розмовляти з місцевим населенням зі службових питань тощо). Положення «Конспіративно-розвідного вишколу», зокрема, наголошували на повсякденному застосуванні шифрів і кодів у службовому діловодстві, переговорах по лініях зв'язку, організації контрпостереження навколо місць розташування повстанців. Документ «Оборона проти ворожого під слуху» визначав вимоги щодо забезпечення конспіративності у користуванні телеграфно-телефонними лініями.

У УПА та озброєному підпіллі ОУН знайшли широке застосування різноманітні системи шифрування інформації. Серед найбільш поширених були такі:

простий шифрувальний квадрат;

складний шифрувальний квадрат;
шифрування за допомогою підпільної або іншої (нейтральної) літератури;
шифрування цифровим ключем;
шифрування за допомогою заміни літер;
застосування «шифрувальної решітки»;
тайнопис.

Розроблялися відповідні навчально-методичні документи стосовно роботи СБ в УПА. Керівник УППР Т.Строкач (10 травня 1944 р.) повідомив, що партизанами здобуті в боях з повстанцями оригінали інструкцій „Як підбирати працівників СБ”, „Праця розвідника внутрі”, „Коротка інструкція відносно розвідки при допомозі агентів і донощиків контррозвідки”, „Способи вербування інформаторів”.

Як головна загроза безпеці власних рядів справедливо розглядалася розвідувально-підривна діяльність противника, у чому повстанці переконалися вже під час німецької окупації та протиборства з радянськими партизанами й АК. Контррозвідувальний захист вважався складовою розвідроботи, що чітко зафіксовано в інструкції зі спеціальної діяльності.

Згаданий документ визначав завдання „контррозвідочної служби” (КРС), як структурного елементу повстанської спецслужби. Але за її фактичної відсутності як усталеної організаційної форми йшлося скоріше про процес контррозвідувального захисту. „Большевицький загарбник, - зазначалося в інструкції, - хитрий і підступний в боротьбі, яка ведеться зі всією безоглядною жорстокістю, він не перебирає ні в засобах, ні методах..., з цією метою організує і веде найбільш рафіновано свою роботу..., скріплює і масово поширює сітку своїх „секретних освідомителів” між цивільним населенням, в ряди УПА висилає своїх агентів, він старається зловити відомості про кожний крок, зроблений і задуманий кожним повстанцем”, намагається через агентурні позиції „розложити УПА з нутра”, здійснити диверсійно-терористичні заходи .

Автори інструкції виявили глибоке розуміння факторів, що створювали сприятливий ґрунт для залучення частини учасників УПА до співробітництва зі спецслужбами противника: тривала, виснажлива боротьба, „ безперервне ризикове життя”, які призводять до „духовного заломання” особистості, „ брак свідомості”, перебування у рядах повстанців випадкових людей, для котрих „ справа визвольної боротьби є маловажною і чужою”.

Перше післявоєнне десятиліття для західного регіону України відзначилося запеклим протиборством між радянським режимом та рухом опору під політичним кермом ОУН (Б). Цей збройний конфлікт поєднував риси національно-визвольного руху та громадянської війни, мав далекосяжні наслідки для суспільної свідомості та людських долі.

Наголос робиться на мінімізації зіткнень з силовими структурами противника, збереження власної організаційно-кадрової структури, посилення конспірації та внутрішньої безпеки підпілля. Натомість вістря боротьби обертається проти цивільної адміністрації та колгоспного будівництва.

У документі ОУН „До тактики революційної боротьби” (червень 1946 р.) нова лінія дій характеризуються як „глибока підпільна тактика”. „Існуюча політична ситуація в умовах тотального більшовицького терору та „мирної*” міжнародної обстановки для наступальних повстанських дій є виразно не пригожа”, необхідна „оборонно-підпільна тактика”, спрямована на те, щоб „оминати відверті, широкі, масові акції, а зокрема відверті збройні виступи більших масштабів”. Відповідних змін потребують організаційна структура, пропаганда, бойова діяльність й побут підпілля. Красномовно висловив нові настанови провідник ОУН Карпатського краю Я.Мельник у листі до підлеглих від 22 квітня 1946 р. - необхідно уникати „дрібних авантур”, перебудувати тактику, відновити підірвану противником структуру, кадри.

У доповідній записці Управління з боротьби з бандитизмом (УББ) НКВС УРСР (вересень 1945 р.) говорилося, що ОУН здійснює перехід від

масової організації до „ордена вірних”, наголос у роботі зміщується до низових ланок „район-боївка”.

Суттєві зміни вносяться до організаційної побудови підпілля. Навіть за скрутних умов першочергову увагу приділялося збереженню референтур пропаганди і СБ, що само по собі підкреслює пріоритети повоєнної діяльності підпілля.

Антирадянський рух опору вдається до своєрідної «бункерної війни». Під нею слід розуміти систему заходів із збереження й забезпечення дієздатності повстансько-підпільних сил, обумовлену переходом до тактики глибокого підпілля й дій малими групами в інтересах налагодження тривалого опору сталінському режиму в Західній Україні. Головними елементами бункерної війни стали розробка специфічної стратегії й тактики збройного й ненасильницького опору, механізму управління підпіллям за умов його дисперсної дислокації; запровадження особливих технологій будівництва й дислокації сховищ; система їх конспірування, забезпечення матеріальними засобами та зв'язком. Приписувалося, що «про криївки повинні знати ви і господар. Пояснить йому: коли хто буде знати більше, то буде суворо покараний». Назагал рекомендувалося обмежити спілкування з господарем будинку, де знаходилася криївка. Хазяїн мав дотримуватися конспірації навіть при прибутті незнайомих йому особисто підпільників.

Система бункерів не могла існувати без жорсткої системи конспірації та відмінно налагодженого зв'язку. Як йшлося в ”Організаційних вказівках” підпіллю (квітень 1950 р.), ”при дотриманні конспірації можна існувати довго. Агентура є скрізь, тому кожен підпільник повинен знати правила конспірації як солдат статут польової служби. Підпільник повинен жити під землею”.

Особовий склад референтур переховувався окремо від референтів і їх охоронних боївок. На зиму підпільники поділялися на дрібні групи, визначали засоби зв'язку, домовлялися про час і місце збору, заготовляли продукти, медикаменти, канцелярські товари тощо. Пункти зв'язку

переносилися, переважно, з населених пунктів до лісів, у них постійно перебували зв'язковий та два озброєних охоронці. Розгорталися лінії зв'язку через кур'єрські групи, широко застосовувалися для передачі повідомлень („гріпсів”, „штафеток”) так звані „мертві пункти” (у дуплах дерев, ямах, закинутих будівлях тощо). Таким чином створювалися своєрідні „шлюзи”, що ізолювали у процесі передачі інформації проводи і функціонерів різних рівнів один від одного.

Захист організаційної та військової таємниці, підтримання належного рівня конспіративності й внутрішньої безпеки ставали вкрай важливими передумовами до виживання підпілля та реалізації його нової стратегії за умов інтенсивної радянської Західної України, створення у регіоні потужного механізму оперативних органів державної безпеки (станом на 1 листопада 1946 р. їх агентурний апарат в регіоні нараховував 644 резиденти, 2249 агентів та 18165 інформаторів), органів внутрішніх справ, Внутрішніх військ та парамілітарних формувань із числа місцевого населення.

Конкретизуючи нову стратегію опору, у 1945-1946 рр. лідери ОУН в Україні Р.Шухевич, В.Кук, О.Гасин, В.Сидор, Р.Кравчук, П.Федун та інші виробили три наріжні тактичні схеми („три кита”) під назвами „Дажбог”, „Олег” і „Орлик”. Головною була тактична схема „Дажбог”, яка визначала принципи дій «глибокого підпілля» за нових умов, спрямовані на його виживання та протидію радянському будівництву. Схема, насамперед, передбачала:

- збереження кадрів шляхом легалізації та мінімізації відкритих виступів;

- створення позицій підпілля в органах влади та управління, підготовка до можливого захоплення влади в Україні;

- зрив у різний спосіб заходів з радянської радянської України;

- посилення конспірації дезінформування противника щодо реальної чисельності та планів підпілля.

„Дажбог” орієнтував на ретельну конспірацію, налагодження системи бункерів та ліній конспіративного зв’язку. Виняткове значення надавалося розбудові „легальної сітки” - груп або окремих „симпатиків”, що мешкали легально, мали можливості створювати осередки сприяння підпіллю в органах влади та інших державних установах, колгоспах та підприємствах, навчальних закладах, на об’єктах транспорту і зв’язку.

Один з проектів „Інструкції виховно-вишкільної праці в Службі Безпеки” (1946 р.) наголошував на необхідності підготовки з тактики, історії розвідки, топографії, стрілецької справи, оволодіння засобами технічного зв’язку, шифрами і тайнописом, опануванні знаннями з історії, географії, іноземних мов, історії та програмних документів націоналістичного руху. Принаймні до весни 1950 р. тривала розробка навчальних матеріалів та проведення відповідних вишколів.

З урахуванням потреб таємності й конспіративності відпрацьовувалася система підбору молодіжних кадрів. Рік-півтора неофіт перебував рядовим підпільником, його відданість і ділові якості перевірялися на конкретних дорученнях, у тому числі розвідувальних, з виявлення ворожої агентури, терористичних актах.

Запроваджувалася градація молоді на „симпатиків”, кандидатів і дійсних членів підпілля. Численні вишкільні програми „Олега” передбачали вивчення, зокрема, форм і методів роботи радянських органів держбезпеки, конспірації тощо.

За вимогами інструктивного документа „Модерна зброя підпілля” (1950 р.), в основу виховання пропонувалося покласти такі постулати як „конспірація”, „збереження організаційних тайн”, „обережність”, „організованість”, „розважливість”, „мовчазність”, „точність”.

За рішенням Проводу ОУН здійснювалося навчання по лінії контррозвідки всього керівного складу проводів. До програми входило вивчення методів агентурно-оперативної роботи противника, конспірації, на практиці функціонери вчилися вести допит й оформлювати протоколи.

Солідний досвід ОУН та вояків УПА у сфері захисту секретів та забезпечення конспіративності використовувався і низкою українських нелегальних антикомуністичних організацій доби «відлиги». Зокрема, у 1959 р. виник нелегальний „Український національний комітет” (близько 40 учасників), представники якого діяли у шести районах Львівської області. Учасники організації накопили понад 20 одиниць зброї, готували вибухові пристрої, викрали шрифт зі Львівського поліграфічного інституту для випуску підпільного видання „Робоче слово” (для типографію обладнали бункер у лісі). У складі „Комітету” був осередок Служби безпеки, що слідкував за явочною квартирою КДБ, виявив двох агентів, яких планували ліквідувати, збирав розвідувальну інформацію на залізниці. За справою було засуджено 20 та профілактовано 37 осіб.

До нелегального „Українського національного фронту” колишні підпільники (12 з 19 учасників) привнесли елементи конспіративності. За „Статутowymi принципами” організації, кожен її „вищий організаційний чинник” (група) мав інформаторів та інструкторів-конспіраторів. Службу безпеки „Фронту” очолював оперуповноважений одного з райвідділів міліції Івано-Франківської області, який закінчив дворічну школу міліції та був знайомий з методами агентурної роботи.

Української Самостійної Соборної Держави) створив оригінальну недержавну с систему захисту секретних відомостей, підтримання режимності й захисту внутрішньої безпеки. Із зрозумілих історичних обставин жорсткого протистояння із політичними противниками ця система мала суттєву специфіку й відмінності від державної діяльності із захисту секретності.

Основними причинами її появи можна вважати піклування про контррозвідувальний захист власних лав від оперативних ударів та агентурної діяльності спецслужб противників (Польщі, Радянського Союзу, гітлерівської Німеччини); відвернення витoku відомостей, яке б сприяло військовому розгрому повстанських сил; забезпечення внутрішньої безпеки,

боездатності й дисциплінованості учасників повстансько-підпільного руху. При цьому захист секретності багато в чому (із зрозумілих екстремальних обставин боротьби націоналістичного руху) набув, передовсім, спрямованості на забезпечення належної конспіративності у роботі та внутрішньої безпеки власних лав.

При розробці заходів із захисту організаційної та військової таємниці рухом ОУН та УПА використовувалися доробки й досвід інших революційних та підпільних рухів, режимної й контррозвідувальної діяльності державних спецслужб, статутні ті інші документи регулярних збройних сил. Питання запровадження заходів із захисту державної таємниці та інформації (механізмів цензури) враховувалося ОУН при розробці проектів творення державного ладу майбутньої Української суверенної держави та її органів безпеки, що свідчить про належне розуміння самостійницьким рухом вагомості цієї сфери без пекової та правоохоронної діяльності.

Зусилля із захисту секретності та режимності спрямовувалися на приховування особистостей, захист безпеки ватажків та учасників націоналістичного руху; забезпечення таємності навколо планів та підготовки заходів підпілля; приховування або зашифрування документації; забезпечення таємності навколо місць перебування підпільників, складування зброї, типографій, складів та інших об'єктів; захист ліній зв'язку та конспіративних квартир; відвернення створення агентурних позицій спецслужб противників у власному середовищі тощо.

Завдання організації захисту секретності, конспіративності та власної безпеки в цілому покладалися на спеціальні підрозділи руху ОУН та УПА, до компетенції яких входила розвідувальна, контррозвідувальна та карально-дисциплінарна діяльність (розвідувальна, «контрольно-розвідочна» референтури УВО-ОУН; Служба безпеки ОУН; Служба безпеки УПА; військово-польова жандармерія УПА тощо).

Вживаються заходи до розробки розпорядчих та інструктивних документів, відповідних навчальних та методичних видань й документів. Питання захисту секретності, забезпечення конспірації та режимності обов'язково вводилися до навчальних програм спеціальної підготовки та корпоративного виховання активних учасників націоналістичного руху.

Упродовж існування націоналістичного руху набули поширення такі основні форми забезпечення секретності й конспіративності:

- контррозвідувальні заходи із захисту лав підпілля від оперативних ударів спецслужб противника;

- вивчення та урахування (запозичення) професійного арсеналу спецслужб противників, передовсім - їх агентурно-оперативної діяльності;

- контроль та перевірка лояльності, надійності учасників повстансько-підпільного руху, виховання у них дисциплінованості, особистої пильності, спостережливості, обережності у спілкуванні, непримиренності до ворогів, витримки та інших психологічних рис, необхідних для конспіративної діяльності;

- виявлення та нейтралізація (включаючи фізичне усунення) агентів та інформаторів противника, застосування різноманітних дисциплінарних й каральних санкцій до порушників дисципліни та режимності;

- застосування засобів таємного кур'єрського зв'язку, псевдонімів, умовностей, шифрів і тайнопису;

- навчання ватажків та учасників націоналістичного методам збереження й захисту організаційної та військової таємниці.

В цілому ефективність захисту секретності, конспіративності та забезпечення власної безпеки у лавах руху ОУН та УПА може бути оцінена достатньо високо, що підтверджується тривалістю та енергійністю його діяльності за умов активної оперативної та оперативно-військової протидії спеціальних служб та інших силових структур потужних держав-противників, передовсім - радянських органів державної безпеки.

Найбільш ефективно централізована система охорони державної таємниці запрацювала в 50 - 80 роки, хоча ефективні і оптимальні принципи були закладені ще в 20-ті роки ХХ ст.

У Радянському Союзі мала місце адміністративно-правова система захисту державних таємниць. При цьому існували фактично дві системи таємниці: державна і партійна. Традиційно існуючі в нашій країні стереотипи примату влади над правом зумовили довгі роки існуючу політико-правову ситуацію, коли секретність виступала як соціальний інститут, що підносився над багатьма соціальними інститутами. Проблема визначення ДТ розв'язувалася не на рівні закону, а на рівні урядових ухвал. Засекречувані відомості підрозділялися на державну і службову (військову) таємницю. В цілях запобігання розголошення державної таємниці, у пресі мала місце цензура всіх підготовлюваних публікацій, існували спеціальні переліки відомостей, несанкціонованих до відкритої публікації. Такі відомості могли публікуватися тільки в матеріалах і виданнях "Для службового користування".

Постановою Ради Міністрів СРСР від 01.03.48 (від 1 березня 1948 року) затверджені "Перелік найголовніших відомостей, що становлять державну таємницю" і "Інструкція зі забезпечення збереження державної таємниці в установах і на підприємствах СРСР".

У Інструкції 1948 року встановлені: грифи секретності (Т; ЦТ; ОВ), порядок визначення секретних відомостей, проведена уніфікація назв секретних органів.

У Переліку 1948 року секретні відомості поділялися на: мобілізаційні питання і відомості про резерви; відомості військового змісту; відомості економічного змісту: промисловість, корисні копалини, сільське господарство, транспорт і зв'язок; фінанси; зовнішня політика і зовнішня торгівля; питання науки і техніки: атомна енергія, техніка радіолокації, реактивна техніка, відкриття і винаходи, відомості по картографії, геологи, гідрології; відомості про Арктику; різні відомості.

На зміну Інструкції 1948 року в 1956 році Головою КДБ при РМ СРСР затверджена "Інструкція зі забезпечення збереження державної таємниці в установах і на підприємствах СРСР". Вона складалася з таких розділів: загальні відомості; завдання секретних відділів, секретних частин; приміщення секретних відділів і частин і їх охорона; допуск осіб до ОВ, ЦТ і Т документів; обов'язки осіб, допущених до ОВ, ЦТ і Т документів; визначення ступеня секретності; провадження ОВ, ЦТ і Т робіт; розробка, облік і розмноження, зберігання ОВ, ЦТ і Т креслень і технічної документації; розмноження ЦТ і Т видань в друкарнях; ведення ОВ, ЦТ і Т діловодства; складання і проходження шифротелеграмм; користування ОВ, ЦТ і Т відомостями у відрядженнях; проведення нарад з ОВ, ЦТ і Т питань; бібліотеки ЦТ і Т видань.

У 50-х роках ХХ ст ЦК КПРС та радянським урядом прийнято низку нормативно-правових актів направлених на охорону державної таємниці, зокрема: в 1958 році - Постанова ЦК КПРС "Про заходи зі збереження державної таємниці", в 1958 рік - Постанова РМ СРСР "Про заходи із посилення секретності робіт зі спеціальних озброєний і оборонній тематиці"; 1959 році - Постановою РМ СРСР затверджений новий "Перелік відомостей, що становлять державну таємницю" та "Інструкція зі забезпечення державної таємниці в установах і на підприємствах СРСР".

Нова "Інструкція зі забезпечення режиму секретності в міністерствах, відомствах, на підприємствах, в установах і організаціях СРСР" була введена у дію 12 травня 1987 року. В Україні вона проіснувала аж до 2003 року, більше 10 років незалежності.

Забезпечення охорони державної таємниці в Україні в 90-х роках 20 ст. було покладено на Держкомсекретів України – спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері охорони державної таємниці, діяльність якого здійснювалася у період з 1993 до середини 1999 років.

Всього, станом на 1998 рік в Україні, за участю Держкомсекретів України було введено в дію близько 60 нормативних актів які регулювали

відносини в сфері охорони державної таємниці. Держкомсекретів України безпосередньо видав понад 15 відомчих нормативно-правових актів, роз'яснень, методик тощо, які були обов'язковими для виконання в усіх державних органах, підприємствах і установах, що здійснювали діяльність пов'язану з державною таємницею.

Функція контролю за станом охорони державної таємниці на підприємствах, в установах та організаціях, яку повинні були здійснювати керівники всіх рівнів, а також їх режимно-секретних органів (РСО), визначалась постановою Кабінету Міністрів України від 4 серпня 1995 року № 609 «Про затвердження Положення про режимно-секретні органи в міністерствах, відомствах. Уряді Автономної Республіки Крим, місцевих органах державної виконавчої влади, виконкомах Рад, на підприємствах, в установах і організаціях».

Крім того, механізм реалізації контрольних функцій регламентувався «Інструкцією із забезпечення режиму секретності в міністерствах, відомствах, на підприємствах, в установах і організаціях СРСР» № 0126 - 1987 року.

У 2003 році кабінетом міністрів України затверджено «Порядок організації та забезпечення режиму секретності в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях» від 02.10.2003 р№ 1561.

Фактично цим нормативно-правовим актом розпочато будівництво нової незалежної системи охорони державної таємниці України.

Контрольні питання за розділом

1. Розкрийте питання захисту інформації в Київській Русі.
2. Порівняйте особливості захисту інформації в Запорізькій Січі та державі Богдана Хмельницького.
3. Розкрийте питання охорони державної таємниці на території України в XVII-XIX ст.

4. Розкрийте питання охорони державної таємниці на території України на початку XX ст.

5. Охарактеризуйте специфіку охорони секретів українських націоналістів УВО та ОУН в 1920-1941 рр.

6. Охарактеризуйте специфіку охорони організаційних таємниць, військової таємниці, забезпечення конспірації в ОУН та УПА під час Другої світової війни.

7. Охарактеризуйте специфіку охорони організаційної таємниці та забезпечення конспіративності у діяльності органів безпеки озброєного підпілля ОУН (Б) у післявоєнний період 1945-50 – ті роки 20 ст.

8. Охарактеризуйте організаційно-правові основи забезпечення охорони державної таємниці у 60-90-х рр. XX ст.

9. Охорона державної таємниці в установах і на підприємствах на початку XXI ст.

Список використаних та рекомендованих джерел

1. Антонюк Я.М. СБ ОУН (б) на Волині та Західному Поліссі (1946-1951 рр.). – Луцьк: Ключі, 2013. – С.33.

2. Веденєєв Д.В. “Бункерна війна” в Західній Україні у 1940-1950-х роках // Сторінки воєнної історії України. – 2003. – Вип. 7. – Ч.ІІ. – С. 77-88.

3. Веденєєв Д.В. До питання про тактику дій підпілля ОУН (друга половина 1940-х - початок 1950-х років) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Ін-т історії України НАН України – 2002. – Вип. 6. – С. 449-456.

4. Веденєєв Д.В. Організація, тактика і методи дій радянських оперативно- військовоїх сил у протиборстві з національно-визвольним рухом в Західній Україні. 1945-1950-ті рр. // Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – 2010. – Вип. 16. – С. 200-211.

5. Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення другої світової війни в Європі, [травень 1945 р.]. – Б.м., б.в., 1948. – С.2-3, 9-10.
6. Іщук О., Ніколаєва Н. Методи зашифрування кореспонденції у підпіллі ОУН і УПА та їх розшифрування органами державної безпеки УРСР в 1944-1954 рр. – К.: Б.м., 2007. – 84 с.
7. Мечник С. У боротьбі проти московської агентури. – Мюнхен: Українське видавництво, 1980. – С.13.
8. Огородник В.Ю. Підготовка кадрів Служби безпеки Організації українських націоналістів (бандерівців) (1941-1951 рр.). Автореферат дис. канд. істор. наук. 07.00.01. – К.: К НУ імені Тараса Шевченка, 2009. – 16 с.
9. Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка - Хмеля». – Львів: ЦЦВР, 2007. – С.269.
10. Ткаченко Н.С. Повстанческая армия (тактика борьбы). – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2000 – С. 376.
11. Антонюк Я.М. СБ ОУН (б) на Волині та Західному Поліссі (1946-1951 рр.). – Луцьк: Ключі, 2013. – С.33.
12. Васюта І.К. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918-1939 рр.) //Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 36-37.
13. Веденєєв Д.В. “Бункерна війна” в Західній Україні у 1940-1950-х роках // Сторінки воєнної історії України. – 2003. – Вип. 7. – Ч.ІІ. – С. 77-88.
14. Веденєєв Д.В. Військово-польова жандармерія - спеціальний орган Української повстанської армії // Воєнна історія. - 2002. - № 5-6. - С.32-40.
15. Веденєєв Д.В. Погляди ОУН (Б) на місце органів безпеки у структурі Української самостійної держави (1940 -1941 рр.) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. – 2002. – Вип. 18. – С.230-236.
16. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942 - 1943 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 13.

17. Мечник С. У боротьбі проти московської агентури. – Мюнхен: Українське видавництво, 1980. – С.13.
18. Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен, Б.в., 1968. – Т.1. – С.296
19. Мудрик-Мечник С. ОУН в Україні і за кордоном під проводом С. Бандери. - Львів: Галицька Видавнича Спілка, 1997. – С.5.
20. Огородник В.Ю. Підготовка кадрів Служби безпеки Організації українських націоналістів (бандерівців) (1941-1951 рр.). Автореферат дис. канд. істор. наук. 07.00.01. – К.: К НУ імені Тараса Шевченка, 2009. – 16 с.
21. Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка - Хмеля». – Львів: ЦЦВР, 2007. – С.269.
22. Ткаченко Н.С. Повстанческая армия (тактика борьбы). – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2000 – С. 376.
23. Гуз А.М. Історія захисту інформації в Україні та провідних країнах світу. Курс лекцій. – К., 2006. – 208 с.
24. Гуз А.М. Історія захисту інформації в Україні та провідних країнах світу. Навчальний посібник. – К., 2007. – 260 с.
25. Гуз А.М. Історія держави та права України. Джерела права періоду Київської Русі. Навчальний посібник. – К.: Видавництво КНТ, 2007. – 72 с.
26. Організаційно-правові основи захисту інформації з обмеженим доступом/ Навч. посібник. За редакцією Сідака В.С. – К., 2006. – 232с.
27. Сідак В. З історії української розвідки та контррозвідки (нарис). – К., 1995;
28. Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр. (невідомі сторінки історії)” є основними при розробці цієї проблеми. – К., 1998.
29. Сідак В.С., Степанков В.С. Історія української розвідки та контррозвідки (нарис). – К., 1994. – 402 с.

30. Сідак В.С., Степанков В.С. З історії української розвідки та контррозвідки. – К., 1994. – 201 с.
31. Сідак В.С. Спецслужби України часів національної революції 1917 - 1920 р.р. Навчальний посібник. – К., 1994.–184с.
32. Скулиш Є.Д. Організація захисту інформації з обмеженим доступом» / Є.Д.Скулиш, А.М.Гуз, О.Д.Довгань, А.І.Марущак, І.П. Касперський, О.М. Солодка та ін. .– К., Вид-во. НА СБ України. 2011. – 378 с.
33. Окіпнюк В.Т. Правові основи забезпечення режиму таємності органами ДПУ УСРР (20-ті – початок 30-х рр./З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №2(17). – 2001. – С. 317-325.
34. Архіпов О.Є., Князєв С.О., Колєсник О.А., Матяш О.І. Нормативно-правове забезпечення захисту інформації з обмеженим доступом: Наочний посібник. – К.: НТУУ “КПІ”, 2008. – 72 с. – Бібліогр.: с. 69 – 70
35. Ворожко В.П., Державна таємниця як складова національної безпеки: Монографія / В.П. Ворожко, В.М. Шлапаченко, В.В.Макаренко, О.В. Ботвінкін, А.С. Пашков – Наук.-вид. відділ НА СБ України. – К., 2008. – 87 с.

РОЗДІЛ 2.

ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ ТА ПОРЯДОК НАДАННЯ ВІДОМОСТЯМ ЦЬОГО СТАТУСУ

Охорона державної таємниці є одним із ключових елементів забезпечення національної безпеки будь-якої держави. За своїм значенням державна таємниця є не просто державним атрибутом, а суттєвим ресурсом та цінністю, від стану захищеності якої залежить успішність державного управління та й навіть сам факт існування держави.

Врегулювання суспільних відносин у сфері охорони державної таємниці відбувається шляхом прийняття відповідних законів та інших нормативно-правових актів. Необхідність врегулювання правового статусу державної таємниці на рівні закону пов'язана із потребою залучення перш за все законодавця як представника всього народу до вирішення питання щодо обмеження доступу до інформації, розголошення якої може призвести до нанесення шкоди національній безпеці. Саме статус закону надає прозорості механізмам та підставам обмеження конституційних прав громадян на доступ до інформації. Законом України «Про інформацію» визначено місце державної таємниці серед інших видів інформації з обмеженим доступом, яка поділяється на таємну, конфіденційну та службову. Одним із видів таємної інформації і є державна таємниця.

Із прийняттям Закону України «Про державну таємницю» на законодавчому рівні було врегульовано суспільні відносини, пов'язані з віднесенням інформації до державної таємниці, її засекречуванням та охороною з метою захисту життєво важливих інтересів України у відповідних сферах.

Отож, відповідно до названого закону Державна таємниця – вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які

визнані у порядку, встановленому Законом, державною таємницею і підлягають охороні державою.

Для розуміння змісту цього виду інформації з обмеженим доступом слід виокремити ознаки, які характеризують саме поняття «державна таємниця».

Основна класифікаційна ознака державної таємниці полягає в тому, що її розголошення може завдати шкоди національній безпеці України. Більше того, єдиною підставою віднесення інформації до державної таємниці є власне можливість нанесення внаслідок її розголошення шкоди саме національній безпеці України.

Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки» **національна безпека** - захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у різноманітних сферах. Законом визначено: сфери правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного

управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам.

Наступною ознакою державної таємниці є те, що відповідно до закону «Про доступ до публічної інформації» це вид публічної тобто державної інформації з обмеженим доступом. Власником цієї інформації є держава і охорону державної таємниці зобов'язана забезпечити саме вона. Фінансування діяльності, пов'язаної з державною таємницею, в бюджетних установах і організаціях має здійснюватися за рахунок Державного бюджету України та місцевих бюджетів. Витрати, пов'язані з державною таємницею, на недержавних підприємствах, установах, організаціях відповідно до Закону України «Про державну таємницю» фінансуються на підставі договору із замовником відповідних робіт.

Наступною ознакою державної таємниці є закріплення у законодавстві офіційної процедури віднесення інформації до цього виду даних: інформація стає державною таємницею з моменту офіційного оприлюднення Зводу відомостей, що становлять державну таємницю або змін до нього, у разі включення цієї інформації до вказаного документа.

Також суттєвою ознакою державної таємниці є наявність офіційного поділу цього інформаційного масиву за чотирма тематичними сферами та трьома ступенями секретності.

Поділ на тематичні сфери здійснено для виокремлення секторів відповідальності державних органів за чотирма тематичними блоками:

- оборона;
- економіка, наука і техніка;
- зовнішні відносини;
- державна безпека та охорона правопорядку.

Поділ за ступенями секретності на таємну, цілком таємну і особливої важливості інформацію є виразом оцінки важливості окремих даних відповідно до тяжкості можливих наслідків у разі їх розголошення і слугує

для налаштування системи заходів захисту державної таємниці, зокрема визначення строків охорони окремого виду даних.

Проте право обмежувати доступ до інформації не є безмежним і закінчується воно там, де починається право громадськості на доступ до інформації. Саме тому законодавством встановлено **перелік відомостей, які забороняється відносити до державної таємниці:**

- про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту;
- про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні події, які сталися або можуть статися і загрожують безпеці громадян;
- про стан здоров'я населення, його життєвий рівень, включаючи харчування, одяг, житло, медичне обслуговування та соціальне забезпечення, а також про соціально-демографічні показники, стан правопорядку, освіти і культури населення;
- про факти порушень прав та свобод людини і громадянина;
- про незаконні дії органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб;
- інформація про розпорядження бюджетними коштами, володіння, користування чи розпорядження державним, комунальним майном, у тому числі до копій відповідних документів, умови отримання цих коштів чи майна, прізвища, імена, по батькові фізичних осіб та найменування юридичних осіб, які отримали ці кошти або майно (крім випадків, коли оприлюднення або надання такої інформації може завдати шкоди інтересам національної безпеки, оборони, розслідуванню чи запобіганню злочину);
- відомості, зазначені у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, поданій відповідно до Закону України «Про запобігання корупції»;

- інша інформація, яка відповідно до законів та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не може бути засекречена.

Віднесення інформації до державної таємниці - процедура прийняття державним експертом з питань таємниць рішення про віднесення категорії відомостей або окремих відомостей до державної таємниці з установленням ступеня їх секретності шляхом обґрунтування та визначення можливої шкоди національній безпеці України у разі розголошення цих відомостей, включенням цієї інформації до Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, та з опублікуванням цього Зводу чи змін до нього.

Обґрунтування шкоди національній безпеці в разі розголошення державної таємниці України здійснює державний експерт із питань таємниць під час віднесення інформації до державної таємниці. Він також бере участь у розробленні критеріїв визначення шкоди, яку може бути завдано розголошенням такої інформації. Державні експерти з питань таємниць призначаються у Верховній Раді України - Головою Верховної Ради України, в усіх інших органах державної влади та державних установах - Президентом України за посадами. На сьогодні це близько 150 осіб, уповноважених оцінювати інформацію відповідно до сфери своєї діяльності.

Згідно із Законом України «Про державну таємницю» перед держекспертом стоять наступні завдання:

Державний експерт з питань таємниць відповідно до покладених на нього завдань:

- 1) визначає:
 - підстави, за якими інформацію має бути віднесено до державної таємниці;
 - підстави та доцільність віднесення до державної таємниці інформації про винаходи (корисні моделі), призначені для використання у сферах, зазначених у частині першій статті 8 цього Закону;

- доцільність віднесення до державної таємниці інформації про винаходи (корисні моделі), що мають подвійне застосування, на підставі порівняльного аналізу ефективності цільового використання та за згодою автора (власника патенту);
- ступінь секретності інформації, віднесеної до державної таємниці;
- державний орган (органи), якому надається право приймати рішення щодо кола суб'єктів, які матимуть доступ до секретної інформації;

2) готує висновок щодо завданої національній безпеці України шкоди у разі розголошення секретної інформації чи втрати матеріальних носіїв такої інформації;

3) установлює та продовжує строк дії рішення про віднесення інформації до державної таємниці із зазначенням дати її розсекречення;

4) дає Службі безпеки України рішення про зміну ступеня секретності інформації та скасування рішення про віднесення її до державної таємниці у разі, якщо підстави, на яких цю інформацію було віднесено до державної таємниці, перестали існувати;

5) затверджує за погодженням із Службою безпеки України розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю, зміни до них, контролює відповідність змісту цих переліків Зводу відомостей, що становлять державну таємницю;

6) розглядає пропозиції державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян та окремих громадян щодо віднесення інформації до державної таємниці та її розсекречування;

7) затверджує висновки щодо обізнаності з державною таємницею громадян, які мають чи мали допуск до державної таємниці;

8) контролює обґрунтованість і правильність надання документам, виробам та іншим матеріальним носіям інформації, які містять відомості, включені до Зводу відомостей чи розгорнутих переліків відомостей, що становлять державну таємницю, відповідного грифа секретності,

своєчасність зміни такого грифа та розсекречування цих носіїв із наданням їм реквізиту "розсекречено";

9) бере участь у розробленні критеріїв визначення шкоди, яку може бути завдано національній безпеці України у разі розголошення секретної інформації чи втрати матеріальних носіїв такої інформації.

Віднесення інформації до державної таємниці здійснюється мотивованим рішенням державного експерта з питань таємниць за його власною ініціативою, за зверненням керівників відповідних державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій чи громадян. Для об'єктивності формування рішення держексперт має право скликати із числа фахівців своєї установи експертну комісію, яка буде оцінювати можливу шкоду національній безпеці України внаслідок розголошення конкретного виду даних, які циркулюють у конкретному міністерстві чи відомстві.

Під потенційною шкодою національній безпеці розуміються як економічні збитки, так й інші тяжкі наслідки. Економічно, шкода визначається матеріальними збитками в кількісному (вартісному) виразі, які мали чи матимуть місце внаслідок розголошення конкретних відомостей, що становлять державну таємницю у відповідних сферах. Щодо інших тяжких наслідків, то вони пов'язуються з суттєвими негативними змінами у зазначених сферах, які відбулися чи можуть відбутися через розголошення конкретних відомостей, що становлять державну таємницю, і які не піддаються економічному обрахунку у вартісному виразі. Залежно від тяжкості можливих наслідків оцінюваній інформації і присвоюється відповідний гриф секретності.

Державний експерт з питань таємниць відносить інформацію до державної таємниці з питань, прийняття рішень з яких належить до його компетенції згідно з посадою. У разі, якщо прийняття рішення про віднесення інформації до державної таємниці належить до компетенції кількох державних експертів з питань таємниць, воно за ініціативою

державних експертів або за пропозицією Служби безпеки України приймається колегіально та ухвалюється простою більшістю голосів. При цьому кожен експерт має право викласти свою думку.

У рішенні державного експерта з питань таємниць про віднесення інформації до державної таємниці зазначаються:

- інформація, яка має становити державну таємницю, та її відповідність вимогам законодавства;
- підстави для віднесення інформації до державної таємниці та обґрунтування шкоди національній безпеці України у разі її розголошення;
- ступінь секретності зазначеної інформації;
- обсяг фінансування заходів, необхідних для охорони такої інформації;
- державний орган, орган місцевого самоврядування, підприємство, установа, організація чи громадянин, який вніс пропозицію про віднесення цієї інформації до державної таємниці, та державний орган (органи), якому надається право визначати коло суб'єктів, які матимуть доступ до цієї інформації;
- строк, протягом якого діє рішення про віднесення інформації до державної таємниці.

Рішення про віднесення інформації до державної таємниці, продовження строку дії раніше прийнятого рішення про віднесення інформації до державної таємниці, зміну ступеня секретності інформації, скасування раніше прийнятого рішення про віднесення інформації до державної таємниці приймаються державним експертом з питань таємниць протягом одного місяця з часу надходження звернення державного органу, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації чи громадянина. Такі рішення підлягають реєстрації Службою безпеки України та є підставою для формування Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, і внесення змін до зазначеного Зводу, до галузевих або відомчих

розгорнутих переліків відомостей, що становлять державну таємницю. Порядок реєстрації рішень державних експертів з питань таємниць визначається Кабінетом Міністрів України.

Звід відомостей, що становлять державну таємницю, формує Служба безпеки України на підставі рішень державних експертів з питань таємниць. При цьому СБ України не має права впливати на зміст рішення держексперта, законом держексперту гарантовано незалежність у прийнятті рішень. Зазначений Звід та зміни до нього набирають чинності з моменту опублікування в офіційних виданнях України, якому передують правова експертиза рішення СБ України, яку здійснює Міністерство юстиції України. Метою правової експертизи є визначення законності змісту рішення та процедури його прийняття.

Підсумовуючи викладене, можливо виділити наступні етапи процедури віднесення інформації до державної таємниці.

1. Ініціювання рішення держексперта, яке відбувається або з волі самого держексперта (закінчення терміну дії попереднього рішення), або за зверненням уповноважених суб'єктів.
2. Оцінка інформації експертною комісією, створеною для цієї мети держекспертом у своєму відомстві.
3. Винесення рішення держекспертом після оцінок експертної комісії (її рішенням держексперт не зв'язаний).
4. Передача рішення держексперта Службі безпеки України та формування останньою змін до Зводу відомостей, що становлять державну таємницю відповідно до рішення держексперта.
5. Передача Службою безпеки України власного нормативного акта щодо внесення змін до Зводу відомостей, що становлять державну таємницю до Міністерства юстиції України, яке проводить його державну реєстрацію, що супроводжується правовою експертизою.
6. Офіційне оприлюднення Міністерством юстиції Зводу відомостей, що становлять державну таємницю України.

ЗВДТ оформляється у вигляді таблиці, приклад якої наведено нижче:

Табл.1

Номер статті ЗВДТ	Зміст відомостей, що становлять державну таємницю	Ступінь секретності	Строк дії рішення про віднесення інформації до державної таємниці (у роках)	Суб'єкти режимно-секретної діяльності, державними експертами яких прийняті рішення про віднесення інформації до державної таємниці
4.9.6	Відомості за окремими показниками про номенклатуру, кількість, тактико-технічні характеристики технічних засобів зв'язку у мережах чи комплексах урядового або спеціального зв'язку	Т	5	ДССЗЗІ

Таблиця 1. Витяг із Зводу відомостей, що становлять державну таємницю України.

Зміни до Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, вносяться не пізніше трьох місяців з дня одержання Службою безпеки України відповідного рішення державного експерта з питань таємниць.

На підставі та в межах Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, з метою конкретизації та систематизації даних про секретну інформацію державні органи створюють галузеві або відомчі розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю, а також можуть створювати міжгалузеві або міжвідомчі розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю. Підприємства, установи та організації незалежно від форм власності, що провадять діяльність, пов'язану із державною таємницею, за ініціативою та погодженням із замовником робіт,

пов'язаних з державною таємницею, можуть створювати власні розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю. Такі переліки погоджуються із Службою безпеки України, затверджуються державними експертами з питань таємниць та реєструються у Службі безпеки України.

Приклад розгорнутого переліку відомостей, що становлять державну таємницю наведено у таблиці 2.

Табл.2

Номер статті РПВДТ	Зміст відомостей, що становлять державну таємницю	Ступінь секретності	Термін засекречування
4.9.6.1	Відомості за окремими показниками про номенклатуру, кількість, тактико-технічні характеристики технічних засобів зв'язку у мережах чи комплексах урядового або спеціального зв'язку ДСНС	Т	5

Таблиця 2 Витяг із Розгорнутого переліку відомостей, що становлять державну таємницю у Державній службі України з надзвичайних ситуацій України [7].

Розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю, не можуть суперечити Зводу відомостей, що становлять державну таємницю.

Строк, протягом якого діє рішення про віднесення інформації до державної таємниці, встановлюється державним експертом з питань таємниць з урахуванням ступеня секретності інформації, критерії визначення якого встановлюються Службою безпеки України, та інших обставин. Він не може перевищувати для інформації із ступенем секретності «особливої важливості» - 30 років, для інформації «цілком таємно» - 10 років, для інформації «таємно» - 5 років.

Після закінчення вказаного строку дії рішення про віднесення інформації до державної таємниці державний експерт з питань таємниць приймає рішення про скасування рішення про віднесення її до державної таємниці або приймає рішення про продовження строку дії зазначеного рішення в межах встановлених законодавством строків.

Президент України з власної ініціативи або на підставі пропозицій державних експертів з питань таємниць чи за зверненням державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій чи громадян може встановлювати більш тривалі строки дії рішень про віднесення інформації до державної таємниці, ніж передбачені законодавством.

Підвищення або зниження ступеня секретності інформації та скасування рішення про віднесення її до державної таємниці здійснюються на підставі рішення державного експерта з питань таємниць або на підставі рішення суду, та оформляються Службою безпеки України шляхом внесення відповідних змін до Зводу відомостей, що становлять державну таємницю.

Інформація вважається державною таємницею з більш високим чи нижчим ступенем секретності або такою, що не становить державної таємниці, з часу опублікування відповідних змін до Зводу відомостей, що становлять державну таємницю. Інформація вважається державною таємницею з часу опублікування Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, до якого включена ця інформація, чи зміни до нього у порядку, встановленому законодавством.

Інформація, яку віднесено до державної таємниці, згідно із Законом України «Про доступ до публічної інформації» повинна відповідати так званому трискладовому тесту, перевірка із застосуванням якого дає змогу визначити, чи правомірно державою або іншим власником обмежено доступ до того чи іншого виду даних шляхом надання їм статусу таємних, або службової інформації.

Необхідність використання цього тесту обумовлена вимогами статті 10 Європейської конвенції з прав людини 1950 року, згідно із якою обмеження права отримувати інформацію як складової права на свободу вираження поглядів повинно бути: встановлено законом, бути необхідним в демократичному суспільстві та здійснюватися в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання

заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду [8]. Трискладовий тест полягає у тому, що обмеження доступу до інформації здійснюється відповідно до закону при дотриманні сукупності таких вимог:

1) виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя;

2) розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам;

3) шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні.

Прикладом застосування цього тесту є судова справа газет “Обзервер” і “Гардіан” проти Сполученого Королівства (*Observer and Guardian v. UK*), у якій Європейський суд з прав людини розглядав скаргу заявників про накладену на них національним судом заборону публікувати відомості з мемуарів колишнього співробітника служби контррозвідки Великобританії (МІ 5). Основним предметом розгляду Страсбурзького Суду стало рішення британського суду про застосування запобіжної заборони поширювати інформацію відповідно до клопотання Генерального прокурора Сполученого Королівства. Обмеження права на свободу вираження поглядів обґрунтовувалося захистом інтересів правосуддя та національної безпеки.

Європейський суд з прав людини визнав підстави обмеження доречними: вони стосувалося запобігання можливої шкоди інтересам служби контррозвідки шляхом оприлюднення мемуарів колишнього співробітника, повний зміст яких не був відомий на момент судового розгляду, а також захищали інтереси підтримання авторитету правосуддя, оскільки попередня

заборона на друк була потрібною для того, щоб після розгляду справи по суті клопотання Генерального прокурора про постійну заборону друку зазначених матеріалів можна було виконати. Суд також погодився з «достатністю» наведених аргументів, зокрема пославшись на те, що англійський суд не просто автоматично застосував попередній прецедент для таких запобіжних заборон, але «визнав, що справа стосувалася конфлікту між суспільним інтересом у запобіганні та суспільним інтересом у дозволі розголошення відповідного матеріалу, вирішивши зазначений конфлікт «обережним зважуванням міркувань на користь кожного з інтересів».

Але ситуація змінилася після того, як ці мемуари були надруковані в США і стали потрапляти на територію Великобританії. Європейський суд з прав людини не мав заперечень, що посилення на захист згаданих інтересів все ще було «доречним», але визнав відсутність «достатніх» підстав для продовження дії обмеження прав за статтею 10 Конвенції. Це пояснювалося тим, що навіть якщо мемуари містили таємні дані, то ця таємність зникла разом з їх виходом у світ. Тому в частині захисту інтересів національної безпеки більша частина загроз, які несли із собою мемуари, зникла. Залишилися інтереси захисту ефективності та репутації служби контррозвідки (збереження довіри до служби з боку третіх осіб; створення переконаності в інших, що несанкціоноване оприлюднення мемуарів колишніми співробітниками не буде допускатися; запобігання наслідуванню прикладу автора мемуарів). Але ці інтереси Суд визнав недостатніми для обґрунтування обмеження і тому постановив, що обмеження права заявників перестало бути «необхідним в демократичному суспільстві» і становило порушення статті 10 Конвенції.

У разі включення до Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, або до розгорнутих переліків цих відомостей інформації, яка не відповідає категоріям і вимогам, передбаченим законодавством, або порушення встановленого порядку віднесення інформації до державної таємниці заінтересовані громадяни та юридичні особи мають право

оскаржити відповідні рішення до суду. З метою недопущення розголошення державної таємниці судовий розгляд скарг може проводитися в закритих засіданнях відповідно до закону.

Контрольні питання за розділом

1. Які види інформації з обмеженим доступом закріплено у законодавстві України?
2. Яка основна класифікаційна ознака державної таємниці?
3. Хто має право призначати державних експертів з питань таємниць?
4. З якого моменту інформація стає державною таємницею?
5. Хто і в якому порядку має право змінити рішення державного експерта з питань таємниць?
6. Від чого залежить максимальний термін дії рішення державного експерта з питань таємниць щодо віднесення конкретної інформації до державної таємниці?
7. З чим пов'язана вимога законодавства стосовно необхідності офіційного оприлюднення Зводу відомостей, що становлять державну таємницю?
8. Які категорії відомостей вносяться до Зводу відомостей, що становлять державну таємницю?
9. У чому полягає потреба застосування «трискладового тесту» для перевірки публічної інформації з обмеженим доступом?

Список використаних та рекомендованих джерел

1. Закон України «Про інформацію» від 13.01.2011р. // Офіційний вісник України від 18.02.2011 - 2011р., № 10, стор. 21, стаття 445, код акту 54789/2011
2. Закон України «Про державну таємницю» від 21.09.99р. // Відомості Верховної Ради 1999, N 49.

3. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.03р. // Відомості Верховної Ради України 2003, № 39
4. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.11р. // Відомості Верховної Ради України 2011, № 32
5. Перелік посадових осіб, на яких покладається виконання функцій державного експерта з питань таємниць, затверджений Указом Президента України № 987 від 01.12.09р. // Офіційний Вісник України 2009 р., № 94, стор. 21, стаття 3204
6. Звід відомостей, що становлять державну таємницю, затверджений Наказом Служби безпеки України від № 440 від 12.08.05 р., зареєстровано в Міністерстві юстиції України 17.08.05 р. за № 902/11182 // Офіційний вісник України. — 2005. — № 5. — Ст. 107
7. Розгорнутий перелік відомостей, що становлять державну таємницю у Державній службі України з надзвичайних ситуацій, затверджений Наказом Державної служби України з надзвичайних ситуацій № 134 від 18.03.2016р // [Електронний ресурс] <http://mns.gov.ua>
8. Конвенція Ради Європи «Про захист прав людини та основних свобод» (Рим, 04.09.1950 р.) // Голос України. – 2001. – № 3 (2503).
9. Науково-практичний коментар до Закону України "Про доступ до публічної інформації"— К., 2012

РОЗДІЛ 3.

ДОЗВІЛЬНИЙ ПОРЯДОК ПРОВАДЖЕННЯ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ, ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ, ПІДПРИЄМСТВАМИ, УСТАНОВАМИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З ДЕРЖАВНОЮ ТАЄМНИЦЕЮ

Дозвільний порядок провадження органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями (далі – установи) діяльності, пов'язаної з державною таємницею, згідно з Законом України «Про державну таємницю», є одним з основних організаційно-правових заходів охорони державної таємниці в Україні.

Важливість впровадження дозвільного порядку в сфері охорони державної таємниці полягає в тому, що він став складовою частиною державного регулювання режиму секретності в установах, це особливо важливо в умовах динамічного розвитку суспільних процесів, особливо пов'язаних із ринковою економікою, включенням до сфери ринкових відносин інформаційних ресурсів, які містять інформацію з обмеженим доступом, розвитком міжнародного співробітництва, широким застосуванням відомчих, державних, міждержавних і глобальних інформаційно-телекомунікаційних систем, які поступово охоплюють усі сфери суспільного життя.

Без отримання спеціального дозволу жодна установа не має права провадити діяльність пов'язану з державною таємницею.

Таким чином, *метою надання дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею - є засвідчення права установи на проведення секретних робіт.*

До основних завдань дозвільного порядку у сфері охорони державної таємниці можливо віднести:

встановлення правового режиму дозвільної діяльності у сфері охорони державної таємниці;

забезпечення охорони державної таємниці в установах;

реалізація контролю за діяльністю установ, які у своїй діяльності використовують державну таємницю.

Правове регулювання режиму дозвільної діяльності здійснюється шляхом запровадження і реалізації загальнообов'язкових правил, тобто приписів правових та техніко-юридичних норм, які встановлюються і охороняються державою для закріплення і регулювання суспільних відносин, що виникають і розвиваються в процесі здійснення діяльності пов'язаної з державною таємницею.

Дозвільний порядок, який використовується на теперішній час в сфері охорони державної таємниці України, формувався поступово з врахуванням низки пріоритетних проблем для нашої країни. З метою з'ясування сучасних особливостей застосування дозвільного порядку в Україні доцільно визначити послідовність його впровадження.

Після проголошення незалежності України, молода держава зіткнулась з цілою низкою проблем, які в повній мірі стосувались практично всіх її сфер. Зрозуміло, що загальнодержавні проблеми не могли не вплинути і на сферу охорони державної таємниці.

У період 1991 – 1994 років охорона державної таємниці в Україні здійснювалась в складних умовах, в обстановці політичних, економічних і соціальних змін в Україні, на початковому етапі реформування системи охорони державної таємниці колишнього Радянського Союзу. Все це призводило до необхідності впровадження вітчизняної системи охорони державної таємниці здатної ефективно діяти в нових умовах і відповідати демократичним принципам. Одним з важливих заходів вітчизняної системи охорони державної таємниці став дозвільний порядок.

Початком застосування дозвільного порядку провадження установами діяльності, пов'язаної з державною таємницею є 1994 рік. В цьому році було введено в дію Закон України «Про державну таємницю». Серед основних організаційно-правових заходів охорони державної таємниці Закон України «Про державну таємницю», в редакції 1994 року, визначив: «ліцензування

підприємств, установ і організацій, які здійснюють діяльність, пов'язану з державними таємницями».

Закріплення на законодавчому рівні в Законі України «Про державну таємницю» дозвільного порядку впровадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, стало позитивним досягненням нормативного творення у сфері інформаційних відносин в Україні. Оскільки закладало правову основу для упорядкування діяльності установ, що використовують в своїй діяльності відомості, які містять державну таємницю та послідуєчий контроль відповідних державних органів за діяльністю таких установ.

Взагалі дозвільна політика містить у собі певну правову філософію і ідеологію, згідно з якою приймаються певні норми, впроваджуються (або ж, навпаки, скасовуються) процедури, які стосуються дозвільної системи.

Поле, на якому розгорталася дозвільна політика в сфері охорони державної таємниці, включала в себе дозвільне провадження, а також цілу низку інших відносин і способів регулювання, які виходять за межі цього провадження, але є близькими за метою та соціальним спрямуванням.

Надання установам права здійснювати діяльність, пов'язану з державною таємницею, відбувалось шляхом оформлення Державним комітетом України з питань державних секретів (Держкомсекретів України), який у період 1994 – 1999 років виконував функції спеціально уповноваженого центрального органу державної виконавчої влади у сфері забезпечення охорони державної таємниці, відповідного дозволу (ліцензії).

Законодавство того часу чітко не розмежовувало поняття дозвіл та ліцензія в сфері охорони державної таємниці. У багатьох випадках змішувались поняття «дозвіл», «ліцензія», «дозвільна діяльність», «ліцензування діяльності».

Юридична енциклопедія підготовлена у 1998 році в Україні дає наступне визначення поняття «ліцензія» та «ліцензування», поняття «дозвіл» розглядається як похідне від поняття «ліцензія»:

«Ліцензія» – спеціальний дозвіл, який видається компетентним державним органом або уповноваженою ним особою на здійснення певних дій чи діяльності у визначених сферах або на використання певних прав, що належать іншій особі. В Україні видача і отримання ліцензії (ліцензування) застосовується державою як метод регулювання господарської діяльності, цивільно-правових відносин щодо об'єктів інтелектуальної власності, а також як форма і засіб здійснення контролю держави за дотриманням суб'єктами господарювання вимог законодавства, що пред'являються до окремих видів підприємства та ін.

Ліцензія – єдиний документ дозвільного характеру, який дає право на зайняття певним видом господарської діяльності, що відповідно до законодавства підлягає обмеженню¹.

Термін дії дозволу (ліцензії) на здійснення діяльності, пов'язаної з державною таємницею не міг перевищувати 5 років. Його тривалість залежала від обсягу робіт (діяльності), що здійснювалась установою, ступеня секретності та обсягу пов'язаних з цими роботами (діяльністю) відомостей, які містили державну таємницю.

Порядок і умови надання зазначеного дозволу (ліцензії), згідно з Законом України «Про державну таємницю», визначаються Кабінетом Міністрів України. У зв'язку з чим в цьому ж році вводиться в дію Постанова Кабінету Міністрів України від 20 червня 1994 року № 426 «Про затвердження Положення про порядок і умови надання органам державної виконавчої влади, підприємствам, установам і організаціям дозволу на здійснення діяльності, пов'язаної з державною таємницею, та про особливий режим цієї діяльності».

Визначена Постанова встановлювала за необхідне, проведення спеціальних експертиз в установах, щодо наявності умов для здійснення

¹ Юридична енциклопедія / м. Київ. - К.: Вид-во „Українська енциклопедія імені М.П.Бажана”, 1998. т.1-3.

діяльності, пов'язаної з державною таємницею та надання дозволів (ліцензій) на цю діяльність.

Перше застосування дозвільного порядку в Україні дало змогу вирішити наступні питання:

провести остаточний облік установ, діяльність яких була пов'язана з державною таємницею;

звернути увагу керівників установ на їх особисту відповідальність за організацію охорони державної таємниці;

підвищити правовий статус РСО до рівня основних підрозділів з підпорядкуванням безпосередньо керівнику установи, тим самим відновити організаційно-методичне керівництво підпорядкованими організаціями щодо охорони державної таємниці;

об'єктивно оцінити стан режимно-секретного забезпечення окремо в кожній галузі України і на основі оцінки розробити першочергові заходи щодо вдосконалення системи охорони державної таємниці в Україні.

З початку впровадження дозвільного порядку в сфері охорони державної таємниці цей захід дозволив об'єктивно підходити до необхідності створення РСО, як однієї з важливих складових у забезпеченні режиму секретності в установах, закріплював їх правовий статус та функції. В результаті чого відтворювались вертикальні зв'язки режимного забезпечення між центральними установами та підпорядкованими їм структурами. Це було пов'язано з тим, що під час надання дозволів на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею важливим фактором, що потребував врахування, була наявність РСО, його структура, чисельність, підпорядкованість і забезпеченість відповідними приміщеннями².

Проведення у період 1995 – 1998 років перших спеціальних експертиз щодо наявності умов для провадження діяльності пов'язаної з державною таємницею в установах, дозволило виявити наступні характерні недоліки:

²Постанова Кабінету Міністрів України від 20 червня 1994 року № 426 “Про затвердження Положення про порядок і умови надання органам державної виконавчої влади, підприємствам, установам і організаціям дозволу (ліцензії) на здійснення діяльності, пов'язаної з державною таємницею, та особливий режим цієї діяльності”

недооцінка важливості питань охорони державної таємниці, та необхідності проведення відповідних режимних заходів окремими керівниками установ;

недостатнє знання вимог нормативно-правових актів з питань охорони державної таємниці керівниками установ та працівниками РСО;

покладання на РСО установ інших функцій і обов'язків, які перешкоджають їх діяльності щодо забезпечення охорони державної таємниці;

несвоєчасне надання установами документів для отримання дозволу (ліцензій) на здійснення діяльності, пов'язаної з державною таємницею;

відсутність внутрішніх періодичних перевірок стану режиму секретності в установах.

З метою усунення виявлених недоліків управління та відділи Держкомсекретів України направляли керівникам установ офіційні листи про невиконання ними вимог Закону України «Про державну таємницю», оскільки відповідальність за здійснення діяльності, пов'язаної з державною таємницею, без отриманого в установленому порядку дозволу (ліцензії) на цю діяльність покладалась на керівника відповідної установи.

Крім того, про «установи порушники» інформувались Голови обласних державних адміністрацій та Голови відповідних районних державних адміністрацій області, обласні управління СБ України, а також керівництво спецзв'язку.

Дане інформування повинно було сприяти ефективному забезпеченню контрольних повноважень відповідних суб'єктів управління у сфері охорони державної таємниці та вжиття необхідних заходів.

Так, відповідно до статті 37 Закону України «Про державну таємницю», керівники державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій зобов'язані здійснювати постійний контроль за забезпеченням охорони державної таємниці.

У свою чергу, СБ України має право контролювати стан охорони державної таємниці в усіх державних органах, органах місцевого

самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, а також у зв'язку з виконанням цих повноважень одержувати безоплатно від них інформацію з питань забезпечення охорони державної таємниці. Висновки СБ України, викладені в актах офіційних перевірок за результатами контролю стану охорони державної таємниці, є обов'язковими для виконання посадовими особами підприємств, установ та організацій незалежно від їх форм власності.

Наявність в установі дозволу (ліцензії) на здійснення діяльності, пов'язаної з державною таємницею, стало обов'язковою умовою для укладання з ними фельд'єгерською службою, кур'єрською поштою договорів про доставку пакетів, посилок, що мають гриф секретності.

Зміни в політичній та суспільній сферах життєдіяльності держави пов'язані з прийняттям Конституції України, законів які в тій чи іншій мірі регламентують суспільні відносини в інформаційній сфері, приватизація та реструктуризація установ, участь установ недержавної форми власності у виконанні оборонних замовлень, поглиблення зовнішньоекономічних зв'язків тощо, зумовили необхідність змін в системі охорони державної таємниці.

Так, Указом Президента України від 13 березня 1999 року № 250 «Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади України» функції Держкомсекретів України були передані СБ України. Відповідні зміни було внесено і в Закон України «Про державну таємницю».

Згідно з цими змінами, спеціально уповноваженим органом державної влади у сфері забезпечення охорони державної таємниці є СБ України.

В 2001 році Постановою Кабінету Міністрів України № 1601 затверджуються окремі положення з питань охорони державної таємниці та вносяться зміни до деяких Постанов Кабінету Міністрів України. Зазначена Постанова містила Положення про порядок надання, переоформлення, зупинення дії або скасування дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею. Як додатки до Положення наводились зразки:

заявки, що подає установа до СБ України для отримання дозволу;
акту спеціальної експертизи щодо наявності умов, необхідних для провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, в установі;
спеціального дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею.

Основні вимоги дозвільного порядку провадження діяльності в сфері охорони державної таємниці визначено в статті 20 Закону України «Про державну таємницю». В ній зазначаються підстави а також основні процедурні моменти надання, переоформлення, зупинення дії або скасування дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею.

Зникає подвійне визначення поняття дозвіл – ліцензія, з метою охорони державної таємниці як один з основних організаційно-правових заходів впроваджується:

дозвільний порядок провадження органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями діяльності, пов'язаної з державною таємницею.

Надання дозволу здійснюється СБ України на підставі заявок установ та результатів спеціальної експертизи щодо наявності умов для провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею.

Для отримання установа подає органу СБ України заявку, в якій зазначається:

найменування установи;
підпорядкованість (належність до сфери управління);
форма власності;
місцезнаходження;
підстави для отримання дозволу (обґрунтування).

До заявки додається акт перевірки стану режиму секретності в установі.

Для проведення перевірки стану режиму секретності в установі наказом керівника створюється комісія.

До складу комісії включаються працівники РСО та представники інших структурних підрозділів установи, яким надано допуск до державної таємниці за відповідною формою. У разі наявності в установі шифрувального органу до складу комісії включається особа, яка має допуск до шифрів та шифрувальної роботи.

Комісія перевіряє стан забезпечення режиму секретності в установі, визначає наявність умов, необхідних для провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, та складає акт перевірки стану режиму секретності.

Акт перевірки стану режиму секретності повинен містити відомості про:

1) діяльність, пов'язану з державною таємницею, яку провадить чи провадитиме установа, характеристику та обсяги відомостей, що становлять державну таємницю, які зосереджені або будуть зосереджені в установі у зв'язку з провадженням цієї діяльності, стан режиму секретності, його відповідність вимогам законодавства у сфері охорони державної таємниці;

2) структуру РСО, його підпорядкованість, штатну чисельність працівників та їх функціональні обов'язки, призначення начальника РСО або працівника, відповідального за облік і зберігання секретних документів та здійснення заходів щодо забезпечення режиму секретності;

3) наявність спеціально обладнаних приміщень для виконання секретних робіт, необхідної кількості сховищ для зберігання секретних документів та інших матеріальних носіїв секретної інформації, їх відповідність вимогам до забезпечення режиму секретності;

4) номенклатуру посад працівників установи, зайняття яких потребує оформлення допуску до державної таємниці, кількість передбачених нею посад і фактичну чисельність працівників, яким вже надано допуск до державної таємниці;

5) організацію і стан пропускового та внутрішньо об'єктового режиму, перелік інженерно-технічних засобів охорони із зазначенням їх відповідності вимогам до забезпечення режиму секретності;

6) наявність перспективних і поточних планів забезпечення режиму секретності, в тому числі під час прийому іноземних делегацій та здійснення міжнародного співробітництва, стан їх виконання;

7) наявність спеціальних засобів зв'язку та шифрувального органу, використання державних шифрів і криптографічних засобів, стан їх обліку та контролю;

8) організацію і стан секретного діловодства, забезпечення технічного захисту секретної інформації;

9) пропозиції щодо надання установі дозволу.

Акт перевірки стану режиму секретності підписується членами комісії та затверджується керівником установи.

Після отримання від РСО вищезазначених зазначених документів орган СБ України призначає спеціальну експертизу з метою визначення наявності в установі умов, необхідних для провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, та встановлення категорії режиму секретності.

Питання про установі дозволу та встановлення категорії режиму секретності розглядається органом СБ України протягом місяця.

Для проведення спеціальної експертизи орган СБ України утворює спеціальну експертну комісію. У разі потреби до її складу можуть бути включені фахівці інших підприємств, установ, організацій за погодженням з їх керівниками.

Результати спеціальної експертизи оформляються актом спеціальної експертизи наявності умов, необхідних для провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею (далі – акт спеціальної експертизи), який складається у двох примірниках, підписується членами спеціальної експертної комісії та подається на розгляд керівникові органу СБ України для прийняття відповідного рішення.

На підставі поданих документів і акта спеціальної експертизи орган СБ України приймає рішення про надання підприємству, установі, організації дозволу та встановлення категорії режиму секретності.

Підприємству, установі, організації дозвіл не надається у разі, якщо експертною комісією буде встановлена невідповідність фактичних умов для провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, вимогам законодавства у сфері охорони державної таємниці, а також у разі, коли керівник підприємства, установи, організації не є громадянином України.

Залежно від важливості інформації, обсягів відомостей, що становлять державну таємницю, установам встановлюються такі категорії режиму секретності:

перша - установам, які виготовляють, обробляють чи зберігають матеріальні носії секретної інформації, що мають гриф секретності «Особливої важливості», «Цілком таємно», «Таємно»;

друга - установам, які виготовляють, обробляють чи зберігають матеріальні носії секретної інформації, що мають гриф секретності «Цілком таємно», «Таємно»;

третья - установам, які виготовляють, обробляють або зберігають матеріальні носії секретної інформації, що мають гриф секретності «Таємно».

Дозвіл оформляється на бланку органу СБ України та реєструється у журналі, форма якого визначається СБ України.

Термін дії дозволу встановлюється органом СБ України залежно від обсягу секретних робіт, що виконуються відповідною установою, ступеня секретності та обсягу пов'язаних з цими роботами відомостей, що становлять державну таємницю, категорії режиму секретності, але не може перевищувати 5 років.

Для установ, яким надано першу категорію режиму секретності, як правило, дозвіл надається терміном до 3 років, другу - до 4 років.

У разі прийняття органом СБУ рішення про відмову в наданні дозволу в акті спеціальної експертизи зазначаються дані про відсутність умов, необхідних для провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, з посиланням на конкретні акти законодавства у сфері охорони державної таємниці.

Повідомлення про відмову в наданні дозволу органи СБ України надсилають у письмовій формі установам, що подали заявку. В повідомленні мають бути викладені вимоги та конкретні рекомендації щодо подальших дій установи, для недопущення розголошення державної таємниці та втрати її матеріальних носіїв.

Переоформлення дозволу здійснюється в разі:

- закінчення терміну дії раніше наданого дозволу;
- реорганізації, зміни найменування або форми власності установи;
- зміни місцезнаходження режимних приміщень, в яких зберігаються матеріальні носії секретної інформації в неробочий час;
- зміни категорії режиму секретності.

Органом СБ України може бути прийнято рішення про скасування або зупинення дії дозволу на підставі:

- акта перевірки органом СБ України стану охорони державної таємниці з висновком про незадовільний стан охорони державної таємниці;
- письмового повідомлення установи про припинення діяльності, пов'язаної з державною таємницею.

У разі скасування або зупинення дії дозволу він підлягає вилученню органом СБ України.

З цією метою на ім'я керівника установи за підписом керівника органу СБ України надсилається лист з викладенням підстав скасування або зупинення дії дозволу з вимогою зупинити діяльність, пов'язану з державною таємницею, та невідкладно надіслати дозвіл органу СБ України, що його надав.

Зупинення дії дозволу застосовується органами СБ України як захід запобігання просоченню (витоку) державної таємниці та втраті її матеріальних носіїв у зв'язку з невиконанням підприємством, установою, організацією вимог законодавства у сфері охорони державної таємниці.

У таких випадках в акті перевірки органом СБ України стану охорони державної таємниці в установі, який є підставою для зупинення дії дозволу, вказується:

конкретний термін для усунення виявлених порушень;
необхідність письмового повідомлення про усунення виявлених порушень.

Таким чином, дозвільний порядок як важливий захід охорони державної таємниці безпосередньо впливає на стан захищеності секретної інформації. При впровадженні дозвільного порядку органам та підрозділам СБ України необхідно враховувати наступні чинники: достатність та повноту нормативного забезпечення дозвільного порядку; дотримання такого порядку всіма установами, з метою забезпечення єдиного підходу до збереження державної таємниці; факти витоку секретної інформації внаслідок порушення дозвільного порядку; виконання функції контролю СБ України за дотримання дозвільного порядку.

У свою чергу, установи можуть отримати дозвіл на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею за наступних умов:

1. Проводять діяльність, пов'язану з державною таємницею, відповідно до компетенції, державних завдань, програм, замовлень або договорів (контрактів).

2. Мають приміщення для проведення робіт, пов'язаних з державною таємницею, сховища для зберігання секретних документів та інших матеріальних носіїв секретної інформації, які відповідають вимогам до забезпечення режиму секретності зазначених робіт, виключають можливість доступу до них сторонніх осіб (тобто таких, які не мають наданого в установленому порядку доступу до конкретних матеріальних носіїв секретної інформації) та гарантують збереження цих матеріальних носіїв;

3. Дотримуються передбачених законодавством вимог до забезпечення режиму секретності під час виконання секретних робіт і здійснення заходів, пов'язаних з використанням секретної інформації, а також порядку допуску

та доступу осіб до державної таємниці, прийому іноземних громадян і делегацій, використання державних шифрів, криптографічних засобів тощо;

4. Мають РСО або режим секретності забезпечується їх керівником чи працівником, спеціально призначеним наказом керівника підприємства, установи, організації.

Крім того, стаття 20 Закону України «Про державну таємницю» передбачає, що «керівники органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, що проводять діяльність, пов'язану з державною таємницею, мають бути обізнані з чинним законодавством про державну таємницю». Можливим способом ефективної реалізації цієї вимоги, в подальшому, може стати використання відповідної державної атестації керівників установ.

Контрольні питання за розділом

1. В чому полягає важливість надання установам дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею?

2. Охарактеризуйте основні завдання дозвільного порядку у сфері охорони державної таємниці.

3. Визначте особливості впровадження дозвільного порядку у сфері охорони державної таємниці в Україні.

4. Визначте порядок отримання установою дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею.

5. Перерахуйте основні складові заявки та акту перевірки стану режиму секретності, які подаються установою до СБ України з метою отримання дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею.

6. Що означає категорія режиму секретності, яка визначається у дозволі на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею і які можуть бути категорії режиму секретності?

7. Виділіть підстави для переоформлення дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею.

Список використаних та рекомендованих джерел

1. Закон України «Про державну таємницю» Відомості Верховної Ради ВВР, 1999, № 49, ст.428.
2. Закон України «Про основи національної безпеки України» // ВВР. - 2003, № 39, Ст. 351
3. Указ Президента України від 13 березня 1999 року № 250 «Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади України»
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 червня 1994 р. № 426 «Про затвердження Положення про порядок і умови надання органам державної виконавчої влади, підприємствам, установам і організаціям дозволу (ліцензії) на здійснення діяльності, пов'язаної з державною таємницею, та про особливий режим цієї діяльності»
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2001 року № 1601 «Про затвердження положень з питань державної таємниці та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України»
6. Божков І.І. Державна таємниця та система її охорони // Правове, нормативне та метрологічне забезпечення СЗІ в Україні. – К., 2002. - Випуск 4. - с. 7-9
7. Юридична енциклопедія / м. Київ. - К.: Вид-во «Українська енциклопедія імені М.П.Бажана», 1998. т.1-3.
8. Князев С.О., Колеснік О.А., Матяш О.І.: Наочний посібник. Законодавство України щодо охорони державної таємниці в інформаційній сфері - К.: НА СБ України. - 2005. - 75 с.
9. Наказ СБ України від 12 серпня 2005 р. № 440 «Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю» (із змінами).

РОЗДІЛ 4

ПОНЯТТЯ ТА ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ СЛУЖБОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗА ФАКТОМ ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ДЕРЖАВНУ ТАЄМНИЦЮ

4.1. Загальнотеоретичні підходи до змісту службової інформації та підстави проведення службового розслідування

Громадяни, яким надано допуск до державної таємниці, зобов'язані виконувати вимоги режиму секретності, не допускати розголошення будь-яким способом державної таємниці, яка їм довірена або стала відомою у зв'язку з виконанням службових обов'язків, додержуватися інших вимог законодавства про державну таємницю. Недотримання цих зобов'язань може призвести до правопорушень, якими вважається соціально негативне, передбачене нормами права, винне діяння, яке порушує громадський правопорядок і спричиняє шкоду інтересам держави, фізичної або юридичної особи. Правопорушення у сфері державної безпеки – це злочини, адміністративні та дисциплінарні правопорушення. Останні у сфері охорони державної таємниці не конкретизовані чинним законодавством та кваліфікуються як такі керівниками підприємств, установ і організацій.

У низці випадків рішенням компетентної особи про притягнення правопорушника до юридичної відповідальності за недотримання вимог законодавства у сфері охорони державної таємниці може передувати службове розслідування.

Службове розслідування – це комплекс заходів, які здійснюються з метою з'ясування обставин вчинення дисциплінарних правопорушень у сфері охорони державної таємниці, уточнення причин та умов, що сприяли їх вчиненню, та ступеня вини.

Службове розслідування не проводиться, якщо обставини вчинення правопорушення (час, місце, спосіб тощо), а також причини та умови, що

сприяли його вчиненню, встановлено або встановлюються під час службової перевірки, ревізії, інвентаризації, розслідування кримінального провадження.

Якщо під час службового розслідування буде з'ясовано, що вчинене правопорушення містить ознаки кримінального правопорушення, службова особа, яка призначила службове розслідування, невідкладно письмово повідомляє про це орган досудового розслідування та вживає заходів щодо завершення службового розслідування і складання висновку за результатами службового розслідування.

Виходячи із загальних правил юридичного процесу, фактичними підставами проведення службового розслідування вважають наявність відомостей про вчинення особою службового правопорушення або про надзвичайну подію, до якої особа має відношення. Зокрема підставами для призначення і проведення службового розслідування можуть бути:

1) інформація про факт невиконання або неналежного виконання особою службових обов'язків, перевищення своїх повноважень, що призвело до втрати, незаконного знищення матеріальних носіїв державної таємниці або службової інформації чи розголошення відомостей, що містяться в них;

2) вимога особи зняти безпідставні, на її думку, звинувачення або підозри;

3) необхідність уточнення причин та умов, що сприяли правопорушенню, й установлення ступеня вини службових осіб.

Приводами службового розслідування є нормативно встановлені джерела відомостей про подію за участю певних осіб, на підставі яких відповідні службові особи зобов'язані здійснити перевірку інформації, котра в них міститься. Такими джерелами про порушення законодавства у сфері охорони державної таємниці може бути широкий перелік документів певного змісту і форми: звернення (заяви, скарги), листи громадян, акти перевірки стану охорони державної таємниці, режиму секретності чи секретного діловодства; а також власна обізнаність керівника підприємства, установи, організації тощо.

До суб'єктів службового розслідування відносять:

осіб, які здійснюють провадження і діяльність яких пов'язана з ним (керівник, який призначив розслідування та контролює його проведення;

співробітники (члени комісії та її голова), які безпосередньо його проводять);

осіб, які беруть участь у провадженні (заявники, якщо вони є);

осіб, які не беруть участі в провадженні, або допоміжних суб'єктів (особи, котрі володіють інформацією про обставини події (свідки, спеціалісти (фахівці).

Об'єктами службового розслідування є:

особи, стосовно яких воно здійснюється;

обставини події з ознаками правопорушення у сфері охорони державної таємниці (за відсутності конкретної особи, щодо якої може бути призначене службове розслідування).

4.2. Порядок призначення та проведення службового розслідування

У разі виявлення факту витоку секретної інформації керівник підприємства, установи, організації після попереднього з'ясування обставин терміново та не пізніше ніж протягом 24 годин з часу виявлення такого факту у письмовій формі повідомляє про це орган СБ України, а також підприємство, установу, організацію вищого рівня та замовника секретних робіт. Повідомлення не може бути затримане через збирання будь-яких додаткових даних про порушення. Невиконання зазначених вимог у деяких випадках призводить до того, що інформація направляється несвоєчасно або зовсім не надходить.

Повідомлення про факт витоку секретної інформації повинно містити інформацію про: час, місце та обставини виявлення факту витоку такої інформації; назву, гриф секретності, реєстраційні номери, інші характерні індивідуальні ознаки втраченого матеріального носія; осіб, котрі вчинили правопорушення; причини та умови, які цьому сприяли (якщо це відомо);

вжиті та заплановані заходи для запобігання (локалізації) негативним наслідкам факту витоку секретної інформації, а також розшуку втраченого матеріального носія й з інших питань, пов'язаних із подією.

Рішення щодо проведення службового розслідування за фактами порушень законодавства у сфері охорони державної таємниці приймає керівник підприємства, установи, організації, в якій допущені такі порушення. Він зобов'язаний не пізніше наступного дня після виявлення факту витоку секретної інформації призначати комісію з проведення службового розслідування у складі не менше як трьох осіб (голова комісії та її члени). Службові розслідування призначаються наказами керівників підприємств, установ, організацій, де такі факти виявлені, та які мають право накладати на підлеглих дисциплінарні стягнення.

У наказі про призначення службового розслідування зазначаються:

- підстави для призначення службового розслідування;
- прізвище, ім'я, по батькові працівника (якщо його особу встановлено), стосовно якого повинно бути проведено службове розслідування, та його посада;
- мета проведення службового розслідування;
- наявні відомості про обставини, які стали підставами для призначення службового розслідування;
- строк або дата завершення проведення службового розслідування;
- службова особа чи склад комісії, якій доручається його проведення;
- службова особа, на яку покладається здійснення контролю за проведенням службового розслідування (за умови визначення такої особи).

До складу комісії з проведення службового розслідування особи повинні включатися за таких умов:

- 1) наявність досвіду (компетентності у сфері режимно-секретної діяльності та тієї галузі, до якої належить розголошена інформація або відомості, що містяться у втраченому матеріальному носіїві). У роботі комісій можуть брати участь співробітники режимно-секретних і кадрових

відділів, підрозділів охорони державної таємниці, технічного захисту інформації, внутрішньої безпеки, спеціальних розслідувань, шифрувальних органів, інших структур, які виконують функції щодо охорони державної таємниці, в межах повноважень, наданих їм чинними законодавчими актами (у тому числі фахівці інших підприємств, установ, організацій за погодженням з їх керівниками, а також працівники підприємств, установ, організацій вищого рівня та замовника секретних робіт;

2) наявність відповідної форми допуску і доступу до державної таємниці (безпосереднє відношення до розголошених (утрачених) секретних відомостей, робіт чи документів (виробів); 3) особиста незацікавленість у результатах розслідування.

До участі у проведенні службового розслідування не повинні залучатися особи, якщо обставини свідчать про їх особисту заінтересованість у результатах розслідування (наприклад, які є підлеглими особи, чие правопорушення підлягає розслідуванню, а також особами – співучасниками правопорушення). Недоцільно включати до складу комісії осіб, які безпосередньо відповідають за ділянку роботи, на якій сталася втрата (розголошення). Важливо не допустити залучення до складу комісії осіб, невідповідність яких зазначеним вимогам не є явною для особи, що пропонує склад комісії, або керівника, котрий його затверджує.

У разі потреби члени комісії звільняються від виконання основних службових обов'язків на весь період роботи або інший визначений час.

Члени комісії діють від імені особи, яка призначила службове розслідування, мають самостійність у межах установленої компетенції. Повноваження службової особи (осіб), якій (яким) доручено проведення службового розслідування, обмежуються терміном його проведення.

Комісія, яка здійснює службове розслідування, зобов'язана вирішити такі основні завдання:

1) організувати й активно вести розшук втрачених матеріальних носіїв секретної інформації, керувати виділеними для розшуку силами, вжити

заходів для запобігання винесенню (вивезенню) його за межі підприємства, установи, організації;

2) установити обставини (час, місце, спосіб), причини та умови витоку секретної інформації або іншого порушення законодавства про державну таємницю, визначити вимоги законів чи інших нормативно-правових актів, розпорядчих документів або службових обов'язків, які було порушено;

3) установити осіб, причетних до витоку секретної інформації, ступінь їхньої вини (ставлення до скоєного), мотиви протиправної поведінки, а також установити коло осіб, яким внаслідок цього секретна інформація стала відома;

4) організувати проведення експертної оцінки інформації, витік якої стався;

5) оцінити можливу шкоду інтересам національної безпеки України у зв'язку з таким витоком, розробити рекомендації щодо запобігання шкоді національній безпеці України у зв'язку з учиненим правопорушенням (підготувати пропозиції з локалізації можливих наслідків).

Цей перелік завдань є варіантом відомих у правових науках – складу правопорушення, а в процесуальних науках – обставин, що підлягають доказуванню.

Початок службового розслідування визначається датою підписання наказу про його призначення. За загальним правилом, строк службового розслідування не повинен перевищувати 30 днів. Керівник, котрий призначив розслідування, в наказі чи розпорядженні про створення комісії для проведення розслідування може встановити більш стислі строки. Якщо за цей час не вдалося встановити місцезнаходження втраченого матеріального носія секретної інформації, осіб, причетних до витоку секретної інформації, всебічно з'ясувати інші обставини, пов'язані з такими порушеннями, строк службового розслідування керівником підприємства, установи, організації може бути продовжений, але не більше як на 15 днів. Завершення службового розслідування визначається датою затвердження службовою

особою, яка його призначила, висновку за результатами службового розслідування.

Для виконання поставлених завдань члени комісії, які здійснюють службове розслідування, мають такі права: 1) оглядати: приміщення підприємства, установи, організації; ділянки місцевості; сховища матеріальних носіїв секретної інформації, металеві урни (скрині), шафи, столи, робочі папки всіх виконавців та інші місця, де можуть перебувати втрачені матеріальні носії секретної інформації. 2) розкривати і перевіряти секретну і несекретну кореспонденцію, підготовлену до відправлення. 3) перевіряти секретну і несекретну кореспонденцію, журнали або картки обліку, інші облікові форми, які відображують надходження, рух тощо секретних документів (виробів). 4) опитувати працівників приміщення підприємства, установи, організації, причетних до витоку секретної інформації, а також інших працівників, які можуть сприяти встановленню обставин такого витоку, отримувати від них усні чи письмові пояснення, заяви. 5) надсилати запити іншим підприємствам, установам, організаціям. 6) залучати з дозволу керівника підприємства, установи, організації інших працівників такого підприємства, установи, організації (які не зацікавлені в результатах справи) до виконання окремих доручень, пов'язаних із розслідуванням. Отримувати консультації, а також письмові висновки спеціалістів (фахівців) із питань службового розслідування. Як фахівець може залучатись будь-яка особа, яка володіє науковими, технічними та іншими спеціальними знаннями для надання висновку, пояснення, консультації, роз'яснення з досліджуваних питань та в разі потреби має відповідний допуск до відомостей, що становлять державну таємницю. 7) вчиняти інші дії, спрямовані на об'єктивне і повне розслідування витоку секретної інформації, а також запобігання (локалізацію) можливим шкідливим наслідкам такого витоку.

Члени комісії з проведення службового розслідування несуть персональну відповідальність згідно із законодавством за повноту,

всебічність і об'єктивність висновків службового розслідування та нерозголошення інформації, що стосується такого розслідування.

При проведенні службового розслідування треба враховувати правовий статус особи, яка порушила законодавство у сфері охорони державної таємниці. За формальними ознаками особою, яка може нести юридичну відповідальність за порушення законодавства про державну таємницю, є лише спеціальний суб'єкт – дієздатний співробітник (працівник) підприємства, установи, організації віком від 16 років, якому встановленим порядком надано допуск і доступ до державної таємниці.

Окремими нормативно-правовими актами не передбачені права осіб, щодо яких проводиться службове розслідування, та інших осіб, які в будь-якій ролі беруть у ньому участь, що можна розцінювати як недолік. Однак це питання регулюють із різним ступенем повноти інші нормативно-правові акти. Узагальнення їхніх положень дає змогу стверджувати, що: 1) особа, стосовно якої або за участю якої проводиться службове розслідування, має право знати, у зв'язку з чим щодо неї або за її участю здійснюють конкретні заходи службового розслідування, тобто знати підстави проведення службового розслідування. 2) особа, стосовно якої проводиться службове розслідування, має право в будь-який момент за згодою членів комісії взяти в ньому участь. На основі чинних документів, теорії юридичних наук та практики службових розслідувань можна зробити висновок, що особа може взяти участь у будь-яких заходах, здійснюваних членами та (або) головою комісії при виконанні завдань службового розслідування. Адресат і форма звернення особи про свою участь у службовому розслідуванні нормативно не встановлені. Убачається, це має бути усне клопотання або письмове звернення (заява, рапорт) на ім'я голови комісії. Термін розгляду й вирішення таких звернень у рамках службового розслідування не встановлений, тому він повинен визначатися відповідно до вимог інших чинних нормативно-правових актів. Він має бути мінімальним, щоб не перешкоджати особі в забезпеченні її прав і законних інтересів. Незгода

членів комісії стосовно участі в заходах службового розслідування особи, щодо якої воно проводиться, має бути обґрунтована. 3) особа має право на підставі ст. 63 Конституції України відмовитися давати пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом (батьки, дружина, діти, рідні брати й сестри, дід, баба, онуки) і не нести за це відповідальності. 4) особа може: заявляти клопотання; робити заяви; надавати усні чи письмові пояснення, пояснювати факти рідною або іншою мовою, якою вільно володіє, користуватися допомогою перекладача; власноручно (від руки) або за допомогою технічних засобів викладати свої пояснення; після складання документа знайомитися з його змістом, клопотати про внесення до нього змін, доповнень і зауважень, власноручно робити такі доповнення й зауваження; подавати відповідні документи; порушувати клопотання про витребування й залучення до матеріалів розслідування нових документів, видань, інших матеріальних носіїв інформації, вимагати додаткового вивчення пояснень осіб, причетних до службового розслідування, а також проведення опитування інших осіб, яким відомі обставини, що досліджуються під час службового розслідування; ознайомлюватися з висновком комісії за результатами службового розслідування; ознайомлюватися зі змістом матеріалів службового розслідування; висловлювати письмові зауваження щодо проведення службового розслідування, дій або бездіяльності службової особи (осіб), яка його проводить, заявляти про дострокове припинення її (їхніх) повноважень; оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, посадових і службових осіб.

Нормативні акти щодо проведення службового розслідування не містять вимог про необхідність роз'яснення прав особам, котрі в будь-якій ролі беруть участь у службовому розслідуванні. Однак ст. 3 Конституції України передбачає, що забезпечення прав людини є головним обов'язком держави. У контексті цього треба розглядати як обов'язок членів комісії необхідність роз'яснення прав кожній особі під час здійснення за її участі або

в її присутності будь-якого й кожного заходу службового розслідування, як це робиться в кримінальному процесі.

Співробітники підприємства, установи, організації зобов'язані всебічно сприяти проведенню службового розслідування, надавати правдиві пояснення по суті його предмета та поставлених їм питань, пред'являти відповідні документи чи матеріали. Обов'язки інших осіб, які в будь-якій ролі потрапили у сферу службового розслідування, нормативно не визначені. Однак ст. 68 Конституції України встановлює загальний обов'язок неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права й свободи, честь і гідність інших людей. Таким чином, особи, щодо яких призначене й проводиться службове розслідування, а також інші його учасники зобов'язані не заважати розслідуванню, поважати честь та гідність його суб'єктів, не чинити перепон на шляху реалізації ними своїх прав, законних інтересів.

Більш конкретним обов'язком є виконання законних вимог членів комісії з проведення службового розслідування. Зокрема, відзначаючи безумовну необхідність суворого дотримання вимоги ст. 63 Конституції України, слід виходити також із того, що засоби захисту особою своїх прав не мають бути необмеженими, не можуть зачіпати права та інтереси інших осіб. Так, особа не може захищати себе, повідомляючи свідомо неправдиву інформацію. Одночасно з роз'ясненням її прав особа має бути попереджена, що ст. 63 Конституції України, яка передбачає відмову давати пояснення, не стосується інших, окрім перерахованих, категорій осіб та не дає особі права повідомляти неправдиві відомості. В ситуації, коли особа не відмовляється, а надає пояснення, вона повинна правдиво розповісти все відоме їй у зв'язку із службовим розслідуванням.

На період службового розслідування особа, стосовно якої воно проводиться, може бути тимчасово усунена від виконання своїх службових обов'язків, про що видається наказ керівника органу. У цьому випадку за особою зберігається грошове забезпечення в розмірі окладу за займаною

посадою (за винятком процентних надбавок за умови роботи (служби), що також відображається в зазначеному наказі. Після закінчення службового розслідування у випадку не доведення участі особи в протиправних діях їй відшкодовується грошове забезпечення.

На початковому етапі службового розслідування найчастіше є лише ймовірні знання про обставини події. Щоб одержати більш точну інформацію, необхідно приблизно пояснити походження подій та існування відповідних джерел інформації про них. Таке логічно обґрунтоване пояснення, що випливає з фактичних матеріалів і побудоване з урахуванням попереднього досвіду аналогічних розслідувань, називається версією.

Значення версій полягає в тому, що вони визначають напрям службового розслідування, тому їх розроблення – важлива й відповідальна частина планування. Уявивши стосовно предмета розслідування усі можливі варіанти фактичного перебігу подій, зв'язків між фактами методом їх виключення (чи перебору), уповноважена особа встановлює реальну картину події. Розробивши на підставі наявних даних припущення щодо характеру та ходу розслідуваної події, вона намічає шляхи і способи відшукування фактів, котрі повинні бути наявні, якщо те чи інше припущення справедливе. Виявлення або не виявлення таких фактів є орієнтиром, що визначає подальший напрям розслідування.

Нажаль, у практиці службових розслідувань питанню висунення версій не завжди приділяється належна увага. Зокрема суттєвою помилкою є майже завжди повна відсутність юридичної кваліфікації діянь з ознаками правопорушення у сфері охорони державної таємниці за відповідними статтями адміністративного чи кримінального законодавства при висуненні загальних версій, а також неврахування юридичних особливостей тих чи інших частин диспозицій статей матеріального права при висуненні конкретних версій. Ознайомлення з матеріалами службових розслідувань показало, що не завжди висувалися версії, які об'єктивно зумовлювалися конкретними обставинами події, відображеними в документах. Це

призводило до того, що в подальшому версії не відпрацьовувалися або відпрацьовувалися із запізненням чи недостатньо якісно, однобічно, поверхнево, в результаті чого деякі обставини правопорушення залишалися неустановленими. Інколи зроблені припущення не витікали з наявних матеріалів, тобто були надуманими. Версії, висунуті за різними підставами, безсистемно змішувалися, що суперечить логічним правилам їх висунення й завжди призводить до порушення такої вимоги, як вичерпність.

У теорії версії класифікують за різними підставами. На практиці найчастіше використовують класифікацію версій за обсягом понять, а саме: загальні версії, що пояснюють подію в цілому та причинний зв'язок між фактами, що входять до складу правопорушення; окремі версії, які стосуються наявності й характеру певних фактів, що підлягають доказуванню (відносяться до деталей події, що розслідується, та обставин, супутніх правопорушенню). Останні висуваються для пояснення окремих обставин діяння (мотив, час, місце тощо), особистості винного, знарядь чи предметів правопорушення, місцезнаходження документів або предметів, що розшукуються, походження й механізму утворення окремих слідів і т. ін.

Різновидом версій є типові, які визначають як найбільш характерні для певної ситуації можливі пояснення розслідуваної події на основі узагальнення аналогічних фактів із практики; результат наукового узагальнення або висновок особи, яка здійснює розслідування, котрий базується на її особистому досвіді чи схожості способів здійснення цього та інших, минулих, правопорушень. Типові версії мають на меті спрямувати заходи розслідування на найшвидше, найоптимальніше виконання його завдань.

При висуненні версій типові варіанти вихідних відомостей найкраще усього пов'язувати з такими основними поняттями адміністративного, кримінального або процесуального права, як склад правопорушення чи предмет доказування. На підставі цього слід зазначити, що загальними типовими версіями при проведенні службового розслідування за фактами

порушень законодавства про державну таємницю можуть бути припущення щодо: 1) вчинення особою злочинів у сфері охорони державної таємниці. 2) вчинення адміністративного правопорушення. 3) Скоєння дисциплінарно караного порушення. 4) учинення юридично некараної дії, у зв'язку з якою до особи можна застосувати лише заходи виховного характеру. 5) Завжди повинна бути передбачена виправдувальна версія.

Ще численніші окремі версії можуть стосуватися будь-якого елемента складу правопорушення.

Після висунення версій черговим елементом службового розслідування є планування, хоча воно й не згадується в нормативних документах. Загалом планування визначається як складова функції підготовки та прийняття управлінських рішень і полягає у створенні науково обґрунтованої програми дій із вирішення певних завдань. Матеріальною формою, яка завершує процес планування службового розслідування, є план. Робота з організації виконання плану будується на основі сумлінної реалізації прав та виконання обов'язків як членами комісії, так і особами, стосовно або за участю яких відбувається службове розслідування. На підставі інформації, що постійно надходить до комісії, визначаються подальші напрями розслідування. План у процесі його виконання (з періодичністю, яку визначають члени комісії та її голова) може й повинен доповнюватися, корегуватися щодо строків, заходів та їхніх обсягів, виконавців тощо.

Послідовність перевірки версій, тобто здійснення відповідних запланованих заходів, визначається практичними умовами службового розслідування. Питання про послідовність виконаних дій вирішується з урахуванням конкретних особливостей розслідуваної події.

Кожна дія, котра може бути проведена в процесі службового розслідування, має три етапи: підготовчий, робочий, заключний. Планування дії також передбачає відповідні етапи: підготовку дії; її проведення; фіксацію ходу й результатів.

Основним джерелом інформації при проведенні службових розслідувань здебільшого виступають люди. Тому при плануванні визначається коло осіб, які можуть бути причетними до надзвичайної події або поінформованими про неї, а виходячи з цього – бути опитаними. Найчастіше опитування розуміють як метод отримання фактичної інформації, котрий полягає в спонуканні осіб, обізнаних про факти, що мають значення для певної діяльності, до повідомлення їх особі, яка здійснює опитування. Воно ведеться, як правило, у формі бесіди.

Кількість осіб, які проводять опитування, нормативно не встановлена. Є рекомендації проводити його за участю не менше двох членів комісії. За загальною практикою опитування здійснюється у формі прямої постановки запитань. Забороняється домагатись пояснень осіб шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. Особу опитують окремо й за відсутності інших осіб. При цьому той, хто проводить службове розслідування, вживає заходів, щоб опитувані не змогли спілкуватися між собою до закінчення заходу.

Водночас, надання пояснень особою, щодо якої здійснюється службове розслідування, є її правом, а не обов'язком, і тому відмова в наданні не спричиняє будь-якої відповідальності. Особи, які проводять службове розслідування, не можуть перекладати обов'язок із доказування на особу, стосовно якої воно здійснюється.

Підготовка до опитування може включати такі основні елементи й, одночасно, стадії: 1) Підбір і вивчення наявних матеріалів. 2) Встановлення кола осіб, а в ньому – конкретних суб'єктів, які знають інформацію, необхідну для вирішення завдань службового розслідування. 3) Визначення ролі особи в ситуації, що є підставою проведення службового розслідування. 4) Визначення мети і предмета опитування, а в їхніх межах – осмислення окремих аспектів, які стосуються обставин певних подій. 5) Конкретизація мети і предмета опитування переліком запитань. 6) Логічне формулювання кожного запитання і варіантів їх можливої послідовності в процесі

опитування. 7) Отримання інформації про особистість людини, яка підлягає опитуванню, й прогнозування варіантів її поведінки, а у зв'язку з цим визначення основних організаційних і тактичних прийомів опитування. 8) Вибір місця й часу опитування та створення для цього необхідної обстановки, обрання способу виклику й забезпечення з'явлення особи в місці опитування. 9) У разі необхідності – складання письмового плану опитування тощо.

Правопорушення у сфері охорони державної таємниці визначаються складною багаторівневою нормативно-правовою регламентацією діяльності. Періодичні зміни законодавства й підзаконної нормативної бази впливають і на процес підготовки опитувань. Тому слід відбирати актуальні нормативні акти, які регламентують підстави, порядок службової, зокрема режимно-секретної, діяльності осіб, і вивчати у взаємозв'язку максимально доцільну кількість документів.

При підготовці до опитування в деяких випадках можливе отримання кваліфікованої усної або письмової консультації спеціалістів у сфері діяльності, у якій сталася надзвичайна подія. Спеціалістом є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Спеціалісти повинні відповідати тим же вимогам, які висуваються до членів комісії з проведення службового розслідування. Права й обов'язки спеціалістів при проведенні службового розслідування нормативно не визначені. Спеціаліст роз'яснить положення нормативних актів, розкриє фактичні умови їх застосування певними особами на конкретній ділянці службової діяльності. Він допоможе у визначенні обставин, котрі повинні стати предметом опитування особи, у формулюванні запитань для розкриття предмета опитування, порядку огляду; в підборі необхідних документів, тлумаченні окремих аспектів їх змісту.

Узагальнення інформації дає можливість стверджувати про наявність основних категорій поінформованих осіб (пропонований нижче перелік не є

вичерпним та не визначає ступеню їх важливості, а тому й черговості опитувань): 1) Керівники установи, де сталося правопорушення. 2) Керівники й співробітники (працівники) РСО. Вони, як і керівники органу, також виступають суб'єктами охорони й забезпечення охорони державної таємниці. 3) Певною мірою самостійну групу осіб, основною частиною яких є працівники РСО, становлять особи, які входили до складу комісій із планових (квартальних, піврічних, річних) або позапланових (неочікуваних, контрольних, у зв'язку зі зміною керівників установ чи підрозділів тощо) перевірок стану режиму секретності та секретного діловодства. 4) Інші особи (керівники й рядові співробітники залежно від конкретних обставин) у «своєму» та суміжних підрозділах, із якими винна особа мала зв'язки згідно зі своїми функціональними обов'язками. Колеги знають таку особу з різним ступенем повноти й можуть охарактеризувати її або володіють іншою інформацією, що стосується предмета дослідження. Інформованими можуть бути співробітники підрозділів чергування й охорони, допоміжний персонал (технічний, будь-якої іншої спрямованості). Певна обмеженість можливостей таких осіб щодо знання спеціальних службових питань може бути компенсована обізнаністю про стосунки між членами колективів чи з інших питань, які стосуються обстановки в підрозділах й установі в цілому. До цієї ж категорії поінформованих осіб можна віднести співробітників, які вже не працюють на момент розслідування, однак ще не повністю втратили зв'язок із колегами. Інтерес становлять особи, звільнені зі служби (роботи) через компрометуючі обставини, особливо якщо це збігається з часом події правопорушення. Є обґрунтоване припущення, що не пов'язані відносинами підлеглості колишні працівники переважно поводитимуться більш розкуто, дадуть конкретніші пояснення про обстановку в колективах, де сталося правопорушення, проллють світло на важливі деталі та обставини. Зрозуміло, об'єктивність таких свідчень потребує відповідної перевірки й оцінки в сукупності з іншими матеріалами. 5) Черговою категорією джерел інформації є сторонні особи, яким стала відома державна таємниця чи до яких

потрапили матеріальні носії секретних відомостей. Вони можуть мати службовий зв'язок із винною особою. Водночас значна частина обізнаних осіб належить до тих, хто працює в інших установах, пов'язаних своєю діяльністю з установою, де проходить службу особа, щодо якої здійснюється службове розслідування. 6) До окремої групи поінформованих осіб відносять тих, хто не має стосунку до службової діяльності винної особи. Це можуть бути знайомі, випадкові очевидці подій, пов'язаних із порушеннями вимог законодавства у сфері охорони державної таємниці чи супутніми правопорушеннями. 7) Члени сім'ї, родичі, інші близькі винної особи та інших учасників службового розслідування.

Як правило, опитування повинно відбуватися за місцем знаходження особи. Найчастіше воно проводиться за її місцем служби або роботи (в службовому кабінеті підприємства, установи, організації; РСО тощо) чи в іншому місці, що забезпечує належні умови для бесіди.

Час проведення опитування, як і інших заходів службового розслідування, не передбачений чинними нормативними актами. За загальним правилом він повинен бути в межах робочого дня осіб, які служать (працюють), або денного часу для усіх інших осіб. Хоча не виключено, що якісь особливі обставини, нормативний перелік яких також досі відсутній, можуть створити об'єктивно мотивовані підстави до невідкладного здійснення заходів службового розслідування в нічний час.

Кожну особу опитують окремо. Час, місце, умови опитування осіб, які, можливо, зацікавлені в результатах службового розслідування, обираються таким чином, щоб до закінчення опитування кожного виключити його спілкування з іншими хоча б протягом якогось відрізка часу. Зробити це за наявності сучасних засобів зв'язку достатньо важко, але в деяких ситуаціях можливо.

Нормативно не врегульована й форма пояснення, яке є способом фіксації ходу та результатів опитування. В анкетній частині пояснення повинні бути наведені повні біографічні дані опитуваного, текст із

роз'ясненням його прав та обов'язків. Особа засвідчує своїм підписом, що права й обов'язки були роз'яснені їй до проведення заходу документування. Якщо застосовуються технічні засоби, то про це в документі робляться відповідні відмітки. Вказуються технічні характеристики засобів (диктофона, відеокамери, комп'ютера), вид носія, на який здійснюється запис, умов його здійснення (пора року, час доби тощо).

Зміст документа повинен максимально точно й повно відповідати розвитку заходу документування. Пояснення складається в одному примірнику на паперовому носієві й повинно мати наскрізну нумерацію сторінок. Текст пояснення виконується державною мовою (або мовою, якою володіє опитуваний) від руки розбірливим почерком чи друкується на технічних пристроях. Схеми, інші документи чи предмети, котрі особа має право додати до пояснення, повинні бути вказані в тексті основного документа із зазначенням кількості аркушів, номерів, інших індивідуалізуючих ознак кожного додатка. Бажано, щоб особа, яку опитали, підписала внизу кожну сторінку пояснення, що є певною гарантією від підміни аркушів. У разі відмови правопорушника від підписання пояснення, як і у випадку відмови особи давати пояснення, особа, яка здійснювала опитування, робить про це запис. На останньому аркуші пояснення особи, які його отримали, роблять позначку про це та ставлять особисті підписи.

Отже, під час службового розслідування мають бути встановлені:

обставини (час, місце, спосіб, наслідки тощо) вчинення дисциплінарного правопорушення, з приводу якого призначено службове розслідування;

положення законів чи інших нормативно-правових або розпорядчих актів, які було порушено;

особи, винні у вчиненні дисциплінарного правопорушення, та особи, дії чи бездіяльність яких сприяли його вчиненню;

ступінь вини осіб, які вчинили дисциплінарне правопорушення;

наявність (відсутність) причинного зв'язку між дисциплінарним правопорушенням (дією чи бездіяльністю), з приводу якого призначено службове розслідування, та його наслідками;

обставини, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність, а також ставлення винних осіб до вчиненого дисциплінарного правопорушення та його наслідків;

причини та умови, що сприяли вчиненню дисциплінарного правопорушення.

Службові особи, яким доручено проведення службового розслідування, діють відповідно до вимог законодавства та відповідають за повноту, всебічність, об'єктивність і неупередженість зроблених висновків, а також нерозголошення відомостей, що стосуються чи можуть вплинути на проведення службового розслідування, зачіпають права і законні інтереси чи свободи осіб, стосовно яких воно проводиться.

Голова комісії, у разі її створення, здійснює загальне керівництво діяльністю членів комісії, має право давати їм письмові або усні вказівки по суті предмета проведення службового розслідування, визначає перелік питань, які потребують з'ясування під час проведення службового розслідування, складає план проведення службового розслідування та особисто відповідає за повну і якісну реалізацію передбачених у ньому заходів.

Після підписання наказу про призначення службового розслідування складається план його проведення.

План проведення службового розслідування затверджує службова особа, яка призначила службове розслідування, або службова особа, на яку покладено здійснення контролю за його проведенням. З планом проведення службового розслідування ознайомлюються під підпис члени комісії.

Службові особи, яким доручено проведення службового розслідування, зобов'язані:

дотримуватись положень Конституції та законів України, інших актів законодавства в процесі проведення службового розслідування;

не допускати порушення прав та законних інтересів осіб, стосовно яких проводиться службове розслідування, та вживати у межах компетенції заходів щодо забезпечення їх дотримання;

проводити службове розслідування відповідно до плану проведення службового розслідування, вказівок службової особи, на яку покладено здійснення контролю за його проведенням, та голови комісії;

доповідати начальнику (командиру), який призначив службове розслідування, про виявлені порушення вимог законодавства, ознаки кримінального чи адміністративного правопорушення;

виявляти причини й умови, що сприяли вчиненню дисциплінарного правопорушення, надавати пропозиції щодо їх усунення;

розглядати заяви і клопотання військовослужбовця, дисциплінарне правопорушення якого підлягає розслідуванню;

складати та подавати на затвердження у встановлений строк службовій особі, яка призначила службове розслідування, висновок за результатами його проведення;

надавати для ознайомлення військовослужбовцю, дисциплінарне правопорушення якого підлягало розслідуванню, висновок за результатами службового розслідування та, на його вимогу, матеріали службового розслідування.

Службові особи, яким доручено проведення службового розслідування, під час опитування особи, за її згодою, можуть застосовувати засоби аудіо-та/або відеотехніки з метою фіксації її пояснень.

Опитування особи, за її згодою, може проводитись з використанням поліграфа відповідно до законодавства.

Рішення щодо доцільності проведення опитування з використанням поліграфа приймається службовою особою, яка призначила службове розслідування.

За результатами опитування особи складається письмове пояснення за підписами особи, яка надала пояснення, та службової особи, яка проводить розслідування одноособово, або не менш як двох членів комісії.

Особа стосовно якої проводиться службове розслідування, має право:

ознайомлюватись з наказом про призначення службового розслідування;

відмовлятися надавати будь-які пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначено законом;

надавати усні чи письмові пояснення та пред'являти для огляду речі чи документи, які стосуються предмета службового розслідування;

звертатись із письмовим клопотанням щодо опитування інших осіб по суті предмета службового розслідування або витребування речей чи документів;

висловлювати письмові зауваження (скарги) щодо об'єктивності та повноти проведення службового розслідування, дій або бездіяльності службових осіб, які його проводять, та порушувати питання про виведення їх зі складу комісії зі службового розслідування (за наявності обґрунтованих сумнівів щодо об'єктивності їх дій або їх особистої заінтересованості в результатах службового розслідування);

ознайомлюватись з висновком за результатами службового розслідування та матеріалами службового розслідування;

оскаржувати рішення, прийняте за результатами службового розслідування, у строки і в порядку, що визначені законодавством.

При здійсненні оглядів у межах службових розслідувань за фактами порушення законодавства про державну таємницю інформативним джерелом є документи.

Складовою службового розслідування у випадках втрати матеріального носія державної таємниці є організація його фізичного розшуку. Заходи щодо розшуку втрачених матеріальних носіїв секретної інформації або виявлення обставин витoku секретної інформації, а також встановлення причетних до

нього осіб здійснюється у взаємодії з органами СБ України. Фізичний розшук рекомендується здійснювати за окремим планом.

Огляду підлягають також предмети, використовувані як тара для зберігання матеріальних носіїв секретної інформації (папки, конверти, пакети, портфелі, валізи, ящики, коробки й т. ін.).

Також можуть (а за необхідності повинні) бути оглянуті приміщення й ділянки місцевості, що не були місцем події, але, наприклад, розташовані в одному коридорі, на одному поверсі з приміщенням, із якого були викрадені чи де були втрачені матеріальні носії секретної інформації; маршрути слідування особи, яка переміщувала носій секретної інформації, місця учинення інших дій (знаходження, знищення документів тощо). Окрім відшукування матеріального носія секретної інформації, метою такого огляду може бути також перевірка змісту пояснень, отриманих від осіб, установлення особливостей цих місць, умов роботи, транспортування й т. ін. Про припинення розшуку складається мотивований висновок про результати пошуків утрачених документів, виробів тощо, доцільність подальших пошуків утрачених секретних документів, виробів, інших носіїв секретної інформації або про припинення розшуку та списання втрачених носіїв секретної інформації. Висновок про припинення розшуку затверджується керівником підприємства, установи, організації і додається до матеріалів службового розслідування.

Останнім часом на зміст правопорушень у сфері обігу секретної інформації та її матеріальних носіїв впливає комп'ютеризація підприємств, установ і організацій. У випадках, коли причинами порушень законодавства про державну таємницю є невиконання вимог режиму секретності під час оброблення, накопичення, пересилання інформації технічними засобами, шляхом огляду доцільно вивчити порядок доступу до цих технічних засобів, наявність у їхніх базах даних певних відомостей.

4.3. Завершення службового розслідування

Втручання будь-яких осіб у хід службового розслідування, у тому числі з метою перешкоджання об'єктивному, повному та всебічному дослідженню його предмета, забороняється. Про наявність таких фактів службова особа, яка проводить розслідування одноособово, або голова комісії доповідає рапортом службовій особі, яка призначила службове розслідування.

У разі виявлення під час службового розслідування інших правопорушень, не пов'язаних з предметом розслідування, службова особа, яка проводить розслідування одноособово, або голова комісії доповідає про це службовій особі, на яку покладено здійснення контролю за проведенням службового розслідування, або службовій особі, яка призначила це розслідування, та надалі діє відповідно до законодавства.

Службове розслідування може вважатися закінченим, якщо виконані його завдання. Серед недоліків завершального етапу службового розслідування зазначалося, що в низці випадків члени комісії акцентують увагу у висновках на другорядних обставинах, іноді роблять поспішні висновки про випадкове знищення матеріального носія державної таємниці, з чим легко погоджуються деякі керівники, які не дають висновкам принципової оцінки і не вникають у суть справи. Не завжди у висновках службового розслідування намічаються заходи, які необхідно провести з метою запобігання подібним порушенням і посилення режиму секретності.

Оцінювання інформації за результатами службового розслідування здійснюють члени комісії, ґрунтуючись на розгляді всіх фактичних даних, що містяться в зібраних матеріалах. Не допускається використання відомостей, у достовірності яких виникають сумніви. Повинна діяти презумпція невинуватості, відповідно до якої будь-які сумніви тлумачаться на користь особи, щодо дій якої проводилося розслідування. Тому члени комісії мають детально обговорити висновки, які передбачається викласти в підсумковому документі.

У теорії оцінка інформації розуміється як висновок про цінність відомостей та можливість їхнього використання. Також уживається поняття «правова оцінка інформації (матеріалів)». Одне з багатьох її лаконічних визначень звучить як відшукування можливих варіантів оцінки отриманих матеріалів згідно з певною нормою права.

Оцінювати інформацію слід за певними критеріями (принципами) – показниками, які характеризують її якість. Назви, кількість та зміст цих критеріїв у нормативних актах і теоретичних роботах визначаються по-різному. Найчастіше це законність одержання, використання, поширення та зберігання інформації, важливість, достовірність, точність, повнота, своєчасність, всебічність і об'єктивність.

За результатами службового розслідування витоку секретної інформації керівнику, який призначив службове розслідування, повинні бути надані зібрані комісією документи: 1) Наказ керівника про призначення службового розслідування. 2) Обґрунтований висновок за результатами експертної оцінки інформації, витік якої стався. 3) Доповідні, письмові пояснення опитаних осіб, акти перевірок, довідки, рапорти, заяви винних та інших осіб, що мають відношення до надзвичайної події, й осіб, котрі поінформовані про неї, а також інші документи, зібрані комісією. 4) Аналогічні документи про додаткове вивчення окремих фактів. До матеріалів долучаються також висновки (довідки, акти, зауваження) спеціалістів і науковців інших органів, підприємств, установ, організацій, котрі вивчали й оцінювали питання, пов'язані із службовим розслідуванням. 5) Висновок комісії з проведення службового розслідування. У висновку зазначаються такі відомості: назва документа; висновок про результати службового розслідування факту (фактів) розголошення державної таємниці, втрати документів, виробів, інших носіїв інформації, що містять державну таємницю, інших порушень законодавства про державну таємницю; обставини витоку секретної інформації або іншого порушення режиму секретності, яке стало підставою для проведення службового розслідування;

склад комісії (посади, прізвища та ініціали) з покликанням на номер і дату наказу керівника, який призначив службове розслідування факту (фактів) розголошення державної таємниці (вказується яких або про що), втрат документів, виробів, інших носіїв інформації, що містять державну таємницю (яких саме), в установі (її назва); якщо до вирішення окремих питань під час службового розслідування залучалися спеціалісти, у висновку зазначають їхні посади, прізвища, ініціали, а також питання та результати їх вирішення; повний обсяг заходів комісії в процесі розслідування, установлені факти про обставини надзвичайної події, яка стала підставою для проведення службового розслідування, одержані при цьому результати, що підтверджують чи спростовують вихідну інформацію, з покликанням на задокументовані відомості; результати розшуку втраченого матеріального носія секретної інформації та вжиті заходи для запобігання виносу (вивезенню) його за межі підприємства, установи, організації. Обґрунтований висновок про припинення розшуку втраченого матеріального носія секретної інформації (якщо такий складався); рішення про списання з обліку втрачених матеріальних носіїв секретної інформації (якщо після списання матеріального носія секретної інформації його знайдено, такий носій реєструється у відповідних журналах або картках обліку за новим номером; особи, причетні до витоку секретної інформації, із зазначенням їх посад, прізвищ, імен та по батькові, строку служби (роботи) на підприємстві, в установі, організації та перебування на посадах; які при цьому порушені вимоги законів, нормативних актів, розпорядчих документів; пропозиції щодо відповідальності винної особи (осіб) тощо; особи, які відповідали за організацію заходів з охорони державної таємниці й контроль за ними; причини та умови, які сприяли витоку секретної інформації; наслідки вчиненого правопорушення, рівень заподіяної шкоди та негативного впливу на службову діяльність; вжиті та заплановані (запропоновані) заходи для їх усунення; форма вини або невинуватість причетних осіб, обставини, що пом'якшують, обтяжують чи усувають відповідальність; заперечення, заяви

та клопотання особи, стосовно якої проводилось службове розслідування, мотиви їх відхилення чи підстави для задоволення; висновок щодо наявності або відсутності в діянні дисциплінарного правопорушення та в чому воно (за наявності такого) полягало з обов'язковим покликанням на отримані матеріали; пропозиції щодо притягнення осіб, які вчинили правопорушення, до відповідальності без зазначення конкретного виду стягнення або зняття з особи, стосовно якої проводилось службове розслідування, безпідставних звинувачень чи підозр.

Висновок про службове розслідування підписується всіма членами комісії. Вони можуть викласти свою окрему думку, про що до висновку додається відповідний документ на ім'я службової особи, яка призначила службове розслідування, з обов'язковим підписом особи, яка її висловила. Вказаний документ є невід'ємною частиною висновку.

Після підписання висновку й перед його поданням разом із матеріалами службового розслідування на затвердження керівникові, який призначив останнє, голова комісії знайомить особу, стосовно якої воно проводилось, із змістом висновку та матеріалами службового розслідування. При цьому особа має можливість реалізувати надані їй права. Вона власноручно письмово засвідчує у висновку факт ознайомлення з ним та матеріалами службового розслідування, ставить свій підпис і дату. У разі відмови особи ознайомитися під підпис із висновком члени комісії роблять відповідний запис у висновку чи аркуші ознайомлення з висновком, який засвідчують підписами дві присутні при цьому особи.

Потім висновок про результати службового розслідування подається на розгляд і затвердження службовій особі, яка призначила розслідування, разом із усіма матеріалами розслідування, запереченнями й клопотаннями.

За результатами розгляду висновку про службове розслідування, матеріалів службового розслідування, керівник підприємства, установи, організації приймає відповідне рішення, а саме: у разі згоди з висновками й пропозиціями комісії про його результати затверджує висновок; при незгоді з

висновками комісії, їх не підтвердженні відповідними доказами або якщо мета розслідування не досягнута чи в процесі службового розслідування допущені порушення, що ставлять під сумнів його результати, дає вказівку про проведення додаткових заходів. Керівник підприємства, установи, організації вищого рівня або орган СБ України можуть призначити повторне службове розслідування, якщо висновки комісії недостатньо обґрунтовані. Таке розслідування проводиться відповідно до вимог Порядку.

Результати службового розслідування можуть використовуватись як підстави для притягнення особи до відповідальності згідно з чинним законодавством. Вид дисциплінарного стягнення визначає особисто службова особа, яка призначила службове розслідування, у висновку за його результатами.

Особа, стосовно якої проводилось службове розслідування, має право оскаржити рішення щодо накладення на неї дисциплінарного стягнення в порядку, визначеному законодавством України.

Про кінцеві (підсумкові) результати службового розслідування керівник підприємства, установи, організації в десятиденний строк письмово інформує: орган СБ України; підприємство, установу, організацію вищого рівня; замовника секретних робіт та надсилає їм копію висновку за результатами службового розслідування. У підсумковому повідомленні зазначається інформація про: результати службового розслідування; ступінь секретності інформації, витік якої стався; вжиті заходи для усунення причин та умов, які сприяли витіку секретної інформації; заходи щодо притягнення до відповідальності винних осіб.

У низці випадків керівник органу може прийняти рішення про передання матеріалів службового розслідування до інших компетентних установ.

Висновок про службове розслідування з документами, що додаються (усіма матеріалами службового розслідування), зберігається в РСО з

дотриманням вимог діловодства. Копія висновку може долучатися до особової справи особи, стосовно якої проводилося службове розслідування.

Контрольні питання за розділом

1. Наведіть нормативні та наукові визначення поняття службового розслідування.
2. Розкрийте строки, зміст і адресатів первинного письмового повідомлення про порушення законодавства у сфері охорони державної таємниці.
3. Назвіть підстави призначення службового розслідування.
4. Розкрийте порядок призначення службового розслідування.
5. Якими є строки проведення службового розслідування?
6. Який порядок продовження строків проведення службового розслідування?
7. Який склад комісії з проведення службового розслідування та вимоги до її членів?
8. Назвіть завдання комісії з проведення службового розслідування.
9. Перерахуйте права членів комісії з проведення службового розслідування.
10. Перерахуйте обов'язки членів комісії з проведення службового розслідування.
11. Назвіть права осіб, щодо яких призначене службове розслідування, й інших його учасників.
12. Які обов'язки осіб, щодо яких призначене службове розслідування, й інших його учасників?
13. Який порядок роботи при визначенні важливості секретної інформації за фактами її розголошення чи втрати матеріальних носіїв такої інформації та завдання шкоди національній безпеці України?

14. Як здійснюється організація, проведення й документальне оформлення фізичного розшуку втрачених матеріальних носіїв секретної інформації?

15. Які підстави, порядок та документальне оформлення припинення фізичного розшуку втрачених матеріальних носіїв секретної інформації?

16. Які види документів виконуються в процесі службового розслідування?

17. Які види документів виконуються за результатами службового розслідування?

18. Який порядок складання документів, виконуваних у процесі та за результатами службового розслідування?

19. Розкрийте основний зміст документів, що виконуються в процесі та за результатами службового розслідування.

20. Назвіть строки, зміст і адресатів письмового інформування про кінцеві (підсумкові) результати службового розслідування.

21. Де зберігаються документи, складені під час службового розслідування?

Список використаних та рекомендованих джерел

1. Закон України «Про державну таємницю» від 21.09.99р. // Відомості Верховної Ради 1999, N 49

2. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.03р. // Відомості Верховної Ради України 2003, № 39

Про затвердження Інструкції про порядок проведення службових розслідувань та службових перевірок стосовно військовослужбовців Служби безпеки України : наказ Служби безпеки України № 45 від 04.02.2016.

3. Гурін В.В. Службове розслідування в органах внутрішніх справ України : дис. ... к.ю.н. / В.В. Гурін. – К., 2003. – 198 с.

4. Методичні рекомендації щодо проведення службових розслідувань : наказ Генерального штабу ЗСУ. – 2016. – Режим доступу: http://www.mil.gov.ua/content/lawyer_consulting/sluzhbovi_rosliduvan.pdf

5. Про затвердження Порядку проведення службового розслідування Національним агентством з питань державної служби або його територіальними органами стосовно керівника державної служби в державному органі чи державного службовця вищого органу ” № 393 — редакція від 24.06.2016 : постанова Кабінету Міністрів України від 24 червня 2016 р. № 393. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249148839>

6. Тищенко Є.Ф. Актуальні аспекти правового регулювання службових розслідувань за фактами порушення законодавства про державну таємницю // Є.Ф. Тищенко / Науковий вісник НА СБ України. – К.: – 2001. – № 12. – С. 144-155.

7. Тищенко Є.Ф. Організація й оформлення результатів службового розслідування за фактами розголошення державної таємниці та втрати носіїв, що її містять // Є.Ф. Тищенко / Науковий вісник НА СБ України. – К.: – 2002. – № 14-15. – С. 290-301.

РОЗДІЛ 5.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ

5.1. Державна таємниця, як предмет злочину в кримінальному праві.

Предмет злочину має важливе значення для питань кваліфікації діянь, визначення ступеня суспільної небезпеки злочину. За умови безпосереднього визначення в диспозиції кримінально-правової норми, предмет стає обов'язковою ознакою складу злочину і його відсутність свідчить про відсутність складу злочину загалом. В таких випадках саме він найчастіше встановлюється раніше за все, і часто за допомогою отриманих про нього даних з'ясовується решта ознак складу злочину.

Кримінальний кодекс України, що бере під захист найголовніші соціальні цінності, виділяє зазначені дії в окремі склади злочинів, а саме: – ст. 111 КК «Державна зрада» (у формі шпигунства), ст. 114 КК «Шпигунство», ст. 328 КК «Розголошення державної таємниці», ст. 329 КК «Втрата документів, що містять державну таємницю», ст. 422 КК «Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості», де відомості, що становлять державну таємницю, безпосередньо зазначаються у диспозиції норм як предмет злочину.

Відповідно до ч. 2 ст. 216 КПК України, досудове розслідування злочинів, передбачених зазначеними статтями проводиться слідчими органів СБУ.

Зауважимо, що предметом цих злочинів є відомості, що становлять державну таємницю, які матеріалізовані у відповідному документі чи виробі. Ще не документовані відомості не можуть визнаватися державною таємницею, оскільки щодо них неможливо дотриматись визначеної законом процедури засекречування. При цьому, секретна інформація визнається предметом шпигунства чи розголошення незалежно від того, чи була вона об'єктивована у певному предметі матеріального світу на момент вчинення злочину, чи ні. Водночас, «первинним» носієм інформації завжди повинен виступати матеріальний носій, обмеження доступу до якого було оформлене у встановленому законом порядку.

Предметом злочинів, передбачених статтями 111, 114, 328, ч. 1 ст. 422 КК України, є секретна інформація, як у вигляді будь яких її матеріальних носіїв, так і у вигляді системи ідеальних образів цих об'єктів у свідомості людини. Варто додати, що ця інформація має бути в достатньому для усвідомлення об'ємі і якості відтворення, оскільки, наприклад, непридатну для читання копію секретного документа навряд чи можна визнати матеріальним об'єктом, що містить державну таємницю, так само як і фрагменти цього документа, які не розкривають його змісту. Зауважимо, що різні форми фіксації інформації впливатимуть лише на спосіб передачі чи розголошення відомостей (безпосередньо чи опосередковано).

Попри те, що зовнішньою (матеріальною) ознакою віднесення документу, виробу або іншого матеріального носія інформації до предметів, що містять відомості, які становлять державну таємницю, є наданий йому гриф секретності, для кваліфікації злочинних посягань на державну таємницю визначальне значення має не гриф секретності, а реальний зміст відомостей. Тож, в будь-якому випадку при вирішенні питання про наявність складу злочину в діях конкретної особи необхідним є висновок Державного експерта з питань таємниць щодо конкретної інформації.

Отже, державна таємниця (секретна інформація), як предмет злочину, передбаченого ст. 114 (111), 328, 329, 422 КК України має відповідати таким ознакам:

- існує лише у чітко визначених сферах діяльності держави, а саме: оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку і є власністю держави;
- перелік таких відомостей публікується у спеціальному правовому акті – Зводі відомостей, що становлять державну таємницю (ЗВДТ);
- у даний період має для держави важливе значення, відтак її витік завдає або створює загрозу завдання шкоди державним інтересам;
- з метою запобігання витоку секретної інформації державою здійснюються системні заходи з її охорони.

Розглядаючи державну таємницю як предмет злочину, варто зауважити ще один важливий аспект, неповна урегульованість якого не сприяє створенню чітких правових орієнтирів при кваліфікації вище зазначених злочинів.

Як вже зазначалося, на сьогодні Україна уклала більше 40 окремих Угод про взаємний захист секретних відомостей з іноземними державами, а також з НАТО та ЄС. Проте, визнання Урядом України існування міждержавних секретів (в рамках відповідних Угод) не означає автоматичного набуття такими секретами статусу державної таємниці України. Міждержавні секрети, що передаються у зв'язку з тими чи іншими обставинами у розпорядження відповідних державних органів України, згідно з ч. 2 ст. 6 Закону України «Про державну таємницю» можуть бути віднесені до державної таємниці України лише за умов, якщо вони підпадають під категорії, зазначені в частині 1 ст. 8 згаданого Закону і їх розголошення може завдати шкоди національній безпеці України.

Отже, відповідно до чинного КК, розголошення, втрата, чи передача (збирання з метою передачі) іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю іншої держави, але при цьому не становлять державної таємниці України, вчинене громадянином України, іноземним громадянином або особою без громадянства, формально не створюють підстав для кваліфікації цих дій як злочинних і не передбачають кримінальної відповідальності. Відсутність відповідної норми створює сприятливі умови для використання території України як плацдарму для здійснення шпигунських дій щодо інших держав, а українських громадян – як засобів цієї діяльності.

Зазначимо, що типові угоди між Кабінетом Міністрів України та урядами іноземних держав про взаємну охорону секретної інформації містять положення про те, що «сторони у відповідності з цією угодою та їх національним законодавством вживають всіх необхідних заходів щодо охорони секретної інформації, яка передається або створюється. Вони забезпечують стосовно такої секретної інформації таку саму охорону, яка передбачається при поводженні з

власною секретною інформацією з відповідним ступенем секретності». До того ж, ч. 5 ст. 3 КК України проголошує, що Закони України про кримінальну відповідальність повинні відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

В законодавстві іноземних держав з цього приводу застосовуються, переважно, два альтернативні підходи: або посилення на таємницю союзної держави включається до визначення державної таємниці і таким чином урівнюється їх статус (Латвія, Німеччина, США), або ж в самому Кримінальному кодексі робиться примітка щодо певної країни (Франція). На нашу думку, перший підхід є конструктивнішим, проте доцільніше зробити посилення не на таємницю окремої держави (їх чисельність може змінюватись), а застосувати узагальнене визначення – «таємна інформація іноземних держав (організацій), що передана Україні на підставі міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України», доповнивши ним визначення державної таємниці України (ст. 1 Закону України «Про державну таємницю») та, відповідно, ЗВДТ.

Таким чином, у контексті ст. 114 (111), 328, ч. 1 ст. 422 КК **предметом злочину** є інформація у будь-якій формі фіксації (матеріальній чи нематеріальній) та достатньому для усвідомлення об'ємі і якості відтворення, яка рішенням державного експерта з питань таємниць визнана державною таємницею.

Зрозуміло, що при вчинення злочинів, передбачених ст. 329 та ч.2 ст. 422 як предмет може виступати лише інформація, що має матеріальну форму фіксації.

5.2. Кримінальна відповідальність за шпигунство та державну зраду у формі шпигунства (ст. 114, 111 КК України)

Зауважимо, що рівень суспільної небезпечності протиправних посягань де предметом є державна таємниця, є далеко не однаковим. Зрозуміло, що

втрата матеріальних носіїв, які містять секретні відомості, їх збирання (викрадення) без мети передачі іноземним адресатам, або розголошення, як різновиди витоку, небезпечні перш за все тим, що важлива інформація, яка назавжди, або на певний час, виходить з під контроль держави, може стати відомою стороннім особам, а через них - конкурентам України на світовій арені, - іноземним державам чи потужним іноземним організаціям (їх представникам), які мають достатній потенціал використати її на шкоду інтересам або державній безпеці України. Тобто ці види витоку мають, здебільшого, зовнішньобезпековий аспект. Щоправда, містять і внутрішньобезпековий аспект, - коли секретна інформація може стати відомою кримінальним елементам з числа громадян України, які здатні використати ці відомості на шкоду інтересам держави у правоохоронній сфері чи сфері державної безпеки.

Сама по собі втрата (як знищення) носія секретної інформації, як матеріальної цінності, навряд чи становитиме загрозу державній безпеці, оскільки у більшості випадків ця інформація має здатність до відновлення, а її носії мають дубльовані примірники. Щодо розголошення секретних відомостей, то своєчасне реагування відповідних державних органів на такі факти, як правило, дозволяє зупинити подальше розповсюдження інформації, максимально локалізувати сферу її поширення та уникнути тяжких наслідків.

На відміну від лише ймовірної можливості потрапляння відомостей, що становлять державну таємницю, до іноземних адресатів в результаті їх розголошення або втрати *розвіддільність іноземних спецслужб (шпигунство)* забезпечує *вибіркове, планомірне*, а за певних умов – *систематичне і гарантоване* отримання секретної інформації. Крім того, якщо ефективним застосуванням режимних та профілактичних заходів можна суттєво знизити загрозу витоку секретної інформації шляхом втрати та розголошення, то застосування цих заходів як протидії шпигунству дає значно менший ефект і є явно недостатнім.

Відтак, доходимо висновку, що шпигунство є найбільш небезпечним видом витоку відомостей, що становлять державну таємницю, і становить найбільшу загрозу їх збереженню. Саме тому Кримінальний кодекс України до злочинів проти основ національної безпеки України відносить лише шпигунську діяльність (статті 111, 114), тоді як розголошення державної таємниці та втрата її матеріальних носіїв (статті 328, 329) належать до злочинів у сфері охорони державної таємниці, а вчинені військовослужбовцем (ст. 422), - до військових злочинів. До того ж, лише шпигунські посягання законодавець відносить до категорії особливо тяжких, а передбачені санкції (до 15 років позбавлення волі) є одними з найбільш суворих у Кримінальному кодексі.

Об'єктивна сторона шпигунства

Законодавством України про кримінальну відповідальність шпигунство визначається як злочин проти основ національної безпеки України і полягає у «передачі або збиранні з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю». Зазначені протиправні дії у КК України передбачені статтями 114 «Шпигунство» (якщо ці дії вчинені іноземцем або особою без громадянства) та ст. 111 «Державна зрада», однією з форм якої є шпигунство (якщо ці дії вчинені громадянином України).

Передача - це повідомлення будь-яким способом вказаних в законі відомостей адресатам шпигунства - іноземній державі, іноземній організації або їх представникам. Враховуючи особливості вчинення злочину, способами передачі можуть бути усне чи письмове інформування, або вручення інформаційних носіїв (документів, дискет, виробів тощо), здійснені безпосередньо, через посередників, або з використанням технічних приладів, засобів зв'язку чи тайників.

Збирання - це пошук та добування зазначених у законі відомостей будь-яким способом з наступним їх зосередженням в одному або декількох місцях. При збиранні відомостей способами пошуку можуть бути розпитування, відстеження, спостереження, а способами добування - придбання шляхом купівлі, отримання в результаті шантажу або

обміну, таємне чи відкрите викрадення, насильницьке захоплення, копіювання тощо. При збиранні відомостей широко застосовуються спеціальні технічні засоби. В окремих випадках збирання відомостей, що становлять державну таємницю, може маскуватися благочинними акціями, спрямованими ніби то на виявлення талановитих молодих вчених або на визначення можливих об'єктів інвестицій (опитування, анкетування, конкурси і т. ін.). Зауважимо, що при шпигунстві збирання таких відомостей обов'язково має проводитись з метою подальшої їх передачі конкретно визначеним у ст. 114 КК адресатам*.

Шпигунство характеризується активними діями і може полягати як у збиранні зазначених відомостей з наступною їх передачею відповідним адресатам, так і лише у збиранні з метою передачі, або лише у передачі. Наприклад, очевидно що у разі збирання відомостей, що становлять державну таємницю, іноземним дипломатом, або співробітником спецслужб, - тобто представниками іноземної держави, мета передачі є неактуальною. А у випадках, коли секретні відомості стали відомі особі у зв'язку з виконанням службових обов'язків, або в результаті спілкування з носіями таких відомостей, які незаконно їх розголосили, чи коли особа випадково знайшла, або іншим чином отримала відповідні документи, вироби тощо - потреби в їх збиранні фактично не існує.

Застосування певних способів передачі та збирання багато в чому залежить від соціального та посадового положення шпигуна в нашій країні (місця роботи та проживання, посади, доступу до відомостей, що становлять державну таємницю) надійності легенди прикриття злочинної діяльності та інших факторів.

Шпигунство може бути як одноактною так і багатоактною поведінкою. В останньому випадку необхідно вирішувати питання про те чи немає множинності (сукупності, повторності, рецидиву) злочинів, беручи до уваги що одиночний злочин може бути продовжуваним, триваючим або складним.

Згідно зі ст. 46 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (ратифікованих Українською РСР 18 березня 1989 року) в умовах воєнного конфлікту особа зі складу збройних сил сторони, яка перебуває у конфлікті, не вважається такою, що займається шпигунством, тобто не може бути притягнута до кримінальної

* Детальніше це питання розкривається при розгляді адресатів шпигунства.

відповідальності за ст. 114 КК, якщо вона: а) від імені цієї сторони збирає інформацію на території, що контролюється супротивною стороною, але, діючи таким чином, носить формений одяг своїх збройних сил (*лазутчик*); б) проживаючи на території, окупованій супротивною стороною, від імені сторони, від котрої вона залежить, збирає на цій території інформацію, що має воєнне значення, але при цьому не діє обманним шляхом, або навмисно не вдається до таємних дій; в) не проживаючи на території, окупованій супротивною стороною, фактично займається шпигунством на цій території, але її не захоплено до того, як вона знову приєдналась до збройних сил, до яких вона належить.

Характеризуючи об'єктивну сторону шпигунства, необхідно також звернути увагу на особливості конструкції диспозиції ч.1 ст. 111 КК. Так, будь-яке передбачене в ній зрадницьке діяння, у тому числі шпигунство, законодавець визначає як *«вчинене громадянином України на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканості, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України»*. На сьогодні тлумачення і розуміння терміну «на шкоду» в українському суспільстві є неоднозначним. У нашому сьогоднішньому суспільстві різнобічність спрямованості векторів інтересів основних політичних сил та уявлень про корисність для України тих чи інших рішень та заходів як у зовнішній так і у внутрішній політиці, високий рівень корупції в державі призводять до зайвого політизування цього терміну, ставлять під сумнів, або взагалі унеможливають його чітке визначення та усвідомлення. У контексті ст.111 КК України цей термін лишився з радянських часів, коли поняття «передача іноземній державі секретних відомостей» та «шкода інтересам держави» були практично тотожними за ідеологічним змістом. На сьогодні передача іноземним представникам секретних відомостей є цілком ймовірним явищем у міжнародних стосунках, а її умови чітко регламентовані законодавством. Таким чином, якщо зазначена інформація збирається з метою передачі або передається іншій державі в порядку, передбаченому

чинним законодавством України, це не може мати кримінально-правового значення. Відтак, у кваліфікації дій як шпигунських (ст. ст. 111, 114 КК) слід виходити, передусім, з *незаконності* передачі секретної інформації, чи *незаконного* її збирання з такою метою.

Адресатами шпигунства є іноземні держави, іноземні організації та їх представники.

Іноземна держава - це будь-яка держава, розташована за межами України, незалежно від того, чи визнана вона Україною як суверенна і чи має Україна з нею дипломатичні відносини. Зрозуміло, що говорячи про розвіддіяльність держави ми маємо на увазі розвіддіяльність державних організацій, які проводять її самі (спецслужби, розвідувальні органи) або, зі згоди та підтримки держави, використовуються для її проведення відповідними спецслужбами. Тому у контексті статті 114 КК України під іноземною державою слід розуміти саме іноземні державні організації.

Натомість, під терміном «*іноземна організація*» треба розуміти будь-яку іноземну недержавну організацію. До таких можна віднести політичні партії, промислові та науково-дослідні об'єднання, релігійні організації, а також міждержавні чи міжнародні організації, у тому числі неофіційні, нелегітимні чи злочинні («тіньові» уряди у вигнанні, міжнародні терористичні організації, колумбійський наркокартель, сицилійська мафія, тощо), крім офіційних міжнародних організації, членом яких є Україна.

Представником іноземної держави чи іноземної організації вважається особа, яка уповноважена виражати інтереси тієї чи іншої іноземної держави (іноземної організації) та діє від її імені або представляє її за спеціальним повноваженням, у тому числі таємним (не офіційним). До представників іноземних держав, зокрема, відносяться члени дипломатичних та консульських представництв, урядових делегацій, співробітники іноземних державних установ. Також, до цієї категорії можна віднести кадрових співробітників та агентуру спецслужб іноземних держав, задіяну у

розвідувальній діяльності проти України. Причому, як вже зазначалося, не має значення, визнає чи не визнає Україна суверенність цих держав.

Одним з ключових моментів для кваліфікації шпигунства є встановлення «іноземності» організації. Зауважимо, що за певних обставин, іноземною може бути визнана й організація, зареєстрована в Україні, а представником іноземної організації не обов'язково є іноземець чи особа без громадянства. Так, наприклад, якщо розглядати уявну терористичну організацію як «місцеву», - дії винуватого, за умов передачі її членам секретних відомостей, необхідних для підготовки терористичного акту, можна кваліфікувати як пособництво у його скоєнні та розголошення державної таємниці. Якщо ж, в силу наявних даних (підпорядкованість іноземній (міжнародній) терористичній організації, фінансування з-за кордону, наявність у складі інструкторів та бойовиків з числа іноземців тощо), цю терористичну організацію буде визнано іноземною, дії громадянина України набувають ознак державної зради у формі шпигунства.

Зауважимо, що за чинним КК України протиправною визнається передача або збирання з метою передачі відомостей, що становлять державну таємницю лише *іноземній державі, організації або їх представникам*. Ті ж самі шпигунські дії, вчинені громадянином України, особою без громадянства або іноземцем (за умови, що вони не є суб'єктом ст. 328 КК) з метою передачі секретних відомостей будь - якій іншій організації або особі, - взагалі не передбачають кримінальної відповідальності. Також, не є кримінально-караним збирання секретних відомостей, - наприклад, для використання у науковій роботі, з цікавості, чи для колекції. Відсутність визначеної в законі мети збирання на практиці, як правило, обумовлює застосування до осіб, що його здійснювали, профілактичних заходів, або притягнення до адміністративної чи дисциплінарної відповідальності, якщо у способах збирання не вбачається інших складів злочинів.

Об'єкт шпигунства

Об'єктом злочину в кримінальному праві є суспільні відносини, блага та інтереси, які прийняті під кримінально-правову охорону і яким внаслідок вчинення злочину спричиняється або може бути спричинена шкода.

У кримінально-правовій науці поширена триступенева класифікація об'єктів «по вертикалі»: загальний, родовий і безпосередній. На ній побудована система Особливої частини КК України. Триступеневому поділу – Особлива частина – глава Особливої частини – склад злочину – відповідає і триступеневий поділ об'єкта кримінально-правової охорони: загальний об'єкт – родовий об'єкт – безпосередній об'єкт. Запропонована система класифікації відповідає потребам практики, є логічною, оскільки вона заснована на співвідношенні філософських категорій загального, особливого й окремого.

За класичним підходом загальним об'єктом вважається вся сукупність суспільних відносин, благ, цінностей що охороняється законодавством про кримінальну відповідальність (відповідно до ст. 1 КК України це: права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок та громадська безпека, довкілля, конституційний устрій України, а також мир та безпека людства). Втім, не всі вчені однозначно визнають існування загального об'єкта злочину. Скажімо, П.С. Матишевський зауважує що «практично вся сукупність суспільних відносин не може бути об'єктом, як елементом складу злочину. По суті – це об'єкт кримінально-правової охорони, який не слід ототожнювати з поняттям об'єкта злочину. Отже, підстав для включення загального об'єкта до існуючої «вертикальної» класифікації об'єктів злочинів немає. Ця класифікація, на його думку, включає лише два види об'єктів – родовий та безпосередній. Такий підхід видається правильним і нам.

В системі Особливої частини Кримінального кодексу 2001 року шпигунські посягання (статті 111 та 114) передбачено у Розділі I «Злочини проти основ національної безпеки України». Якщо виходити із загальноприйнятих положень про класифікацію усіх злочинів та кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за їх вчинення, в системі Особливої частини КК України на основі родового об'єкта, то можна зробити висновок, що родовим об'єктом «Шпигунства» та «Державної зради» (у формі шпигунства) Кримінальний кодекс України визнає саме *основи національної безпеки України*.

Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» (ст. 1) національна безпека визначається як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам, – важливим матеріальним, інтелектуальним і духовним цінностям українського народу, визначальним потребам суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток». Втім, поняття «основи національної безпеки» в законодавстві України не наводиться. Це створює підстави для неоднозначного розуміння родового об'єкту злочинів що розміщені законодавцем у Розділі I Особливої частини КК України.

Виходячи з законодавчого визначення національної безпеки вона, на нашу думку, може бути визначена як загальний об'єкт всіх передбачених в КК України злочинів (див. ст. 1 КК України) , за виключенням злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (Розділ XX КК), а отже, не може бути визначена як родовий об'єкт жодної окремої групи злочинів.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про основи національної безпеки України» головним суб'єктом забезпечення національної безпеки виступає держава (державні органи), яка також має певні ознаки та критерії власної безпеки та, поряд з людиною і суспільством, є об'єктом національної безпеки. Держава розглядається як інструмент, що забезпечує найкращі умови для розвитку громадян, суспільства і самої держави, які зумовлюються усім спектром діючих об'єктивних і суб'єктивних факторів. Забезпечення національної безпеки є невід'ємною функцією кожної держави. Національна безпека забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах (ст. 5).

Держава здійснює управління національною безпекою через органи законодавчої, виконавчої та судової влади. Іншими словами, саме органи

державного управління забезпечують організаційний, практичний та регулюючий вплив на національну безпеку з метою просування і захисту національних інтересів. Цей вплив має юридично владний характер, забезпечується примусом держави та відповідними ресурсами, які суспільство передає у її розпорядження. Держава є головним суб'єктом системи забезпечення національної безпеки і тому, що інші суб'єкти, які входять до неї, можуть найбільш ефективно здійснювати свої повноваження, висловлювати та реалізовувати власне бачення національних інтересів через органи державної влади. Отже, держава є ключовим аспектом національної безпеки. Забезпечення національної безпеки виступає не просто базовою складовою діяльності держави, а головним сенсом її існування. По суті відсутність держави дорівнює відсутності національної безпеки. Відтак, тільки за умови забезпечення безпеки держави можливе досягнення кінцевої мети – забезпечення національної безпеки у цілому. Отже, безпека держави є основою національної безпеки, без якої остання взагалі неможлива.

Розглядаючи взаємозв'язок об'єкта та предмета злочину слід зауважити, що нерідко саме ознаки предмета сприяють його правильному визначенню, оскільки в них проявляються певні сторони, властивості об'єкта злочину. В злочинах, де предметом виступає інформація (як благо) через характеристики предмета може бути визначено об'єкт злочину (як цінність). Отже, те, що предметом шпигунства є відомості, що становлять саме *державну таємницю*, свідчить про спрямованість злочину саме проти *держави*.

Таким чином, *родовим об'єктом шпигунства є безпека держави (державна безпека) яка і становить основу національної безпеки України.*

Результати аналізу нормативно-правових актів України за допомогою сучасних технологій пошуку на предмет наявності словосполучення «державна безпека» дали змогу приблизно підрахувати, що воно зустрічається в чинному законодавстві України майже 900 разів. Однак не існує жодного нормативно-правового акта, що розкривав би зміст терміну «державна безпека».

Втім, в науковій літературі проблема визначення державної безпеки, як правової категорії, займає далеко не останнє місце. Найбільш повний та системний аналіз, на нашу думку, здійснено В.Г.Пилипчуком, який запропонував і найбільш обґрунтоване визначення державної безпеки – «захищеність державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного, інформаційного та оборонного потенціалу від зовнішніх та внутрішніх загроз, розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на життєво важливі інтереси України. Державна безпека є формою забезпечення національної безпеки України у всіх її сферах».

Особливість шпигунства полягає в тому, що шкода об'єкту злочину спричиняється не безпосередньо, а шляхом посягання на відомості, що становлять державну таємницю України. Очевидно, що витік інформації, яка, відповідно до ЗВДТ, становить державну таємницю в економічній, воєнній та інших означених сферах, є порушенням безпеки держави в інформаційній сфері – іншими словами порушенням інформаційної безпеки України. Отже, логічно наголосити, що «Шпигунство» («Державна зрада» у формі шпигунства) посягає, передусім, на інформаційну безпеку держави, завдаючи тим самим шкоду іншим сферам державних інтересів. Саме це положення, на нашу думку, має бути визначальним при розгляді безпосереднього об'єкта шпигунства.

Якщо родовий об'єкт злочину дає можливість встановити групову належність конкретного діяння, то індивідуальні його ознаки визначаються безпосереднім об'єктом посягання. Безпосереднім об'єктом злочину є те конкретне суспільне відношення, благо або інтерес, на який посягає конкретний злочин. Безпосередній об'єкт є конструктивною (обов'язковою) ознакою будь-якого складу злочину, передбаченого нормою Особливої частини КК України.

Зауважимо, що у ст. 111 КК України («Державна зрада»), однією з форм якої є шпигунство, безпосереднім об'єктом злочину законодавець визначає суверенітет, територіальну цілісність і недоторканість, обороноздатність,

державну, економічну чи інформаційну безпеку. Аналізуючи взаємозв'язок застосованих понять видається логічним розглядати обороноздатність, економічну чи інформаційну безпеку як умову забезпечення суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості. До того ж суверенітет, територіальна цілісність, територіальна недоторканість, обороноздатність, економічна безпека, інформаційна безпека є складовими державної безпеки, - родового об'єкта шпигунських посягань, передбачених ст.111 та 114 КК України.

Одне з останніх визначень інформаційної безпеки дається законодавцем в п. 13 Розділу III Законі України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» від 9 січня 2007 р.: «Інформаційна безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації».

Відповідно до ст.3 Розділу VI Закону України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» від 4 лютого 1998 року «Інформаційна безпека є невід'ємною частиною політичної, економічної, оборонної та інших складових національної безпеки». Доктрина інформаційної безпеки України (втратила чинність 2014 р.) також визначала її невід'ємною складовою кожної зі сфер національної безпеки і, водночас, важливою самостійною сферою забезпечення національної безпеки.

Отже, інформаційна безпека має двоїстий характер: з одного боку це одна із складових національної безпеки, а з другого – інтегрована складова, компонента будь-якої іншої безпеки: військової, економічної, політичної і т.д. Зрозуміло, що через інформаційну сферу (процеси збору, обробки, збереження і розповсюдження інформації) легко можна впливати на політичну, економічну, соціальну, військову та інші складові національної безпеки.

Такий підхід не втрачає істинності і при проектуванні його щодо безпеки держави, як одного із об'єктів національної безпеки. Відтак очевидно, що інформаційна безпека на сьогодні є окремою сферою діяльності держави (відповідно до ст. 17 Конституції України – однією з найголовніших функцій) і, одночасно, невід'ємною складовою всіх інших сфер діяльності держави. Особливо важливу роль інформаційна безпека відіграє у тих сферах діяльності держави, де зосереджені відомості, що становлять державну таємницю.

Таким чином, вчиняючи шпигунські дії щодо державної таємниці, особа посягає, передусім, на інформаційну безпеку держави. Втім, безпосередня шкода, враховуючи її двоїстий характер, завдається не стільки інформаційній безпеці, як такій, скільки, через протиправний вплив на неї у конкретній сфері, - інтересам держави у цій сфері.

Підсумовуючи викладене доходимо висновку, що *безпосереднім об'єктом шпигунства*, в залежності від галузевого характеру секретної інформації, що виступає предметом посягань, є *інтереси держави* (державні інтереси) у визначених сферах її діяльності (політичній, економічній, військовій, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах), де зосереджені відомості, що становлять державну таємницю.

Водночас, *додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом* при вчиненні шпигунства, тобто об'єктом, якому в кожному випадку посягання на основний безпосередній об'єкт злочину обов'язково спричиняється шкода можна визнати *інформаційну безпеку держави*.

Суб'єкт шпигунства

Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність (ст. 18 КК). Виходячи з цього нормативного визначення обов'язковими ознаками суб'єкта злочину виступають *фізична особа, вік, та осудність*.

На сьогодні, згідно з принципом особистої відповідальності, який впливає із змісту статей 6, 7 та 8 Розділу II Загальної частини КК

України, нести кримінальну відповідальність може лише фізична особа, тобто людина (громадянин України, іноземний громадянин, особа без громадянства). Відповідно до загальних положень КК України відповідальність за шпигунство настає з 16-річного віку.

Поруч із фізичною особою та віком, ознакою суб'єкта злочину виступає осудність, пов'язана зі здатністю особи усвідомлювати власну фактичну поведінку та її значення, а також керувати нею. Саме це відрізняє осудну особу від неосудної. При сумніві щодо психічного стану особи, яка вчинила злочин, слідчий, прокурор або суд, відповідно до кримінально-процесуального законодавства призначають проведення судово-медичної експертизи щодо осудності такої особи. Суд перевіряє висновок експертизи і дає йому оцінку разом з іншими доказами по справі та приймає остаточне рішення щодо осудності або обмеженої осудності особи, яка вчинила злочин.

У ряді випадків закон передбачає відповідальність осіб, наділених, окрім загальних ознак суб'єкта, додатковими ознаками, що характеризують відповідну особу як *спеціального суб'єкта злочину*³. Ці додаткові ознаки, як правило, зазначаються у диспозиції відповідних кримінально-правових норм. Так, у диспозиціях статей 111 та 114 КК законодавець прямо визначає спеціальних суб'єктів шпигунських посягань, розмежовуючи їх за належністю або неналежністю до громадянства України. Шпигунство, вчинене громадянином України, кваліфікуються як «Державна зрада» у формі шпигунства (ст. 111 КК), а ті ж самі дії іноземного громадянина або особи без громадянства кваліфікуються за ст. 114 КК – «Шпигунство».

У разі, коли у особи немає документальних доказів наявності чи відсутності громадянства України, або існують сумніви у законності чи правильності їх видання, законодавством України передбачається адміністративний порядок з'ясування громадянства.

³ Чинне кримінальне законодавство України вперше дало нормативне визначення спеціального суб'єкта злочину (ст. 18 ч. 2 КК), вказавши, що «Спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа».

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» іноземцем визнається особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав, а особою без громадянства – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Розглядаючи іноземців як суб'єктів шпигунства слід зауважити, що деякі з них, виходячи з їхнього статусу, на підставі міжнародних угод і чинного законодавства, не підлягають юрисдикції країни перебування і не підсудні у кримінальних справах судам України. Так, у п. 4 ст. 6 КК зазначається, що питання про кримінальну відповідальність дипломатичних представників іноземних держав та інших громадян, які за законами України і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не є підсудні у кримінальних справах судам України, в разі вчинення ними злочину на території України вирішується дипломатичним шляхом.

Суб'єктивна сторона шпигунства

Суб'єктивна сторона злочину це внутрішня сторона злочину, що характеризує психічне ставлення особи до вчиненого суспільно-небезпечного діяння та його наслідків. Юридичними ознаками що характеризують зміст суб'єктивної сторони, є вина, мотив та мета злочину, а в окремих випадках також емоційний стан, в якому перебувала особа під час його вчинення.

Суб'єктивна сторона шпигунства, вчиненого громадянином України характеризується виною в формі умислу. Це впливає з самого кримінального закону, де в ч. 1 ст. 111 КК говориться: «Державна зрада, тобто діяння **умисно** вчинене громадянином України...». Отже, якщо діяння було вчинене не умисно але спричинило шкоду державній безпеці України - воно не буде кваліфіковане як державна зрада у формі шпигунства. (Наприклад, неумисне розголошення державної таємниці перед іноземцями не є шпигунством.)

Що стосується формальних складів злочину, які не передбачають як необхідну ознаку, настання певних суспільно небезпечних наслідків, то змістом прямого умислу є усвідомлення винуватим суспільно небезпечного характеру

свої дії (бездіяльності) і бажання її вчинення. У таких злочинах не потрібно визначати психічне ставлення суб'єкта до наслідків. Воно тут переноситься на саме діяння, вчинення якого є моментом закінчення злочину. Злочини з формальним складом можуть вчинятися лише з прямим умислом.

Таким чином, при вчиненні шпигунства у формі передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю особа має усвідомлювати секретний характер відомостей, що передаються, та належність адресатів передачі до категорій адресатів, визначених у ст. 114 Кримінального кодексу, та бажати передати саме ці відомості саме цим адресатам. Якщо суб'єкт не усвідомлює своїх дій (наприклад, іноземна розвідка використовує особу «втемну», або особа вважає інформацію, що передається давно розсекреченою), то відповідальність за шпигунство виключається. Також, не можна однозначно підходити до кваліфікації дій особи, яка усвідомлювала свої дії, але не бажала їх вчинення (наприклад, повідомлення секретних відомостей після застосування тортур, або погрози вбивством).

Відповідно до диспозиції ст. 114 шпигунство у формі передачі не передбачає спеціальної мети. Натомість, шпигунські дії громадянина України, відповідно до ст. 111 КК, мають бути вчинені «на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканості, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України». Вважаємо, що ці слова визначають суб'єктивну спрямованість дій винуватого і не є характеристикою суспільно-небезпечних наслідків діяння.

Суб'єктивна сторона шпигунства у формі збирання відомостей, що становлять державну таємницю, обов'язково передбачає наявність мети передачі цих відомостей іноземним адресатам. Отже, шпигунство у цій формі завжди вчиняється лише з прямим умислом. Оскільки мета виступає обов'язковою ознакою її відсутність (чи невстановлення) виключає можливість кваліфікації подібних дій як «Державної зради» (у формі шпигунства) (ч. 1 ст. 111) чи «Шпигунства» (ч. 1 ст. 114).

Мотиви шпигунських дій можуть бути найрізноманітнішими і на кваліфікацію не впливають. Найчастіше мотивами шпигунства є корисливість; страх в результаті погроз або шантажу з боку спецслужб; бажання допомогти близькій людині, що є співробітником іноземної розвідки, або потрапила у залежність від іноземної державної чи недержавної організації; патріотичні спонукання громадянина іноземної держави, або особи що належить до її етнічної групи; якнайкраще виконання службового завдання як передумови кар'єрного росту, якщо суб'єктом шпигунства виступає представник держави чи організації тощо. Останнім часом фіксується й мотив ненависті до української держави.

Звільнення від кримінальної відповідальності за шпигунство

Чинний КК України, крім загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, дія яких поширюється на всі випадки вчинення злочинів (статті 17, 45-49, 85-87 КК), передбачає і спеціальні види, які містяться в окремих нормах Особливої частини КК і обумовлені наявністю відповідних підстав, пов'язаних з поведінкою винного після вчинення конкретного злочину певного виду. Звільнення від кримінальної відповідальності за шпигунство є спеціальним видом звільнення від кримінальної відповідальності.

В чинному КК України звільнення від кримінальної відповідальності за шпигунство передбачено, в залежності від суб'єкта злочину, в ст. 114 (іноземний громадянин та особа без громадянства) та у ст. 111 (громадянин України).

Частина 2 ст. 114 передбачає спеціальну підставу звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вже передала чи зібрала для передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомості, що становлять державну таємницю. Такою підставою є сукупність трьох умов, з яких тільки дві повністю залежать від волі вказаної особи:

- а) особа припинила раніше розпочату шпигунську діяльність;
- б) вона добровільно повідомила органи державної влади України про вчинені нею шпигунські дії;

в) внаслідок виконання особою перших двох умов і вжитих органами державної влади України (можливо, за участю цієї ж особи) заходів було відвернено шкоду інтересам України.

Припинення злочинної діяльності, передбаченої ч. 1 ст. 114 КК, означає бездіяльність іноземця чи особи без громадянства щодо передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю, або збирання таких відомостей з метою передачі їх зазначеним адресатам. Тобто, шпигунська діяльність особою має бути вже розпочата. Отже, передумовою звільнення іноземця та особи без громадянства від кримінальної відповідальності за шпигунство є вчинення ними хоча б однієї із його форм, а саме: передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю, або збирання з метою передачі зазначених відомостей вказаним адресатам. При цьому мова йде про вчинення закінченого шпигунства, оскільки передача відомостей, що становлять державну таємницю, визнається закінченим злочином з моменту коли у адресата виникає фактична можливість доступу до цієї інформації, а збирання – з початку накопичення хоча б частини вказаних відомостей з метою їх передачі зазначеним адресатам.

Добровільне повідомлення органам державної влади про вчинене шпигунство означає, що таку заяву особа робить за своєю волею (не обов'язково за своєю ініціативою), а не в результаті насильства чи примусу з боку органів державної влади України, службових осіб, а також усвідомлюючи можливість подальшого співробітництва з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками та збереження в таємниці факту свого зв'язку. Отже, заяву, зроблену особою під впливом своїх родичів чи близьких, у тому числі й тих, які є представниками компетентних органів влади України, слід вважати добровільною.

Добровільність не матиме місця, якщо особа зізналась про зв'язок з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками після

пред'явлення їй доказів такого зв'язку після початку проведення досудового розслідування у кримінальній справі.

Під органами державної влади України, слід розуміти органи державної законодавчої, виконавчої чи судової влади, передусім Службу безпеки чи Генеральну прокуратуру України. За кордоном такими органами влади можуть бути дипломатичні представництва і консульські установи України.

Законодавець прямо не вказує спосіб повідомлення та термін, протягом якого, після припинення шпигунства, особа має зробити таке повідомлення. Проте, зі змісту ст. 114 випливає, що повідомлення про свою шпигунську діяльність може бути зроблено у будь-який спосіб та своєчасно, з таким розрахунком, щоб у відповідних органів державної влади був у розпорядженні час для вжиття заходів, необхідних для відвернення шкоди інтересам України. Запізніле повідомлення унеможливило звільнення іноземця або особи без громадянства від кримінальної відповідальності за вчинення шпигунства, але повинно бути враховане судом при призначенні покарання як обставина, що пом'якшує покарання.

Обов'язковими ознаками своєчасності є: відсутність в органах влади, на момент повідомлення, інформації про злочинну діяльність заявника (або коли заявнику не було достовірно відомо про наявність у них такої інформації); на час повідомлення ще не настала незворотня шкода життєво важливим інтересам держави.

Відповідна діяльність органів державної влади полягає у вжитті ними, внаслідок отриманого від зазначених вище осіб повідомлення про вчинені шпигунські дії, відповідних заходів (можливо, за участю цих же осіб), наслідком яких стало відвернення заподіяння шкоди інтересам України.

Виходячи з існуючих положень ч. 2 ст. 114 у випадках, коли, попри своєчасне повідомлення, внаслідок вжитих заходів все ж таки не вдалося відвернути заподіяння шкоди інтересам України, повідомлення іноземця або особи без громадянства вказаним органам державної влади про вчинене

шпигунство має бути враховане судом при призначенні покарання за вчинений злочин як обставина, що пом'якшує покарання.

Спеціальна підстава звільнення від кримінальної відповідальності за шпигунство, як форми державної зради, громадянина України передбачена законодавцем у ч.2 ст.111 КК України: «Звільняється від кримінальної відповідальності громадянин України, якщо він на виконання злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників ніяких дій не вчинив і добровільно заявив органам державної влади про свій зв'язок з ними та про отримане завдання».

З тексту цієї норми можна виділити три умови, за яких відбувається звільнення від кримінальної відповідальності: суб'єктом звільнення є лише такий громадянин України, який вступив у зв'язок з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками й отримав їх злочинне завдання; цей громадянин не вчинив жодних дій на виконання злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників; він добровільно заявив органам влади України про свій зв'язок з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками та про отримане завдання.

На думку М.І. Хавронюка, з зазначеного випливає, що вказані умови практично унеможливають застосування на практиці норми ч.2 ст.111 КК, оскільки:

а) саме по собі встановлення зв'язку з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками й отримання від них злочинного завдання при прямому умислі на державну зраду у формі шпигунства є готуванням до злочину (без такого умислу – лише виявленням наміру). Тому, якщо громадянин України, встановивши вказаний зв'язок і отримавши відповідне злочинне завдання, не вчинив ніяких дій і добровільно відмовився від продовження реалізації свого наміру, то незалежно від того, заявив він органам державної влади про вказаний зв'язок або не зробив цього, – підстав для

притягнення його до кримінальної відповідальності за ст. 111 немає (згідно зі ст. 17 КК справа має бути закрита за п. 2 ст. 6 КПК⁴);

б) громадянин, який вчинив державну зраду у формі шпигунства за власною ініціативою, без відповідного завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників, має притягатися до відповідальності за ст. 111. Норма ч. 2 ст. 111 на такого громадянина не поширюється;

в) у випадку закінченої державної зради особа також має притягатися до відповідальності за ст. 111. При цьому слід мати на увазі, що державна зрада у формі шпигунства є закінченим злочином не з моменту встановлення зв'язку з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками чи з моменту отримання від них злочинного завдання, а з моменту вчинення певних конкретних дій на шкоду Україні. Якщо ж прив'язувати момент закінчення злочину до моменту встановлення вказаного зв'язку, то відповідні діяння, вчинені громадянином України за власною ініціативою, виходитимуть за межі складу цього злочину і, за відсутності протиправності як обов'язкової ознаки злочину (ст. 11 КК), не можуть потягнути кримінальної відповідальності, хіба що фактично вчинене діяння міститиме склад іншого злочину.

Отже, норма ч. 2 ст. 111 КК може бути застосована лише у дещо парадоксальному випадку, коли громадянин України, отримавши злочинне завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників, добровільно заявив органам державної влади про свій зв'язок з ними та про отримане завдання і, хоча й не вчинив на його виконання ніяких дій, але не відмовився остаточно від його виконання.

Слід погодитись, що ч. 2 ст. 111 КК дещо розширює умови добровільної відмови при незакінченому злочині (викладені у ст. 17 КК) для громадян України, покладаючи на них додаткові обов'язки. Зрозуміло, що такий підхід запроваджено в законодавство з метою сприяння діяльності правоохоронних та контррозвідувальних органів, проте його колізійність зі ст. 17 КК є очевидною.

⁴ За новим КПК – п.п. 2 п. 1 ст. 284 (примітка автора).

Також, очевидним є те, що відсутність остаточної відмови особи від виконання злочинного завдання позбавляє логіки добровільну заяву органам влади про свій зв'язок з іноземною державою (організацією), а відтак доводить правильність висновку М.І. Хавронюка про неможливість застосування на практиці норми ч. 2 ст. 111 КК.

З аналізу підходів законодавця до формування умов звільнення від кримінальної відповідальності за шпигунство в залежності від суб'єкта злочину очевидно, що принцип рівності перед законом в цьому випадку був проігнорований. Так, якщо іноземець може бути звільнений навіть за закінчений злочин, за умови відвернення шкоди інтересам України, то звільнення від кримінальної відповідальності громадянина України законодавець дозволяє навіть не на загальних підставах (ст. 17 КК), а лише при виконанні додаткової умови, – добровільної заяви в органи державної влади про свій зв'язок з іноземною державою (організацією) та про отримане від них злочинне завдання. Такий підхід видається дискримінаційним і служить ще одним аргументом на користь висловленої думки про недоцільність розмежування суб'єктів шпигунства в залежності від громадянства. Зауважимо також, що навіть у більшості пострадянських країн спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності за шпигунство є спільними для всіх суб'єктів.

На нашу думку, спеціальна підстава звільнення від кримінальної відповідальності за шпигунство є прогресивним та ефективним засобом у попередженні шкоди державним інтересам, вагомим фактором позитивної посткримінальної поведінки винуватого, сприятливим аргументом в діяльності контррозвідувальних підрозділів СБ України. Втім, очевидно, що і в положеннях ч. 2 ст. 114 не вичерпані можливості для вдосконалення нормативних положень.

Контрольні питання за розділом

1. Що є безпосереднім об'єктом державної зради у формі шпигунства та шпигунства ?
2. Хто може бути представником іноземної держави чи іноземної організації?
3. Які ознаки свідчать про іноземність організації?
4. Чим спеціальна підстава звільнення від кримінальної відповідальності за шпигунство відрізняється для іноземця (особи без громадянства) та громадянина України.
5. На що впливає наявність чи відсутність спеціальної мети при незаконному збиранні секретної інформації?

5.3. Кримінальна відповідальність за розголошення державної таємниці (ст. 328, 422 КК України)

Кримінальна відповідальність за розголошення державної таємниці передбачена ст. 328 КК України яка визначає цей злочин як «розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, особою, якій ці відомості були довірені або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків, за відсутності ознак державної зради або шпигунства».

Предмет злочину має значення для кваліфікації діяння лише у тому випадку коли йдеться про відомості військового характеру. За умов їх розголошення військовослужбовцем вчинене кваліфікується за ст. 422 КК України.

Об'єктивна сторона. Розголошення державної таємниці може бути вчинене як дією (у більшості випадків), так і бездіяльністю.

Розголошення шляхом активних дій – це будь-яка форма передачі відомостей, що становлять державну таємницю, сторонній особі, що дозволило їй сприйняти такі відомості. Так, розголошення державної таємниці може бути вчинене в усній формі (у відкритому публічному виступі – лекції, доповіді; у

довірчій бесіді; під час розмови чи суперечки у громадському транспорті, на вулиці, в іншому місці в присутності сторонніх осіб тощо), у письмовій формі (при листуванні; у відкритих публікаціях; у записах на необлікованих аркушах відомостей, що становлять державну таємницю, та наступній їх втраті тощо), у формі показу (наочної демонстрації) чи умисної передачі стороннім особам для передруку, ознайомлення або іншого використання матеріальних носіїв секретної інформації: предметів, виробів, документів чи матеріалів, що містять державну таємницю. Розголошення державної таємниці можливе також із застосуванням технічних засобів передачі та обробки інформації: радіо, телеграфу, телефону, факсимільних устроїв, комп'ютерних терміналів і мереж, копіювально-множних машин, магнітофона, телебачення тощо.

Форма і спосіб розголошення на кваліфікацію не впливають, але можуть свідчити про різний ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину і враховуються при призначенні покарання.

Розголошення шляхом злочинної бездіяльності – це невжиття належних заходів щодо збереження секретної інформації, у результаті чого стороння особа сприйняла таку інформацію. При цьому «секретоносія», нехтуючи правилами поведінки із секретними документами, виробами тощо (через неуважність, забудькуватість, довірливість тощо), створює умови, за яких стороння особа ознайомилась з державною таємницею, тобто не перешкоджає такому ознайомленню.

Отже, розголошення державної таємниці передбачає обов'язкову наявність у процесі діяння другої сторони – сторонньої особи, яка сприймає означені відомості. Сторонньою особою визнається будь-яка особа, яка не належить до кола тих, кому державна таємниця довірена або стала відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків і якій винний не мав права довіряти відомості, що становлять державну таємницю. До таких осіб належать усі громадяни, що не мають допуску до даного роду відомостей, а також ті, кому і при наявності загального допуску дані відомості не були доступні по службі чи роботі. Відтак, основним критерієм визначення сторонньої особи необхідно

визнати доступ до державної таємниці. Факт спільної роботи (навчання) на одному підприємстві, в установі, організації або служби в одній військовій частині, а також наявність оформленого допуску до державної таємниці не виключає визнання особи сторонньою, якщо вона за характером своїх обов'язків не має доступу до розголошених відомостей, хоча і може мати доступ до відомостей іншого змісту. Наприклад, повідомлення інформації більш високого ступеня секретності особі, яка хоча й має допуск до державної таємниці, але не має доступу до інформації такого ступеня секретності, потрібно розцінювати як розголошення державної таємниці. При цьому наявність допуску в адресата розголошення може бути врахована як обставина, що пом'якшує покарання.

Для наявності складу злочину не має значення, скільком стороннім особам стали відомі відомості, що становлять державну таємницю.

Не менш важливо визначити також зміст поняття «сприйняття», від якого досить часто залежить, чи буде діяння особи містити склад закінченого злочину, передбаченого ч. 1 ст. 328 КК України. **Сприйняття** як одна з форм пізнання є відображення у свідомості людини предмета чи явища в цілому в сукупності його властивостей при їх безпосередньому впливові на органи почуттів людини. Водночас у сприйнятті завжди проявляються особливості особистості сприймаючого суб'єкта, тобто в його свідомості інформація, що розголошується, може відбитися лише частково або трансформуватися, спотворитися. Для визнання розголошення державної таємниці закінченим злочином не має значення, сприйняла стороння особа секретну інформацію як державну таємницю чи ні. Центральним моментом у даному випадку є обсяг сприйнятої сторонньою особою інформації та якість такого сприйняття. Якщо стороння особа усвідомила зміст відомостей, що були їй розголошені, та може її відтворити в обсязі, який свідчить про перехід державної таємниці у власність такої особи, то це - **закінчений склад злочину**. Якщо ж така особа нічого не запам'ятала або ж володіє розголошеною інформацією в такому обсязі, який свідчить про необізнаність

даної особи з державною таємницею, то умисне діяння суб'єкта необхідно кваліфікувати як закінчений замах на розголошення державної таємниці за ч. 2 ст. 15 і ст. 328 КК України. Кримінальна відповідальність за незакінчений злочин можлива також в інших ситуаціях, коли з причин, що не залежать від волі винного, розголошені ним відомості не були сприйняті сторонніми особами (внаслідок незнання національної мови, глухоти, сильного сп'яніння та інших причин) або були сприйняті, але не зафіксувалися у свідомості.

Розголошення державної таємниці (як шляхом дії, так і шляхом бездіяльності) може мати місце тільки при одночасному порушенні ***встановлених правил (порядку) поводження з державною таємницею***. Єдиний порядок забезпечення охорони державної таємниці (режим секретності) встановлений у загальному вигляді Законом України «Про державну таємницю» (1999) і відносно конкретизований у Порядку організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2013 № 939 та інших підзаконних актах. Тобто при протиправному розголошенні державної таємниці винувата особа завжди порушує режим секретності, зокрема встановлені правила використання, зберігання, передачі та оголошення секретної інформації, які викладені у відомчих інструкціях і наказах.

Однак не можна ототожнювати розголошення державної таємниці з порушенням правил поводження з нею. Якщо має місце лише порушення правил поводження з державною таємницею, а факт ознайомлення із секретною інформацією сторонніх осіб відсутній, то розголошення фактично немає, а та обставина, що відомості могли бути сприйняті сторонніми особами, є лише *можливим* наслідком порушення. При розголошенні ж ознайомлення з державною таємницею сторонніх осіб – *необхідна* ознака злочинного діяння. Інакше кажучи, головним і вирішальним для

кримінальної відповідальності в даному випадку є таке порушення встановлених правил, яке обумовило факт сприйняття сторонніми особами секретної інформації. Якщо ж відомості, що становлять державну таємницю, стали відомі стороннім особам при повному дотриманні посадовою особою правил поведження з такими відомостями, відповідальність суб'єкта виключається.

Не можна вести мову про злочин й у тому випадку, якщо сприйняття відомостей не було безпосередньо обумовлене фактом порушення встановлених правил поведження з державною таємницею. Наприклад, інженер, що працював над секретним виробом, зачинив, але не опечатав сейф, де зберігалася відповідна документація. У неробочий час у це приміщення проникнув злочинець, зламав сейф і ознайомився з даною секретною інформацією. У даному випадку йдеться про порушення встановлених правил збереження документів, що містять державну таємницю (інженер-розробник не опечатав сейф із секретною документацією), і сприйняття відомостей, що містяться в цих документах, сторонньою особою. Однак останнє не є наслідком першого, між ними нема причинового зв'язку.

Таким чином, обов'язковим є встановлення причинового зв'язку між порушенням певних правил поведження з державною таємницею і його результатом – ознайомленням сторонньої особи з такими відомостями.

Причинний зв'язок – це об'єктивно існуючий зв'язок між причиною і наслідком. Якщо вчинок особи був необхідною умовою шкідливого наслідку, який настав, то цього достатньо для визнання причинного зв'язку в кримінальному праві. Тому вчинок особи (порушення встановлених правил поведження з державною таємницею) повинен бути визнаний необхідною умовою сприйняття сторонньою особою секретної інформації, коли за відсутності такого діяння цього наслідку не відбулося б.

Не буде розголошення державної таємниці й у тому випадку, якщо саме сприйняття відомостей не було безпосередньо зумовлене фактом порушення встановлених правил поведження з державною таємницею.

Отже, з об'єктивної сторони розголошення, державної таємниці складається з трьох моментів, які вимагають обов'язкового встановлення:

1) порушення певних вимог нормативних актів, які встановлюють правила поводження з державною таємницею, що виявляється в дії (будь-якій формі передачі цих відомостей сторонній особі) або бездіяльності (невжитті належних заходів щодо збереження секретної інформації);

2) сприйняття відомостей, що становлять державну таємницю, сторонньою особою;

3) причинний зв'язок між порушенням винним встановлених правил поводження з державною таємницею і сприйняттям таких відомостей сторонньою особою.

Настання тяжких наслідків у вигляді конкретної шкоди в результаті розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, є обов'язковою ознакою кваліфікованого виду цього злочину, передбаченого ч. 2 ст. 328 КК України. Таке розголошення державної таємниці становить більш високий ступінь суспільної небезпечності, ніж діяння, описане у ч. 1 даної статті, та є злочином із матеріальним складом. Інакше кажучи, даний злочин вважається закінченим з моменту фактичного настання конкретних тяжких наслідків.

Термін «тяжкі наслідки» у законодавстві про кримінальну відповідальність має універсальний характер. Він широко застосовується для вираження як матеріального (майнового або фізичного) збитку, так і нематеріальної (політичної, організаційної або моральної) шкоди.

Деякі найзагальніші правила оцінки ступеня тяжкості наслідків даються доктриною кримінального права. Зокрема, врахуванню підлягають такі два моменти: тяжкість наслідків залежить виключно від характеру та ступеня шкідливих змін в об'єкті; одиниці виміру шкоди повинні бути спільними як для простого, так і для кваліфікованого за тяжкістю наслідків складу злочину.

Виходячи з цього, залежно від шкоди, яка може бути заподіяна інтересам України при розголошенні державної таємниці, найбільш характерними є такі види тяжких наслідків:

1. *Шкода у сфері зовнішніх відносин України* (розрив дипломатичних відносин, відкликання посла з будь-якої країни; оголошення персоною нон грата дипломата України; зрив укладання міжнародної угоди України тощо).

2. *Шкода у сфері оборони України* (зрив воєнної (бойової) операції; необхідність розробки нових оперативно-стратегічних планів, підвищення вразливості об'єктів і систем озброєння та необхідність додаткових витрат на їх передислокацію або відновлення їх бойової ефективності; відмовлення від систем озброєння, що стали неефективними в результаті витоку відомостей тощо).

3. *Шкода в економічній і науково-технічній сферах* (економічні санкції проти України; втрата пріоритету в наукових дослідженнях і можливості патентування та продажу ліцензій на науково-технічні досягнення, зрив програми чи напрямку досліджень; зрив важливої зовнішньоторговельної операції тощо).

4. *Шкода у сфері державної безпеки та охорони правопорядку* (провал розвідувальної чи контррозвідувальної операції, зрив оперативно-розшукових заходів щодо осіб, у діях яких є ознаки вчинення особливо тяжких або тяжких злочинів проти основ національної безпеки України, проти миру, безпеки людства та інших особливо небезпечних злочинів тощо).

Тяжкі наслідки можуть полягати також у фізичній шкоді: смерть однієї чи більше осіб (загибель людей), а також інші нещасні випадки з людьми за умови, якщо психічне ставлення винної особи до таких наслідків виражене у формі необережності.

У випадку застосування даної норми необхідно встановити *причинний зв'язок* між фактом розголошення державної таємниці та фактом настання тяжких наслідків. Отже, розголошення (діяння особи на порушення

встановлених правил поведження з державною таємницею, результатом якого стало сприйняття секретної інформації сторонньою особою) має бути визнане необхідною умовою настання тяжких наслідків: розголошення повинне за часом випереджати такі наслідки, формувати й визначати реальну можливість їх настання, бути головною причиною, що неминуче викликає дані наслідки, за відсутності якої вони б не настали.

Суб'єкт злочину. Кримінальній відповідальності за розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, підлягають *фізичні, осудні особи, яким до вчинення даного злочину виповнилося шістнадцять років і яким ці відомості були довірені або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків.*

Кримінальній відповідальності за розголошення державної таємниці підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років.

В цій нормі законодавець тут прямо вказав дві альтернативні ознаки спеціального суб'єкта розголошення: 1) особа, якій відомості, що становлять державну таємницю, *були довірені у зв'язку з виконанням службових обов'язків*; 2) особа, якій відомості, що становлять державну таємницю, *стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків.*

Із змісту ст. 28 Закону України «Про державну таємницю» випливає, що обов'язок не допускати розголошення будь-яким способом державної таємниці, яка довірена або стала відомою у зв'язку з виконанням службових обов'язків, може бути покладений лише на особу, якій наданий допуск до державної таємниці. Зазначений допуск передбачає взяття особою на себе письмового зобов'язання щодо збереження державної таємниці, а також ознайомлення її з мірою відповідальності за порушення законодавства про державну таємницю. Отже, особа, яка не допущена до державної таємниці і не взяла на себе юридичного зобов'язання щодо збереження такої інформації, не може бути суб'єктом розголошення державної таємниці.

Під особами, яким відомості, що становлять державної таємниці, були довірені у зв'язку з виконанням службовим обов'язків, необхідно

розуміти осіб, які мають допуск до державної таємниці, а також доступ до конкретної секретної інформації. Цю групу, як правило, складають особи, діяльність (робота, служба чи навчання) яких безпосередньо пов'язана з володінням, добуванням, розробкою чи обробкою секретної інформації. До них відносяться наукові та практичні працівники, відповідні посадові та інші особи, які безпосередньо працюють з інформацією, що становить державну таємницю.

Під особами, яким відомості, що становлять державну таємницю, спеціально не довірялися, але **стали відомі** у зв'язку з виконанням службових обов'язків, необхідно розуміти осіб, які також мають допуск до державної таємниці, але не мають доступу до конкретної секретної інформації. Йдеться про осіб, які працюють із секретною інформацією іншого роду чи безпосередньо не працюють з інформацією, що становить державну таємницю, але в результаті їх роботи чи служби такі відомості можуть стати їм відомі (охоронці, шофери, експедитори, кур'єри та інші працівники і службовці, які мають непряме, опосередковане відношення до роботи з матеріалами, документами, виробами, відомості про які становлять державну таємницю).

Виконання службових обов'язків із значення ст. 328 КК означає здійснення особою діяльності у межах і на підставі оформленого в установленому порядку трудового договору, контракту і т.д. між цією особою і керівником підприємства, установи чи організації, де працює, перебуває на службі чи навчається громадянин.

Якщо секретна інформація була довірена або стала відома особі не у зв'язку з виконанням службових обов'язків, а будь-яким іншим шляхом (підслухала телефонну розмову, почула від носія секретів, знайшла на вулиці документи із секретними відомостями тощо) і надалі вона її розголошує, то така особа не є суб'єктом злочину, що розглядається, і відповідно не підлягає відповідальності за ст. 328 КК України.

Крім того, *військовослужбовці* за розголошення відомостей невійськового характеру, що становлять державну таємницю, також несуть відповідальність за ст. 328 КК. Хоча щодо цієї категорії осіб у тексті закону немає прямої вказівки, однак їх службовий стан свідчить про те, що вони також є спеціальними суб'єктами. Це обумовлено тим, що всі військовослужбовці в силу специфіки військової служби знають ту чи іншу інформацію військового характеру, яка довіряється їм у зв'язку з виконанням військових обов'язків.

Якщо ж військовослужбовець розголошує державну таємницю військового характеру, то він за відсутності в його діях ознак державної зради підлягає відповідальності за ст. 422 КК. Звільнені в запас чи демобілізовані військовослужбовці за розголошення відомостей військового та будь-якого іншого характеру, що становлять державну таємницю, підлягають відповідальності за ст. 328 КК України.

Суб'єктивна сторона розголошення державної таємниці, відповідальність за яке передбачена ст. 328 КК України, характеризується як умисною, так і необережною формами вини.

Таким чином, *прямий умисел* при розголошенні державної таємниці означає, що винуватий усвідомлює, що, порушуючи встановлені правила поведінки із секретною інформацією, розголошує її сторонній особі, тобто порушує покладений на нього обов'язок зберігати державну таємницю; передбачає, що в результаті його дій чи бездіяльності стороння особа неминує сприйме відомості, які розголошуються, і бажає цього.

Таке розголошення зазвичай має місце в довірчих бесідах з родичами, знайомими та іншими особами, в яких немає відповідного доступу до державної таємниці, в розмовах з використанням засобів зв'язку, в публічних виступах, у службовому та приватному листуванні.

Непрямий умисел при розголошенні державної таємниці означає, що винуватий усвідомлює, що, порушуючи встановлені правила поведінки із секретною інформацією, розголошує її сторонній особі, тобто порушує

покладений на нього обов'язок зберігати державну таємницю; передбачає реальну можливість того, що внаслідок його дій (бездіяльності) стороння особа сприйме відомості, що розголошуються, і хоча не бажає, але свідомо допускає настання таких наслідків (ставиться з байдужністю до можливості їх настання).

З непрямим умислом діють зазвичай особи, які голосно читають секретні документи чи обговорюють ділові питання у приміщенні з поганою звукоізоляцією від суміжних приміщень, де, як їм відомо, знаходяться сторонні особи. При цьому винуваті особи свідомо допускають, що сторонні можуть почути сказане, і байдуже ставляться до можливості настання таких наслідків. Аналогічно оцінюватимуться факти ведення розмов між товаришами по службі в громадському транспорті з використанням відомостей, що становлять державну таємницю, при гучності, яка допускає можливість сприйняття змісту бесіди іншими пасажирами; залишення у службовому кабінеті, куди заходять сторонні особи, розвішаних секретних схем, таблиць, графіків або документів, що відкрито лежать на столі.

Необережністю законодавець вважає два відносно самостійні види прояву психічного ставлення особи до суспільно небезпечних наслідків своїх дій: *злочинну самовпевненість* і *злочинну недбалість* (ст. 25 КК).

Злочинна самовпевненість при розголошенні державної таємниці означає, що особа свідомо порушує правила поведінки із секретною інформацією; передбачає абстрактну можливість сприйняття сторонніми особами відомостей, що становлять державну таємницю, однак упевнена, що сторонні особи не ознайомляться з цими відомостями, тому що розраховує на відвернення таких наслідків, однак цей розрахунок виявляється легковажним, а вжиті нею для цього заходи – недостатніми.

Виписки в необліковані зошити з документів, що містять державну таємницю, та їх втрата – також типовий факт прояву злочинної самовпевненості. Вчинюючи такі дії, особа легковажно розраховує, що розголосу відомостей не відбудеться, тому що вона записує «тільки для

себе», зміст викладених відомостей «нефахівець не зрозуміє», а також розраховує на те, що раніше подібні порушення обходилися благополучно і т.д. Однак такі «розрахунки» деколи не виправдуються, і відбувається розголошення державної таємниці.

Злочинна недбалість при вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 328 КК, має місце, якщо винний не усвідомлює, що відомості, які розголошуються ним, становлять державну таємницю, або що він порушує певні правила поведінки з нею, або що оголошувана ним секретна інформація сприймається сторонньою особою, хоча за обставинами справи повинен був і міг це усвідомлювати та передбачати можливість розголошення державної таємниці, але не активізує свою волю в напрямку такого передбачення та відвернення цих наслідків.

Вина, яка є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину, не вичерпує її змісту. Важливу роль тут відіграють також *мотив* і *мета злочину*.

Мотивом умисного розголошення державної таємниці може бути також кар'єризм, заздрість, помста товаришеві по службі чи начальнику. При цьому винний має на меті зашкодити зазначеній особі, її кар'єрі тощо. Крім того, останнім часом зросло значення корисливої зацікавленості при вчиненні вказаного злочину. Передаючи відомості, що становлять державну таємницю, наприклад, журналісту чи редакторові газети, особа прагне одержати грошову винагороду за відповідну публікацію. У даному випадку суб'єкт не має на меті завдати шкоди зовнішній безпеці України, до того ж він усвідомлює, що адресат розголошення ним секретних відомостей не є представником іноземної держави чи іноземної організації, тому його діяння не охоплюється складом державної зради або шпигунства. Продаючи сторонній особі секретну інформацію, суб'єкт прагне збагатитися, а не зашкодити своїй державі. У крайньому випадку, він лише побічно допускає, що передані ним відомості можуть стати надбанням іноземної держави, іноземної організації чи їх представників. Тоді як для суб'єктивної сторони

складів злочинів, передбачених статтями 111 і 114 КК, характерною є вина тільки у формі прямого умислу.

Мотиви та мета розголошення державної таємниці, як зазначалося, мають значення лише для індивідуалізації судом міри покарання винуватого в межах санкції закону.

Розголошення відомостей військового характеру, які становлять державну таємницю (ч. 1 і 3 ст. 422 КК України), з об'єктивної та суб'єктивної сторони цілком збігається зі складом злочину, передбаченим ст. 328 КК України. Відомості військового характеру, що становлять державну таємницю, повністю охоплюються поняттям «державна таємниця», тобто склади даних злочинів у частині, що стосується їх предмета, збігаються в рамках секретної інформації військового характеру. У цій ситуації основним розмежувальним елементом буде суб'єкт злочину - будь-який військовослужбовець або військовозобов'язаний під час проходження зборів, незалежно від того, яким чином відповідні відомості стали йому відомі

Особи, які не є військовослужбовцями, але розголосили відомості військового характеру, що становлять державну таємницю, які були їм довірені або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків, за відсутності ознак державної зради або шпигунства підлягають відповідальності за ст. 328 КК України.

5.4. Кримінальна відповідальність за втрату документів, що містять державну таємницю (ст. 329 і ч. 2 ст. 422 КК України)

Кримінальна відповідальність за втрату документів, що містять державну таємницю, передбачена ст. 329 і ч. 2 ст. 422 КК України.

Стаття 329 КК визначає цей злочин як *«втрату документів або інших матеріальних носіїв секретної інформації, що містять державну таємницю, а також предметів, відомості про які становлять державну таємницю, особою, якій вони були довірені, якщо втрата стала результатом порушення встановленого законом порядку поводження із зазначеними документами та*

іншими матеріальними носіями секретної інформації або предметами».

Отже, предметом злочину є документи, інші матеріальні носії секретної інформації, а також предмети. Його особливістю є те що відомості виступають не у будь-якому вираженні, що характерно для розголошення державної таємниці, а лише у вигляді документів, інших матеріальних носіїв секретної інформації або предметів.

Відповідно до Закону України «Про державну таємницю» **матеріальними носіями секретної інформації** визнаються матеріальні об'єкти, в тому числі фізичні поля, в яких відомості, що становлять державну таємницю, відображені у вигляді текстів, знаків, символів, образів, сигналів, технічних рішень, процесів тощо. Водночас будь-який матеріальний носій секретної інформації повинен бути відповідним чином засекречений і мати певні реквізити: гриф секретності, дату та строк засекречування матеріального носія секретної інформації, підпис, його розшифрування та посаду особи, яка надала зазначений гриф, а також посилання на відповідний пункт ЗВДТ (ст. 15). Одним із видів матеріальних носіїв секретної інформації є документ.

Матеріальні носії мають бути відповідним чином зареєстровані. Втрата не облікованого носія, у разі ознайомлення із ним сторонніх осіб, повинна кваліфікуватися як розголошення державної таємниці (ст. 328 КК України), а не як втрата документів (предметів), що її містять.

Об'єктивна сторона злочину. Втрата матеріальних носіїв секретної інформації може бути вчинена як дією, так і бездіяльністю. Вказане протиправне діяння полягає в **порушенні встановленого законом порядку поводження з матеріальними носіями секретної інформації**. При цьому обов'язковим результатом такого порушення має бути факт зникнення документа (предмета), тобто його фізичний вихід з володіння особи, що створює можливість ознайомлення (розпорядження) сторонніх осіб з його змістом. Інакше кажучи, вирішальним для кримінальної відповідальності в даному випадку є таке порушення встановлених правил, яке обумовило факт

втрата документів, що містять державну таємницю. Якщо ж матеріальний носій секретної інформації вийшов з володіння особи при повному дотриманні нею порядку поводження з такими носіями, відповідальність суб'єкта виключається.

Вихід матеріального носія секретної інформації з володіння означає, що особа перестала бути володільцем (розпорядником) довіреного їй документа (предмета) і його місцезнаходження їй не відоме. Зауважимо, що у такій ситуації, на відміну від знищення матеріального носія, створюється реальна можливість необмеженого доступу до нього сторонніх осіб. І винуватий не в змозі перешкодити цьому процесу. Проте, при втраті йдеться про фізичне явище: відсутності (зникнення) матеріального носія секретної інформації, а не відомостей, що в ньому містяться. Тому залишення документа в незачинених шафах, в шухлядах столу чи на робочому столі, внаслідок чого документи були сфотографовані чи скопійовані сторонніми особами, не слід розглядати як втрату документів, що містять державну таємницю (ст. 329 КК або ч. 2 ст. 422 КК), бо документ залишився на своєму місці, не зник. У розглянутій ситуації діяння особи потрібно кваліфікувати як розголошення державної таємниці за ст. 328 КК або ч. 1 ст. 422 КК.

Для складу злочину втрати необхідно також, щоб при виході матеріального носія секретної інформації з володіння винуватої особи створювалась **реальна можливість ознайомлення з ним сторонніх осіб**. Така можливість завжди є, якщо документ (предмет) втрачений, викрадений або залишений у місці, де він може потрапити у розпорядження сторонніх осіб.

У разі якщо особа, якій довірений матеріальний носій секретної інформації, втрачає його за обставин, які унеможливають ознайомлення з ним сторонніх осіб (наприклад, помилково знищує його разом з матеріалами, які підлягають знищенню), кримінальна відповідальність за втрату виключається.

Таким чином, з об'єктивної сторони втрата документів, що містять

державну таємницю, складається з трьох моментів, які вимагають обов'язкового встановлення:

1) діяння (дія або бездіяльність) винного, яке полягає у порушенні певних вимог законодавчих актів, які встановлюють порядок (правила) поводження з матеріальним носієм секретної інформації;

2) факт виходу такого матеріального носія з володіння особи, якій він був довірений (документа нема у місці його зберігання чи безпосередньо в цієї особи, і їй не відоме його місцезнаходження);

3) причинний зв'язок між порушенням винним встановленого порядку поводження з державною таємницею і фактом втрати матеріального носія секретної інформації.

Закінченим злочином втрата визнається з моменту виходу секретного документа (предмета), внаслідок порушення встановленого порядку поводження з ним, з володіння (розпорядження) особи, якій він був довірений, незалежно від того, став він надбанням сторонньої особи чи ні.

Якщо втрата документів, що містять державну таємницю, спричинила тяжкі наслідки, то має місце кваліфікований склад розглядуваного злочину, передбачений ч. 2 ст. 329 КК (або ч. 3 ст. 422 КК). Така втрата секретних матеріальних носіїв становить більш високий ступінь суспільної небезпечності, ніж діяння, описане у ч. 1 ст. 329 КК України, та є злочином із матеріальним складом. Цей злочин вважається закінченим з моменту фактичного настання конкретних тяжких наслідків.

Суб'єктивні ознаки складу злочину. Особливістю суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 329 КК, є те, що ставлення особи до факту втрати документа (предмета), який містить державну таємницю, завжди може бути тільки **необережним**. Якщо ж особа умисно передає документ для ознайомлення з його змістом сторонній особі, такі діяння за відсутності ознак державної зради або шпигунства потрібно кваліфікувати не як втрату, а як умисне розголошення державної таємниці.

Слід зазначити, що психічне ставлення винуватого до діяння –

порушення порядку поводження з матеріальними носіями секретної інформації може бути як умисним, так і необережним, а до факту втрати, тобто наслідків, що настали, – тільки необережним (у вигляді злочинної самовпевненості або злочинної недбалості). Тобто суб'єктивна сторона складу втрати документів, що містять державну таємницю, характеризується складною формою вини, яка розглядається окремо стосовно дій і стосовно наслідків.

При **злочинній самовпевненості** особа усвідомлює, що порушує встановлений порядок поводження з матеріальними носіями секретної інформації, які їй довірені, тобто передбачає абстрактну можливість втрати цих носіїв, але розраховує відвернути такі суспільно небезпечні наслідки. Однак цей розрахунок виявляється легковажним.

При **злочинній недбалості** особа може усвідомлювати факт порушення порядку поводження з матеріальними носіями секретної інформації, які їй довірені, але не передбачає можливості їх утрати, хоча повинна була і могла це передбачити.

Суб'єктивна сторона кваліфікованого виду втрати (ч. 2 ст. 329 КК) характеризується тільки необережністю (злочинною самовпевненістю або злочинною недбалістю) щодо настання тяжких наслідків.

Суб'єкт злочину. Кримінальній відповідальності за втрату документів, що містять державну таємницю, підлягають фізичні, осудні особи, яким до вчинення даного злочину виповнилося 16 років і яким ці документи були довірені у зв'язку з виконанням службових обов'язків. Таким чином, окрім загальних ознак, суб'єкт втрати документів, що містять державну таємницю, повинен мати зазначену в законі спеціальну ознаку, тобто для даного складу злочину характерним є спеціальний суб'єкт.

Таким чином, відповідальності за втрату документів, що містять державну таємницю, підлягає лише особа, якій дані документи були передані в установленому порядку (довірені) і яка відповідає за їх схоронність. Розпис у журналі, реєстрі і т.п. юридично закріплює факт такої передачі та покладає

на особу обов'язок поводитися з цим матеріальним носієм секретної інформації відповідно до встановлених правил, робить її відповідальною за його схоронність.

На практиці мають місце непоодинокі випадки втрати документів, інших матеріальних носіїв секретної інформації особами, які їх отримали без належного оформлення, без розпису в реєстрі тощо. Це можливо, коли окремі особи в процесі службової діяльності передають одна одній для користування на деякий час секретні документи або інші матеріальні носії секретної інформації без відповідного письмового оформлення. При цьому іноді вони навіть забувають про факт такої передачі. Дані випадки необхідно кваліфікувати таким чином: достовірно встановлений факт отримання документа, хоча і без розпису, повинен визнаватись відповідним законодавчому терміну «довірений», тобто в даному випадку особа, яка фактично отримала документ і втратила його, визнається суб'єктом злочину, передбаченого ст. 329 КК (тільки якщо вона не є сторонньою особою). А особа, яка передала документ без належного оформлення іншій службовій особі, підлягає не кримінальній, а адміністративній відповідальності за п. 6 ст. 212-2 КпАП.

Крім того, **військовослужбовці** та прирівняні до них особи за втрату документів, що містять державну таємницю невійськового характеру, також несуть відповідальність за ст. 329 КК. Хоча щодо цієї категорії осіб у тексті закону немає прямої вказівки, однак їх службовий стан свідчить про те, що вони також є спеціальними суб'єктами. Якщо ж військовослужбовець втрачає документ, що містить державну таємницю військового характеру, то він підлягає відповідальності за ст. 422 КК. Звільнені в запас чи демобілізовані військовослужбовці за втрату документів, що містять державну таємницю військового та будь-якого іншого характеру, підлягають відповідальності за ст. 329 КК України.

Контрольні питання за розділом

1. В чому полягає розголошення секретної інформації, які можуть бути його форми?
2. Хто може бути сторонньою особою при розголошенні?
3. Хто є суб'єктом розголошення державної таємниці?
4. Яка форма вини характерна для розголошення секретної інформації?
5. Яка форма вини характерна для втрати матеріальних носіїв секретної інформації?
6. Охарактеризуйте об'єктивну сторону злочину, передбаченого ст. 329 КК України

Список використаних та рекомендованих джерел

1. Уголовный кодекс Украины. Научно-практический комментарий / Отв. ред.: В.И. Шакурн, С.С. Яценко: 5-е изд., доп. – К.: А.С.К., 1999. – 1088 с.
2. Уголовная ответственность за государственные преступления: Учебник / Богатилов Д.И., Бушуев И.А., Иванов Н.М. и др. – М.: Изд-во ВШ КГБ, 1974. – 292 с.
3. Самойленко П.И. Иные государственные преступления, посягающие на обороноспособность СССР (Посягательства на порядок сохранения государственных секретов): Лекция. – М.: Изд-во ВШ КГБ, 1985. – 34 с.
4. Шамсутдінов О.В. Відповідальність за розголошення державної таємниці за кримінальним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 ; захищена 02.07.2002 ; затв. 06.10.2002 / О. В. Шамсутдінов. – К. : НА СБ України, 2002. – 243 с.
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. - 6-те вид., переробл. та доповн. – К.: Юридична думка, 2009. – 1236 с.
6. Введение в психологию / Под ред. А.В.Петровского. – М.: Издательский центр “Академия”, 1995. – С. 137; Філософія: Навч. посібник /

Надольний І.Ф., Андрущенко В.П., Бойченко І.В. та ін. / За ред. І.Ф.Надольного. – К.: Вікар, 1997. – С. 275.

7. Тельнов П.Ф. Иные государственные преступления: Учеб. пособие. – М.: Юрид. лит., 1970.

8. Меньшагин В.Д., Куринов Б.А. Научно-практический комментарий к Закону об уголовной ответственности за государственные преступления. – М.: Юрид. лит., 1961. – С. 62.

9. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Отв. ред. В.И.Радченко; науч. ред. А.С.Михлин, И.В.Шмаров. – М.: Вердикт, 1996. – С. 505.

10. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Особенная / Отв. ред. А.Я.Светлов, В.В. Сташис. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 23.

11. Уголовный кодекс Украины. Научно-практический комментарий / Отв. ред.: В.И.Шакун, С.С.Яценко: 5-е изд., доп. – К.: А.С.К., 1999. – С. 275.

12. Наказ Міністерства охорони здоров'я та Служби безпеки України № 174/136 від 13.05.2002 «Про затвердження Переліку психічних захворювань (розладів), які можуть завдати шкоди охороні державної таємниці і за наявності яких допуск до державної таємниці громадянинові не надається» [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0458-02>.

13. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І.Мельника, М.І.Хавронюка. – К.: Кантон, А.С.К., 2001. – с. 819.

14. Дьяков С.В. Ответственность за государственные преступления / С. В. Дьяков, А. А. Игнатьев, М. П. Карпушин. – М. : Юрид. лит., 1988. – 224 с.

15. Шамсутдінов О.В. Кримінально-правова оцінка державної таємниці як предмета злочину // Науковий вісник НА СБУ. – 2002. – № 14-15. – с. 289.

РОЗДІЛ 6.

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ

Загальне поняття адміністративного правопорушення дається у ст. 9 КУпАП, де розкривається його матеріальний зміст, юридична природа і соціальна сутність, а також визначаються важливі ознаки. Відповідно до положень цієї статті, *адміністративним правопорушенням (проступком)* визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

При цьому адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені КУпАП, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності, передбаченої ст. ст. 328, 329 або 422 КК України.

До основних ознак адміністративного правопорушення відносяться:

Протиправність. Конкретне діяння буде визнано адміністративним правопорушенням, якщо воно визначене як таке у статті КУпАП;

Винуватість є важливою ознакою порушення законодавства про державну таємницю і вона означає власне психічне ставлення особи до вчиненого нею вказаного правопорушення. Форми вини, які мають юридичне значення, - це вина у формі умислу (прямого чи непрямого);

Адміністративна караність. Дана ознака передбачає застосування до особи, яка вчинила порушення законодавства про державну таємницю, накладення адміністративного стягнення.

Суспільна шкідливість полягає у нанесенні шкоди суспільним відносинам, які, зокрема, охороняються адміністративно-правовими нормами.

Адміністративна відповідальність - вид юридичної відповідальності за адміністративний проступок (правопорушення), протиправну винувату дію

або бездіяльність, який посягає на суспільний порядок. Її також визначають, як особливий вид юридичної відповідальності, якій притаманні ознаки адміністративної відповідальності: вона настає при наявності вини, за правопорушення, конкретизується юрисдикційним актом компетентних органів, пов'язана з державним примусом. З іншого боку, адміністративна відповідальність є складовою адміністративного примусу.

Адміністративні правопорушення мають юридичний, або так званий конструктивний склад, який утворює сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, а саме: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона. У разі відсутності ознак одного із них (юридично значущих ознак), діяння не вважатиметься правопорушенням. Ст. 247 КУпАП зазначає, що провадження у справі про адміністративне правопорушення не може бути розпочато, а розпочате провадження підлягає закриттю за такої обставини, як відсутність події і складу адміністративного правопорушення.

Порушення законодавства про державну таємницю, що мають характер адміністративних проступків передбачені статтею 212-2 КУпАП («Порушення законодавства про державну таємницю»).

Об'єктом будь-яких проступків є те, на що посягає діяння, а саме суспільні відносини, врегульовані відповідними правовими нормами і захищені адміністративними санкціями. При порушенні законодавства України про державну таємницю таким об'єктом є встановлений ним порядок охорони державної таємниці.

З поняттям «об'єкт» проступку безпосередньо пов'язане поняття «предмет» проступку. Таким предметом для адміністративних проступків, передбачених ст. 212-2 КУпАП, є:

- відомості, що становлять державну таємницю;
- матеріальні носії секретної інформації (документи, предмети), відомості про які становлять державну таємницю.

Відсутність у відомостях (матеріальних носіях) державної таємниці свідчить про те, що немає предмета адміністративного проступку,

передбаченого ст. 212-2 КУпАП.

Засекречування матеріальних носіїв інформації, яка віднесена до державної таємниці, здійснюється шляхом надання відповідному документу, виробу або іншому матеріальному носію інформації грифа секретності. Гриф секретності - це реквізит матеріального носія інформації, що засвідчує ступінь секретності даної інформації.

Наявність чи відсутність реквізитів на носіїв секретної інформації, як посвідчуюча ознака, має суттєве значення для правильної кваліфікації правопорушень та їх розслідування, оскільки, наприклад, вихід з володіння незареєстрованих документів або предметів може не кваліфікуватися як адміністративне правопорушення. Наявність чи відсутність реквізитів на носіїв секретної інформації має таке ж суттєве значення і з точки зору наявності складу адміністративного правопорушення в діях суб'єкта, оскільки особа, що користується носіями інформації без перерахованих реквізитів, може не усвідомлювати (хоча й не завжди), що має справу з державною таємницею, а значить, і не може відповідати за свої дії.

Об'єктивну сторону складу адміністративних правопорушень утворюють ознаки, що характеризують зовнішні прояви проступку. За особливостями конструкції деякі склади зазначених правопорушень належать до бланкетних. Це означає, що ознаки правопорушення, зазначені у цій статті, містяться також в окремих нормативно-правових актах, які регулюють конкретний порядок (правила) охорони державної таємниці, і на які потрібно посилалися, щоб правильно визначити об'єктивну сторону порушення. Елементами об'єктивної сторони вчинення діяння є подія правопорушення, а саме:

1. Час.
2. Місце.
3. Спосіб.
4. Інші можливі обставини.

Діяння, передбачені ст. 212-2 КУпАП, мають формальний склад, який

не передбачає настання шкідливих наслідків чи заподіяння збитків у будь-якій формі. Тобто юридичне значення мають лише ознаки діяння.

Статтею 212-2 КУпАП передбачені такі види правопорушень:

- 1) недодержання встановленого законодавством порядку передачі державної таємниці іншій державі чи міжнародній організації;
- 2) засекречування інформації, яка не відноситься до державної таємниці;
- 3) безпідставне засекречування інформації;
- 4) надання грифа секретності матеріальним носіям конфіденційної або іншої таємної інформації, яка не становить державної таємниці, або ненадання грифа секретності матеріальним носіям інформації, що становить державну таємницю, а також безпідставне скасування чи зниження грифа секретності матеріальних носіїв секретної інформації;
- 5) порушення встановленого законодавством порядку надання допуску та доступу до державної таємниці;
- 6) невжиття заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці та незабезпечення контролю за охороною державної таємниці;
- 7) провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, без отримання в установленому порядку спеціального дозволу на провадження такої діяльності, а також розміщення державних замовлень на виконання робіт, доведення мобілізаційних завдань, пов'язаних з державною таємницею, в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях, яким не надано спеціального дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею;
- 8) недодержання вимог законодавства щодо забезпечення охорони державної таємниці під час здійснення міжнародного співробітництва, прийому іноземних делегацій, груп, окремих іноземців та осіб без громадянства та проведення роботи з ними;
- 9) невиконання норм і вимог технічного захисту секретної інформації, внаслідок чого виникає реальна загроза порушення цілісності цієї інформації

або просочення її технічними каналами.

Більш детальний розгляд кожного пункту ст. 212-2 дозволяє констатувати наступне.

п. 1 ст. 212-2 КУпАП недодержання встановленого законодавством порядку передачі державної таємниці іншій державі чи міжнародній організації.

Секретна інформація до скасування рішення про віднесення її до державної таємниці та матеріальні носії такої інформації до їх розсекречування можуть бути передані іноземній державі чи міжнародній організації лише на підставі міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, або письмового мотивованого розпорядження Президента України з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки України на підставі пропозицій Ради національної безпеки і оборони України. Конкретний порядок передачі секретної інформації встановлено Указом Президента України від 14 грудня 2004 року № 1483/2004 «Про деякі питання передачі державної таємниці іноземній державі чи міжнародній організації».

п. 2 ст. 212-2 КУпАП - засекречування інформації, яка не відноситься до державної таємниці.

Законом України «Про державну таємницю» (ст. 8) заборонено засекречування інформації:

- про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту;
- про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні події, які сталися або можуть статися та загрожують безпеці громадян;
- про стан здоров'я населення, його життєвий рівень, включаючи харчування, одяг, житло, медичне обслуговування та соціальне забезпечення, а також про соціально-демографічні показники, стан правопорядку, освіти та культури населення;
- про факти порушень прав і свобод людини і громадянина;

- про незаконні дії органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб;

- іншої інформації, доступ до якої, відповідно до законів та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України не може бути обмежено.

Відповідно до Закону України «Про державну таємницю» засекречування матеріальних носіїв інформації здійснюється шляхом надання відповідному документу, виробу або іншому матеріальному носію інформації грифа секретності. На відміну від віднесення інформації до державної таємниці, яке здійснюються державними експертами з питань таємниць, засекречування здійснюється конкретними посадовими особами, відповідно до займаних посад. Перелік таких посад затверджується керівником органу державної влади, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, що провадить діяльність, пов'язану з державною таємницею.

п. 3 ст. 212-2 КУпАП безпідставне засекречування інформації.

Перш ніж дати характеристику даному правопорушенню необхідно звернути увагу на порядок віднесення інформації до державної таємниці. Згідно з Законом України «Про державну таємницю» віднесення інформації до державної таємниці це процедура прийняття (державним експертом з питань таємниць) рішення про віднесення категорії відомостей або окремих відомостей до державної таємниці з установленням ступеня їх секретності шляхом обґрунтування та визначення можливої шкоди національній безпеці України у разі розголошення цих відомостей, включенням цієї інформації до Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, (далі - ЗВДТ) та з опублікуванням цього Зводу та змін до нього.

На підставі рішень державних експертів з питань таємниць СБ України формується та публікується в офіційних виданнях ЗВДТ та зміни до нього. Інформація вважається державною таємницею з часу опублікування цього Зводу.

На підставі та в межах ЗВДТ, з метою конкретизації та систематизації даних про секретну інформацію органи державної влади створюють галузеві або відомчі розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю, а також можуть створювати міжгалузеві або міжвідомчі розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю. Підприємства, установи та організації незалежно від форм власності, що провадять діяльність, пов'язану із державною таємницею, за ініціативою та погодженням із замовником робіт, пов'язаних з державною таємницею, можуть створювати власні розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю. Такі переліки погоджуються із СБ України, затверджуються державними експертами з питань таємниць та реєструються у СБ України.

Розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю, не можуть суперечити ЗВДТ.

Розглянувши процедуру віднесення інформації до державної таємниці (як первинний фактор) та засекречування носіїв інформації (як похідний) слід зазначити, що гриф секретності кожного матеріального носія секретної інформації повинен відповідати вимогам встановленим рішеннями державного експерта з питань таємниць (на підставі яких формується та публікується в офіційних виданнях ЗВДТ).

Таким чином безпідставним засекречуванням інформації вважаються дії конкретних посадових осіб в формі надання грифу секретності матеріальним носіям інформації, відомості яких не відповідають встановленим перелікам ЗВДТ чи розгорнутим перелікам цих відомостей.

п. 4 ст. 212-2 КУпАП - надання грифа секретності матеріальним носіям конфіденційної або іншої таємної інформації, яка не становить державної таємниці, або ненадання грифа секретності матеріальним носіям інформації, що становить державну таємницю, а також безпідставне скасування чи зниження грифа секретності матеріальних носіїв секретної інформації.

Тут доцільно розглянути послідовно усі три види правопорушень, що включені у цей пункт.

1). Надання грифа секретності матеріальним носіям конфіденційної або іншої таємної інформації, яка не становить державної таємниці.

Такі дії можна було б також кваліфікувати як безпідставне засекречування інформації. На відміну від п. 3 ст. 212-2 КУпАП в даному випадку засекречується інформація з обмеженим доступом, проте вона не становить державну таємницю відповідно до ЗВДТ.

2) Ненадання грифа секретності матеріальним носіям інформації, що становить державну таємницю.

Дане діяння відбувається у формі бездіяльності. Це означає, що конкретна посадова особа, яка повинна надавати матеріальним носіям секретної інформації гриф секретності, за різних умов не виконала цей обов'язок, тобто не надала гриф секретності матеріальним носіям, які мають відомості, що становлять державну таємницю відповідно до ЗВДТ.

3) Безпідставне скасування чи зниження грифа секретності матеріальних носіїв секретної інформації.

Після закінчення встановлених строків засекречування матеріальних носіїв інформації та у разі зниження визначеного державним експертом з питань таємниць ступеня секретності такої інформації або скасування рішення про віднесення її до державної таємниці керівники органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, у яких здійснювалося засекречування матеріальних носіїв інформації, або керівники органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, які є їх правонаступниками, чи керівники вищого рівня зобов'язані протягом шести місяців забезпечити зміну грифа секретності або розсекречування цих матеріальних носіїв секретної інформації та письмово повідомити про це керівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, яким були передані такі матеріальні носії

секретної інформації.

Таким чином, якщо скасування чи зниження грифа секретності матеріальних носіїв секретної інформації відбулось без відповідного рішення (про скасування чи зниження грифа секретності) державного експерта з питань таємниць, можна говорити про правопорушення передбачене п. 4 ст. 212-2 КУпАП.

п. 5 ст. 212-2 КУпАП - порушення встановленого законодавством порядку надання допуску та доступу до державної таємниці;

Порядок надання допуску до державної таємниці встановлений статтями 22-29 Закону України «Про державну таємницю». До таких правопорушень можна віднести: надання допуску до державної таємниці без необхідної у зв'язку з цим перевірки громадянина, без отримання від громадянина письмового зобов'язання, щодо збереження державної таємниці та письмової згоди на передбачені законом у зв'язку з цим обмеження; неприйняття рішення про переоформлення чи скасування допуску при наявності підстав передбачених тощо.

Разом з тим, сучасна редакція цього пункту не враховує положення Закону України «Про державну таємницю» 1999 р. Так, відповідно до ст. 22 допуск до державної таємниці надається дієздатним громадянам України віком від 18 років, які потребують його за умовами своєї службової, виробничої, наукової чи науково-технічної діяльності або навчання, *органами Служби безпеки України* після проведення їх перевірки. Натомість рішення про надання *доступу* до конкретної секретної інформації (категорії секретної інформації) та її матеріальних носіїв приймають *керівники державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій*, у яких виконуються роботи, пов'язані з державною таємницею, або зберігаються матеріальні носії секретної інформації (стаття 27).

Отже, надання допуску до державної таємниці та надання доступу до державної таємниці - це два різні поняття як за своїм змістом, процедурою,

так і за суб'єктами вчинення таких дій, тому притягнути до відповідальності особу, яка винувата в порушенні встановленого законодавством порядку надання допуску та доступу до державної таємниці, є неможливим.

п. 6 ст. 212-2 КУпАП - невжиття заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці та незабезпечення контролю за охороною державної таємниці.

Відповідно до вимог ч. 6 ст. 5 Закону України «Про державну таємницю» забезпечення її охорони в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, діяльність яких пов'язана з державною таємницею, покладається *на керівників* зазначених органів, підприємств, установ і організацій.

В державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, що провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею, з метою розроблення та здійснення заходів щодо забезпечення режиму секретності, постійного контролю за їх додержанням створюються на правах окремих структурних підрозділів режимно-секретні органи (РСО), які підпорядковуються безпосередньо керівнику державного органу, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації.

Одним з пріоритетних завдань РСО, відповідно до ст. 21 Закону України «Про державну таємницю» є своєчасне розроблення та реалізація заходів, що забезпечують охорону державної таємниці;

В органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях із значним обсягом робіт, пов'язаних з державною таємницею, вводиться посада заступника керівника з питань режиму, на якого покладаються обов'язки та права керівника режимно-секретного органу (РСО), якщо обсяг робіт, пов'язаних з державною таємницею є незначним, і штатним розписом не передбачено створення РСО, облік і зберігання секретних документів, а також заходи щодо забезпечення режиму секретності здійснюються особисто їх

керівниками або спеціально призначеним наказом керівника працівником після створення необхідних умов, що забезпечують режим секретності. На них поширюються обов'язки та права працівників РСО. Заходи, що забезпечують охорону державної таємниці та контроль в цій сфері здійснюються відповідно до Закону України «Про державну таємницю» та Порядку 939.

До правопорушень передбачених цим пунктом можна віднести: створення, реорганізація чи ліквідація РСО без погодження із СБ України; невжиття конкретних заходів щодо охорони державної таємниці, які були зазначені в акті перевірки стану режиму секретності, проведеної СБ України та інші.

Проте, цей пункт не передбачає відповідальності громадян, яким надано доступ до державної таємниці, за недотримання вимог режиму секретності.

Як показала практика правозастосовної діяльності щодо складання адміністративних протоколів за статтею 212-2 КУпАП уповноваженими особами регіональних органів СБ України та ДОДТЛ СБ України, за порушення секретноносцями законодавства про державну таємницю їх дії кваліфікуються за пунктом 6 частини першої статті 212-2, тобто невжиття заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці та незабезпечення контролю за охороною державної таємниці. Однак, відповідно зазначених законодавчих положень забезпечення охорони державної таємниці покладається лише на керівників установ та РСО. Так само, здійснювати постійний контроль за забезпеченням охорони державної таємниці зобов'язані керівники державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій (стаття 37 закону «Про державну таємницю») та РСО (ст. 21).

Законодавство про адміністративні правопорушення не знає інститутів аналогії законів. Тому заходи адміністративного стягнення можуть бути застосовані лише за вчинення діянь, прямо передбачених нормою

адміністративного права як заборонених.

Таким чином, суб'єктом відповідальності за пунктом 6 частини першої статті 212-2 можуть бути тільки керівники державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, їх заступники з питань режиму, начальники РСО або їх заступники, спеціально призначені наказом керівника працівники, що забезпечують режим секретності, а також посадові особи, яким такі повноваження визначено їх функціональними обов'язками.

п. 7 ст. 212-2 КУАП - провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, без отримання в установленому порядку спеціального дозволу на провадження такої діяльності, а також розміщення державних замовлень на виконання робіт, доведення мобілізаційних завдань, пов'язаних з державною таємницею, в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях, яким не надано спеціального дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею.

Відповідно до ст. 20 Закону України «Про державну таємницю» та Порядку 939, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації мають право провадити діяльність, пов'язану з державною таємницею, після надання їм СБ України спеціального дозволу на провадження такої діяльності. Дозвіл надається за результатами спеціальної експертизи. Термін дії дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, встановлюється СБ України і не може перевищувати 5 років. Дозвіл на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, може бути скасований СБ України на підставі акта проведеної нею перевірки, висновки якого містять дані про недодержання органом державної влади, органом місцевого самоврядування, підприємством, установою, організацією необхідних умов. Таким чином, якщо органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації за різних обставин не

мають спеціального дозволу але провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею, або якщо зазначені органи розміщують державні замовлення на виконання робіт, доводять мобілізаційні завдання, пов'язані з державною таємницею, в інших органах, яким не надано спеціального дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею то це свідчить про правопорушення передбачені цим пунктом.

п. 8 ст. 212-2 КУпАП - недодержання вимог законодавства щодо забезпечення охорони державної таємниці під час здійснення міжнародного співробітництва, прийому іноземних делегацій, груп, окремих іноземців та осіб без громадянства та проведення роботи з ними.

Вимоги законодавства щодо забезпечення охорони державної таємниці під час здійснення міжнародного співробітництва, прийому іноземних делегацій, груп, окремих іноземців та осіб без громадянства та проведення роботи з ними встановлені Порядком-939.

п. 9 ст. 212-2 КУпАП - невиконання норм і вимог технічного захисту секретної інформації, внаслідок чого виникає реальна загроза порушення цілісності цієї інформації або просочення її технічними каналами.

Норми та вимоги технічного захисту такої інформації встановлені Законом України «Про інформацію», «Про захист інформації в автоматизованих системах», «Положенням про технічний захист інформації в Україні», затвердженим Постановою КМ України № 632 від 9 вересня 1994 року, та іншими нормативно-правовими актами України.

Покарання за вчинення правопорушень, визначених ст. 212-2 КУпАП, передбачають накладення штрафу на громадян від десяти до тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб - від тридцяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Повторне протягом року вчинення порушення з числа передбачених частиною першою цієї статті, за яке особу вже було піддано

адміністративному стягненню, тягне за собою накладення штрафу на громадян від тридцяти до вісімдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб - від п'ятдесяти до ста п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Згідно ч. 5 Підрозділу 1 Перехідних положень Податкового кодексу України якщо норми інших законів містять посилання на неоподатковуваний мінімум доходів громадян, то для цілей їх застосування використовується сума в розмірі 17 гривень, крім норм адміністративного та кримінального законодавства в частині кваліфікації адміністративних або кримінальних правопорушень, для яких сума неоподатковуваного мінімуму встановлюється на рівні податкової соціальної пільги, визначеної підпунктом 169.1.1 пункту 169.1 статті 169 розділу IV цього Кодексу для відповідного року.

З 01.01.2016 року набули чинності зміни до підпункту 169.1.1. Податкового Кодексу і тепер податкова соціальна пільга надається в розмірі, що дорівнює 50 відсоткам розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), встановленому законом на 1 січня звітного податкового року.

Таким чином, на сьогодні розмір одного неоподатковуваного мінімум доходів громадян складає 50% прожиткового мінімуму (1378 грн.), тобто 689 грн.

Контрольні питання за розділом

1. Хто є суб'єктом правопорушень, передбачених ст. 212-2 КУпАП ?
2. Чим передбачені законодавством адміністративні правопорушення законодавства про державну таємницю відрізняються від кримінальних правопорушень?
3. Яким пунктом ст. 212-2 КУпАП передбачена відповідальність секретноносіїв за порушення вимог нормативних документів щодо порядку зберігання та використання відомостей, що становлять державну таємницю.
4. Які пункти 212-2 КУпАП потребують удосконалення?

5. Як розраховується грошове значення покарання, передбаченого ст. 212-2 КУпАП ?

Список використаних та рекомендованих джерел

1. Закон України від 16 грудня 1993 р. № 3723 “Про державну службу” // Відомості Верховної Ради. - 1993, № 52. - Ст. 490.

2. Нападистий О.Г. Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про державну таємницю // Актуальні проблеми організації діяльності органів СБ України щодо охорони державної таємниці. Матеріали семінару-наради 12 травня 2000 р., Центральне управління СБ України, м.Київ. К.: - Вид-во НА СБ України. - 2000. - 75 с. - С. 15.

3. Макаренко В.В. Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про державну таємницю // Актуальні проблеми організації діяльності органів СБ України щодо охорони державної таємниці. Матеріали семінару-наради 12 травня 2000 р., Центральне управління СБ України, м. Київ. К.: - Вид-во НА СБ України. - 2000. - 75 с. - С. 15.

4. Селюк А.В., Саакянц І.О. Розслідування злочинів, вчинених з використанням інформаційних технологій // Інформаційний бюлетень. - 2009. - №2.-С. 21-38.

5. Неоподаткований мінімум доходів громадян. [Електронний ресурс] // Інформаційно-консультативні послуги. Правозащитник Троян А.П. – Режим доступу: <http://www.antontrojan.com/?p=291&lang=UA>

РОЗДІЛ 7.

ДЕРЖАВНА ТАЄМНИЦЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ

7.1. Загальні підходи до правового врегулювання обігу інформації з обмеженим доступом в законодавстві іноземних держав.

У демократичних країнах охорона державної таємниці повинна відповідати інтересам не лише держави, а й суспільства та конкретної особи, зокрема. Це пояснюється, насамперед, тим, що для громадянина важливе власне і збереження державної таємниці, і матеріальні витрати, які несуть держава та суспільство заради підтримки режиму секретності для запобігання наслідків витоку державної таємниці.

Окрім цього, інформація на сучасному етапі розвитку набула ознак і форм індустрії, до її створення, обробки і розповсюдження залучено мільйони людей, а головним чином тим, що вона стала стратегічним національним ресурсом, одним з основних надбань держави. Наразі економічний, науковий, оборонний та політичний потенціал держави в значній мірі визначається рівнем її інформаційної безпеки. Разом із тим, в умовах демократизації суспільства змінюється характер формування сучасних правовідносин у сфері розповсюдження інформації, сутність і зміст, роль і місце організаційно-правових основ захисту інформації з обмеженим доступом.

Сучасні підходи України до вироблення політики в галузі інформаційної безпеки базуються на незмінності стратегічної мети нашої держави, якою є повномасштабна інтеграція до європейських структур і повноправна участь у системі загальноєвропейської безпеки. Реалізуючи національну політику в сфері безпеки, Україна активізує діяльність, спрямовану на поглиблення конструктивного співробітництва з Європейським Союзом (ЄС) та НАТО з метою забезпечити свою незалежність, демократичний розвиток та територіальну цілісність, зміцнити національну безпеку, запобігти виникненню нових загроз стабільності і

безпеці. Одним з напрямів зазначеного співробітництва є вдосконалення національного законодавства з питань правового врегулювання відносин в інформаційній сфері, зокрема, що стосується обігу інформації з обмеженим доступом.

Враховуючи викладене, є необхідність вивчення та аналізу законодавства іноземних держав у галузі безпеки інформації та приведення норм національного законодавства в сфері охорони інформації з обмеженим доступом у відповідність до стандартів НАТО і Євросоюзу.

Політикою безпеки інформації європейських держав, ЄС та НАТО передбачено, що стандарти та процедури безпеки застосовуються до всієї інформації, доступ до якої обмежується.

У даному випадку йдеться про **класифіковану інформацію** – відомості, дані, документи, що стосуються національної безпеки, рівень захисту яких зумовлений рівнем важливості та ймовірною шкодою від несанкціонованого розповсюдження. До класифікованої інформації відноситься інформація, яка становить державну або службову таємницю, та аналогічну іноземну класифіковану інформацію.

Класифікована інформація іноземних країн – це інформація, надана іноземною країною, міжнародною організацією чи їх структурами на умовах збереження її секретності, а також інформація, отримана в результаті співпраці держави (її структури) з іншою державою чи міжнародною організацією, яка набуває статусу секретної інформації на основі взаємного погодження, що закріплено у відповідних угодах.

Загалом, головним є те, що класифікованою інформація визначається відповідно до ймовірної *шкоди*, яка може бути нанесена у разі її несанкціонованого витоку чи розголошення. Це важливо тому, що дозволяє прозоро встановити зв'язок між рівнем класифікації інформації та відповідальністю за її розголошення та втрату.

Співвідношення грифів наведено у таблиці нижче.

Таблиця 1

Ступені обмеження доступу НАТО	Ступені обмеження доступу ЄС	Українській еквівалент
TOP SECRET	EU TOP SECRET	"Особливої важливості"
SECRET	EU SECRET	"Цілком таємно"
CONFIDENTIAL	EU CONFIDENTIAL	"Таємно"
RESTRICTED	UE RESTRICTED	"Для службового користування"

1. **TOP SECRET**: цей ступінь обмеження доступу застосовується лише до інформації і матеріалу, розголошення яких може заподіяти **надзвичайно серйозну шкоду** важливим інтересам НАТО / Європейського Союзу або одної чи більш держав-учасниць.

2. **SECRET**: цей ступінь обмеження доступу застосовується лише до інформації і матеріалу, розголошення яких може заподіяти **серйозну шкоду** важливим інтересам НАТО / Європейського Союзу або одної чи більш держав-учасниць.

3. **CONFIDENTIAL**: цей ступінь обмеження доступу застосовується до інформації і матеріалу, розголошення яких може заподіяти **шкоду** важливим інтересам НАТО / Європейського Союзу або одної чи більш держав-учасниць.

4. **RESTRICTED**: цей ступінь обмеження доступу застосовується до інформації і матеріалу, розголошення яких є **небажаним для інтересів** НАТО / Європейського Союзу або одної чи більш держав-учасниць.

Відтак, державну таємницю становлять відомості, яким присвоєно гриф TOP SECRET, SECRET, CONFIDENTIAL.

Доступ до некласифікованої інформації в документі, який містить класифіковану інформацію, або доступ до тих частин документа, які можуть бути опрацьовані окремо, не може бути обмежений за умови, що технічно можливо відокремити некласифіковану інформацію чи частини документа від класифікованої інформації, не наражаючи її на небезпеку

розкриття, та за умови, що опрацювання некласифікованої інформації складатиме розумний обсяг роботи.

Згідно з вимогами стандартів безпеки НАТО та розроблених на їх основі правил безпеки ЄС у державах-учасниках створюються **Національні органи безпеки (НОБ)**, основною функцією яких є впровадження стандартів безпеки інформації та здійснення загального контролю за дотриманням вимог національного законодавства в сфері охорони інформації з обмеженим доступом. Такі органи створюються:

- на правах окремих **самостійних державних органів** (Чехія (НОБ), Словаччина (НОБ), Румунія (Бюро національного реєстру державної секретної інформації), Болгарія (Державна комісія безпеки інформації), які є відповідальними за однакове застосування стандартів захисту класифікованої інформація;

- як окремі **структурні підрозділи** при центральних органах державної влади (Норвегія (НОБ при МО), Польща (Агенція внутрішньої безпеки при МВС), Угорщина (функції НОБ здійснюються підрозділами МВС), Естонія (Департамент поліції безпеки).

До основних функцій НОБ належить захист інформації з обмеженим доступом усіх ступенів, а також нагляд за системою охорони інформації з обмеженим доступом у відносинах з іншими державами та міжнародними організаціями і видача документів, що дозволяють доступ до інформації з обмеженим доступом Організацій Північноатлантичного договору, Європейського Союзу або інших міжнародних організацій.

У окремих країнах на рівні держави для координації діяльності органів державної влади, організації розробки та виконання державних програм щодо охорони секретної інформації при урядах діють **колегіальні дорадчі органи** (Литва (Комісія з координації охорони секретів), Естонія (Комітет охорони державних секретів), до складу яких входять представники силових структур, Міністерства закордонних справ та інших державних органів, де циркулює інформація з обмеженим доступом.

З метою фінансування витрат державних установ і організацій на здійснення діяльності, пов'язаної з секретною інформацією, більшість держав-учасниць НАТО та ЄС видатки щодо забезпечення охорони такої інформації закладають в державний бюджет окремою статтею. Це дає можливість державним установам і організаціям спрямувати виділені кошти на розвиток та вдосконалення системи охорони інформації з обмеженим доступом та сприяє її зміцненню по країні в цілому.

Законодавство про державну таємницю та секретну інформацію іноземних держав передбачає дозвільний порядок доступу юридичних і фізичних осіб до державної таємниці її обробки та використання. При цьому, дозвіл на доступ до державної таємниці є предметом обов'язкового з'ясування наявності у особи права на доступ до державної таємниці – відповідної форми допуску та виправданої необхідності доступу до конкретного виду секретної інформації згідно з принципом "need-to-know" ("необхідного знання" – потреби доступу до класифікованої інформації за умовами своєї службової діяльності) та за наявності у них відповідного допуску для одержання якого такі особи проходять визначену процедуру перевірки.

Вимоги НАТО передбачають врахування при вирішенні питань допуску громадян до класифікованої інформації критеріїв благонадійності, ступеня довіри до особи та її надійності, а також її близьких родичів і оточення. Відповідно до вимог НАТО вивчення особи повинно мати за мету також виявлення:

- намірів та фактів вчинення громадянином актів шпигунства, тероризму, саботажу, державної зради;
- контактів громадянина з особами, які мають або мали відношення до шпигунської, терористичної або іншої протиправної діяльності, чи підозрюються у цьому;
- інформації щодо можливої участі або контактів громадянина з членами організацій, які шляхом насилля або іншими незаконними методами

ставлять (ставили) за мету зміну державного устрою;

- інформації стосовно фінансових складнощів або неоясненого достатку;
- обставин, що можуть бути предметом шантажу або тиску, в тому числі зі сторони родичів або близьких осіб;
- ознак нечесності, неблагонадійності, ненадійності, нетактовності особи, які проявляються у її поведінці або висловлюваннях.

Сторони повинні гарантувати, що всім громадянам, яким, відповідно до їх обов'язків, необхідний доступ до інформації з грифом CONFIDENTIAL і вище був оформлений допуск, перш ніж вони розпочнуть виконання своїх обов'язків.

Процедури перевірки на допуск повинні призначатися для визначення того чи може особа мати доступ до інформації з обмеженим доступом без ризику для безпеки останньої.

Захист класифікованої інформації охоплює:

- юридичний захист – всі конституційні норми та інші юридичні умови, які забезпечують захист класифікованої інформації;
- процедурний захист – всі інструкції, на основі яких власники класифікованої інформації повинні організовувати внутрішню роботу, і всі внутрішні заходи порядку, що гарантують захист класифікованої інформації;
- фізичний захист – всі дії, пов'язані з гарантуванням безпеки та захисту класифікованої інформації, виконувані фізичними заходами та пристроями контролю, а також через технічні засоби;
- захист персоналу, що має доступ до класифікованої інформації або призначений, щоб гарантувати її безпеку – всі процедури перевірки і заходи, що застосовуються до осіб, які виконують завдання, пов'язані із класифікованою інформацією, щоб запобігати та усувати ризики розкриття класифікованої інформації.

7.2. Зміст державної таємниці у законодавстві іноземних держав НАТО та ЄС

Незважаючи на те, що НАТО та ЄС мають загальні вимоги до класифікованої інформації та загальні принципи її охорони, проте кожна з систем країн-членів має свої особливості, які ми розглянемо.

Так, у *Литовській Республіці* державну таємницю визначено як відомості в сфері політики, економіки, військовій сфері, сфері правопорядку, науки і техніки, розголошення яких може порушити суверенітет, обороноздатність чи економічну потужність Литовської Республіки, спричинити шкоду її конституційному ладу, політичним інтересам, наразити на небезпеку життя та здоров'я людини, її конституційні права. Перелік категорій державної таємниці встановлюється законом.

Відповідно до цього гриф **«Особливої важливості»** надається інформації, що становить державну таємницю, втрата або незаконне розголошення якої може спричинити особливо тяжкі наслідки для держави.

Гриф **«Цілком таємно»** надається інформації, що становить державну таємницю, втрата або незаконне розголошення якої може спричинити тяжкі наслідки для держави.

Гриф **«Таємно»** надається інформації, що становить державну таємницю, втрата або незаконне розголошення якої може спричинити шкоду інтересам держави.

Державну таємницю становлять:

- 1) детальні відомості про державні оборонні резерви та зведені деталізовані відомості про мобілізаційний резерв матеріальних ресурсів;
- 2) плани діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування в умовах надзвичайного та воєнного стану, а також плани мобілізації;
- 3) детальні відомості про створення, використання, виробничих технологій, технічних даних засобів технологічного захисту, які призначені

для захисту цінних паперів, документів, бланків документів, бандеролей, офіційних знаків маркування, банкнот, монет від підроблення;

4) детальна інформація про застосування технологічних процесів, що сприяють якісному вдосконаленню озброєння, військової техніки, а також яка використовується в оперативній діяльності технічних засобів;

5) детальна інформація про переговори з іноземними державами або міжнародними організаціями; пов'язана з іноземними державами або міжнародними організаціями інформація, втрата або незаконне розголошення якої можуть завдати шкоди взаємовідносинам держав, державним інтересам або укладення договорів;

6) детальна інформація про стан, об'єкти, зміст, результати співпраці зі спецслужбами іноземних держав або міжнародних організацій;

7) детальні відомості про організацію охорони державних ядерних об'єктів;

8) детальні відомості про кабельні магістральні мережі, призначених для передачі секретної інформації, захисних систем підключення обладнання, електроживлення та не криптографічних захисних систем, а також про їх детальні схеми;

9) відомості про шифри, шифрувальної техніки, призначених для шифрування або захисту секретної інформації і пов'язаних з цим документів про організацію та виконання шифрувальних робіт;

10) відомості про оснащення, дії інформаційних систем, що обробляють секретну інформацію, які застосовуються у засобах захисту;

11) детальні відомості про використання радіочастот, позивних у разі воєнного або надзвичайного стану, а також про структуру телекомунікаційних мереж, схем зв'язку та про експлуатацію з'єднувальних ліній, телекомунікаційних мереж з метою державної безпеки і оборони;

12) плани державної оборони, управління і керівництва Збройними Силами та іншими військовими формуваннями;

13) детальні відомості про систему спостереження і контролю за повітряним простором, що використовується для державної оборони;

14) мобілізаційні плани розгортання Збройних Сил та їх видів, інших військових формувань, схема управління мобілізаційними повідомленнями і мобілізаційним розгортанням, а також інформація про дії Збройних Сил та інших військових формувань, а також управління військовими структурами в разі введення вищих ступенів готовності;

15) зведені деталізовані дані реєстру, який ведеться Фондом озброєння Литовської Республіки при Уряді Литовської Республіки, якщо власником або користувачем зброї є орган системи охорони краю, орган системи внутрішніх справ або Департамент державної безпеки або суб'єкти оперативної діяльності;

16) інформація, яка може розкрити ідентичність особи, секретних учасників оперативної діяльності;

17) детальні відомості про дані обліку, внески державного соціального страхування та обов'язкового страхування здоров'я, внески з прибуткового податку секретних учасників оперативної діяльності, застрахованих державним соціальним страхуванням і обов'язковим страхуванням здоров'я, дані декларації майна та доходів цих осіб та членів їх сімей;

18) детальні відомості про організацію, хід і результати оперативної діяльності, що здійснюється структурними підрозділами Департаменту державної безпеки і Другого департаменту оперативних служб (колишній з розвідки і контррозвідки) Міністерства охорони краю, використання ними засобів і методів, їх фінансування, забезпечення технічними засобами оперативної діяльності, іншого матеріального та технічного забезпечення, інформація, отримана під час проведення оперативних дій, а також аналітична інформація, в якій використовуються отримані під час розвідки, контррозвідки дані;

19) детальні відомості про організацію, хід і результати оперативної діяльності, що здійснюється секретними учасниками оперативної діяльності

суб'єктів оперативної діяльності, використання ними засобів і методів, їх фінансування, матеріальне і технічне забезпечення, інформація, отримана під час проведення оперативних дій з секретними учасниками оперативної діяльності, а також підготовлена на її підставі аналітична інформація;

20) інформація, добровільно надана теперішніми або колишніми працівниками або секретними співробітниками спецслужб інших держав суб'єктам оперативної діяльності;

21) інформація, що міститься у матеріалах досудового розслідування або кримінальної справи засекречені дані, що допомагають встановити ідентичність особи свідка чи потерпілого;

22) відомості, що можуть розкрити ідентичність осіб щодо яких відповідно до законів застосовується захист від злочинного впливу, а також інформація про внески з прибуткового податку цих осіб, детальна інформація про організацію захисту та фінансуванні захисту таких осіб;

23) плани боротьби з тероризмом і диверсіями;

24) інформація, пов'язана з засекреченими службовцями розвідки і секретними співробітниками розвідки, а також про застосування стосовно них спеціальних гарантії;

25) інформація, пов'язана з юридичними особами, які забезпечують оперативну діяльність і створюють для неї сприятливі умови;

26) підготовлена органами, що забезпечують національну безпеку, аналітична інформація, пов'язана з оцінкою зовнішніх факторів ризику та загроз;

27) відомості про хід операцій військових формувань спеціального призначення системи охорони краю та їх персональний склад;

28) детальні відомості про нові технології, наукові дослідження, випробування та їх результати, що мають особливе значення для інтересів держави.

Терміни засекречування інформації, в залежності від ступеню її секретності, встановлюються такі: інформація з грифом секретності «цілком

таємно» - на 30 років, а засекречена інформація, яка може створити передумови виникнення загроз життю і здоров'ю людини (зокрема щодо встановлення ідентичності особи засекречених службовців розвідки і секретних співробітників розвідки, секретних учасників оперативної діяльності, а також засекречені під час кримінального процесу анкетні дані свідків чи потерпілих) - на 75 років; інформація з грифом секретності «таємно» - на 15 років; інформація з грифом секретності «конфіденційно» - на 10 років; інформація з грифом секретності «обмеженого доступу» - на 5 років. При цьому, термін засекречування інформації обчислюється з дня її реєстрації або взяття на облік. У випадках, якщо інформацію доцільно засекретити на більш короткий термін ніж передбачено відповідним положенням Закону, термін засекречування вказується поряд з грифом секретності, а якщо засекречування інформації є доцільним лише до певної події, після настання якої засекречування втрачає сенс, поряд з грифом секретності вказується конкретна подія або інші умови розсекречення інформації. Також, якщо неможливо встановити конкретний термін засекречування, проте відомо, що недоцільно інформацію зберігати у засекреченому вигляді протягом всього встановленого Законом строку або автоматичного її розсекречування після закінчення строку засекречування, або якщо відомо, що буде змінено гриф секретності інформації, рішенням суб'єкта, що її підготував, поруч з грифом секретності ставиться відмітка «PPC» (розсекречуються рішенням суб'єкта).

В Латвії під *державною таємницею* розуміється дані військового, політичного, економічного, наукового, технічного чи іншого характеру, які включені до затвердженого Кабінетом Міністрів переліку, втрата чи незаконне розголошення яких може нанести шкоду безпеці, економіці або ж політичним інтересам держави. Практично з визначеного Законом Латвії поняття державної таємниці великої різниці між поняттям державна таємниця в інших законодавчих системах немає, за винятком того, що вже в

самому понятті визначається відповідальний орган в особі Уряду за формування переліку інформації яка відноситься до державної таємниці.

Крім того, в законодавстві Латвії про державну таємницю міститься пункт, який визначає, що положення про державну таємницю у повній мірі розповсюджуються на засекречені відомості НАТО, Європейського Союзу, іноземних та міжнародних організацій і структур, якщо інше не передбачено їхніми нормативними актами.

Відомості, що становлять державну таємницю залежно від їх значення поділяються на такі ж три категорії як у попередніх країнах.

Відомості, що складають державну таємницю і відносяться до категорії **«Особливої важливості»**, якщо вони стосуються державної, військової, політичної, економічної, наукової, технічної, розвідувальної (контррозвідувальної) та оперативно-розшукової діяльності, а їх втрата чи незаконне розповсюдження можуть потягнути за собою: збройну агресію проти Латвійської Республіки або її союзників, загрозу такої агресії або реальну загрозу державному суверенітету; розрив дипломатичних стосунків або виключення Латвійської Республіки з міжнародних або міжурядових організацій; дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації, яка веде до масових заворушень, безладів, терористичних актів, диверсій, підривній діяльності або необхідність оголошення надзвичайного стану або екстреної готовності системи цивільної оборони; розкриття державних планів оборони або складових систем шифрування і передачі розвідувальних відомостей; розкриття важливих планів оперативно-розшукових заходів.

Відомості, що складають державну таємницю і відносяться до категорії **«Цілком таємно»**, якщо вони стосуються державної, військової, політичної, економічної, наукової, технічної, розвідувальної (контррозвідувальної) або оперативно-розшукової діяльності, і їх втрата або незаконне розголошення може призвести до: загострення міжнародних відносин; загострення міжурядових відносин, наслідком чого є розрив економічних стосунків або введення економічних санкцій проти Латвійської Республіки; розкриття

важливих військових планів або заходів розвідувального (контррозвідувального) характеру; розкриття відомостей про організацію, методи, тактику оперативно-розшукової діяльності осіб, що ведуть оперативно-розшукову діяльність, або слідчих матеріалів у справі; розголошення планів важливих оперативно-розшукових операцій чи відомостей про осіб, які є учасниками таких операцій; розкриття наукових чи технологічних відкриттів, пов'язаних з державною обороною чи безпекою або з розвитком певного напрямку економічної галузі.

Відомості, що складають державну таємницю і відносяться до категорії «**Таємно**», якщо вони стосуються військової, політичної, економічної, наукової, технічної, розвідувальної (контррозвідувальної) або оперативно-розшукової діяльності, і їх втрата або незаконне розголошення може поставити під загрозу державні інтереси і заподіяти збиток конкретному державному органу.

Крім того, законодавство Латвії про державну таємницю щодо визначення її поняття містить пункт, який визначає, що положення про державну таємницю у повній мірі розповсюджуються на засекречені відомості Організації Північноатлантичного Договору (НАТО), Європейського Союзу, іноземних та міжнародних організацій і структур, якщо інше не передбачено їхніми нормативними актами.

Відтак, до державної таємниці можуть бути віднесені відомості про: військовий потенціал держави, його оборонну стратегію і тактику, оборонні і мобілізаційні плани; системи і матеріально-технічні засоби озброєння, зв'язок і інформацію, придбання їх органами державної безпеки і оборони; розташування структур, споруд і інших об'єктів, важливих для державної безпеки і оборони, планах їх захисту і евакуації; типи і кількість продукції, виробленої для потреб державної безпеки і оборони, а також про мобілізаційні потужності промисловості; шифри (коди), системи шифрування і шифрувальне устаткування; організацію, зміст, тактику і методи оперативно-розшукової, розвідувальної і контррозвідувальної

діяльності, а також осіб, що займаються оперативно-розшуковою діяльністю, а також осіб, залучених до спеціального процесуального захисту; дислокацію структур і окремих структурних підрозділів органів державної безпеки; дії і плани дій структурних підрозділів Міністерства внутрішніх справ, органів державної безпеки і оборони у разі надзвичайного стану, масових безладів, або про спеціальні операції боротьби з організованою злочинністю; обсяги, розміщення і зберігання державних матеріальних резервів; систему зберігання і транспортування державних золотовалютних резервів; організацію заходів щодо охорони і забезпечення безпеки вищих посадових осіб держави і використання при цьому технічних засобів державної охорони; науково-дослідну діяльність, відкриття, використання винаходів, якщо такого роду діяльність здійснюється за підтримки держави; окремі напрями державної зовнішньої політики і зовнішньоекономічні стосунки, що мають стратегічне значення; засоби і методи захисту державної таємниці; секретні відомості отримані Латвією від іноземних держав або створені нею відповідно до укладеної міжнародної угоди.

Забороняється несанкціоноване розширення статусу і обсягу секретних відомостей або матеріальних носіїв секретної інформації, які включені до переліку відомостей, що становлять державну таємницю, а також засекречування таких відомостей і носіїв, які були загальнодоступними та публічно використовувалися.

Забороняється відносити до державної таємниці і обмежувати доступ до такої інформації: про стихійні лиха, природні, техногенні та інші катастрофи і їх наслідки; про положення справ в екології, охороні здоров'я, освіті і культурі, а також про демографічну ситуацію в державі; про факти порушення прав людини; про стан і рівень злочинності, випадки корупції, протиправні дії посадових осіб; про економічну ситуацію в державі, виконання бюджету, рівня життя населення, а також про ставки окладів, привілеї, компенсації і пільги, встановлені для посадових осіб і державних

органів і органів місцевого самоврядування; про стан здоров'я вищих посадових осіб держави (стаття 5 Закону).

Крім того, Законом про державну таємницю встановлюється право державної власності на відомості та носії інформації, які становлять державну таємницю. Зокрема, держава володіє винятковими правами власності на відомості та носії інформації, які становлять державну таємницю і знаходяться під особливим її захистом. Відомості або носії інформації, які становлять державну таємницю і знаходяться у власності фізичної або юридичної особи, можуть бути відчужені в цілях захисту державної таємниці без згоди власника з виплатою йому відповідної компенсації. Розмір компенсації встановлюється з обопільної згоди сторін, а при неможливості досягнення такої згоди – за рішенням суду. За позовами про встановлення розміру компенсації сторони звільняються від сплати судових видатків. Відомості та носії інформації, які становлять державну таємницю, можуть знаходитися у володінні або користуванні будь-якої особи у випадках передбачених законом і в порядку визначеному Кабінетом Міністрів.

Також законодавством про державну таємницю встановлюються терміни засекречування відомостей, що становлять державну таємницю (стаття 8 Закону). Зокрема, відомості, які становлять державну таємницю, в залежності від ступеню секретності засекречуються на відповідний термін: «таємно» - на 5 років; «цілком таємно» - на 10 років; «особливої важливості» - на 20 років. Дані про осіб, що займаються оперативно-розшуковою діяльністю та осіб, залучених у спеціальний процесуальний захист, засекречуються строком на 75 років. До закінчення терміну засекречування відомостей їх орган приймає рішення про повторне їх засекречування або розсекречування. Якщо встановлений законом термін засекречування збіг, або якщо до його закінчення відповідні відомості втратили своє значення, як державна таємниця, з таких відомостей знімається гриф секретності і вони стають загальнодоступними.

Під захистом державної таємниці в Латвійській Республіці розуміється цілеспрямована діяльність правового, технічного і організаційного характеру, яка здійснюється компетентними державними органами і їх посадовими особами в цілях забезпечення збереження відомостей, що складають державну таємницю, і запобігання їх незаконному поширенню або використанню.

Суб'єкти державної таємниці – державні органи, посадові особи чи співробітники органів, які у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків або трудових зобов'язань створюють, отримують, зберігають чи використовують відомості, які відносяться до державної таємниці та матеріальні носії секретної інформації.

Носії державної таємниці – технічно можливі форми запису відомостей (дані, сукупність даних), які у відповідності з Законом «Про державну таємницю» віднесені чи можуть бути віднесені до державної таємниці, а також матеріальні об'єкти, предмети, речовини чи електромагнітні поля, в яких наявні, зберігаються, накопичуються чи знаходять своє відображення відомості, віднесені в установленому законом порядку до державної таємниці.

Відповідно до законодавства **Естонії**, *державна таємниця* – це інформація, визначена виключно Законом та іншими нормативними актами виданими на його основі, яка потребує її захисту від розголошення в інтересах національної безпеки та зовнішніх зносин Естонської Республіки, за виключенням секретної інформації іноземних держав.

Секретна інформація іноземних держав – це інформація, що походить з іноземної держави, Європейського Союзу, НАТО або організації чи установи, яка створена відповідно до міжнародної угоди (далі іменується як «джерело секретної інформації іноземної держави»), отримана Естонією на підставі міжнародних угод, і які були засекречені його упорядником, а також інформації створеної з метою виконання Естонською Республікою

міжнародної угоди, яка повинна бути засекречена, як передбачено міжнародним договором.

Зміст організаційно-правових засад охорони державної таємниці зводиться до організації захисту секретної інформації шляхом встановлення єдиних вимог та спеціальної процедури щодо здійснення діяльності, пов'язаної з державною таємницею.

Організація захисту державної таємниці має відповідати таким вимогам: згода із процедурою доступу до державної таємниці і гарантування INFOSEC; згода із гарантуванням вимог, встановлених для обробки державної таємниці і носіїв секретної інформації; захист державної таємниці від незаконного розсекречування; притягнення до кримінальної, адміністративної чи дисциплінарної відповідальності за порушення процедури доступу до державної таємниці або вимог обробки державної таємниці і носіїв секретної інформації, а також за незаконне розсекречування (засекречення) державної таємниці.

Процедура захисту державної таємниці має забезпечувати єдині вимоги до органів, інституцій і юридичних осіб, що володіють державною таємницею з метою належної організації їх захисту, у тому числі для INFOSEC; особливу процедуру обробки державної таємниці та носіїв секретної інформації; вимоги щодо сховищ, доставки, транспортування і переміщення секретного носія; вимоги щодо організації роботи служб державної безпеки стосовно здійснення контролю, покладеного на них законом.

INFOSEC – це забезпечення достовірності, конфіденційності і цілісності державної таємниці або секретної інформації іноземних держав в автоматизованих системах обробки державної таємниці або секретної інформації іноземних держав;

Натомість, у Польщі було ліквідовано поняття «державна таємниця» та «службова таємниця» і запроваджено єдине поняття «таємна

інформація» та її класифікація відповідно до наданих ступенів секретності та відповідних грифів:

“особливої важливості”, “цілком таємно”, “таємно”.

Інформація з обмеженим доступом має ступінь обмеження доступу **“Особливої важливості”**, якщо її розголошення призведе до надзвичайно серйозної шкоди Республіці Польща шляхом:

1) створення загрози незалежності, суверенітету або територіальній цілісності Республіки Польща;

2) створення загрози внутрішній безпеці та конституційному ладу Республіки Польща;

3) створення загрози союзникам або міжнародному положенню Республіки Польща;

4) ослаблення оборонної готовності Республіки Польща;

5) приведення або потенційного приведення до ідентифікації службовців, військовослужбовців або працівників служб, відповідальних за виконання розвідувальних або контррозвідувальних завдань, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, якщо це ставить під загрозу таку діяльність або може призвести до ідентифікації осіб, які пропонують їм допомогу з цього приводу;

6) створення дійсної або потенційної загрози життю чи здоров'ю службовців, військовослужбовців або працівників, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, або осіб, які пропонують їм допомогу з цього приводу;

7) створення дійсної або потенційної загрози життю чи здоров'ю ключовим свідкам або їх найближчим особам або свідкам, зазначеним у ст. 184 Закону від 6 червня 1997 року – Кодекс кримінальних процедур (Журнал законів Республіки Польща, № 89, пункт 555 з подальшими змінами) або їх найближчим особам.

2. Інформація з обмеженим доступом має ступінь обмеження доступу “**Цілком таємно**”, якщо її розголошення призведе до серйозної шкоди Республіці Польща шляхом:

- 1) недопущення виконання завдань, пов’язаних із захистом суверенітету та конституційного ладу Республіки Польща;
- 2) підриву стосунків Республіки Польща з іншими країнами або міжнародними організаціями;
- 3) перешкоджання оборонній підготовці або функціонуванню Збройних Сил Республіки Польща;
- 4) перешкоджання виконанню службами або уповноваженими інституціями оперативно-розшукової діяльності, що здійснюється з метою забезпечення державної безпеки або переслідування кримінальних злочинців;
- 5) значного перешкоджання функціонуванню правоохоронних агенцій та судової влади;
- 6) завдання значних збитків економічним інтересам Республіки Польща.

3. Інформація з обмеженим доступом має ступінь обмеження доступу “**Таємно**”, якщо її розголошення завдасть шкоди Республіці Польща шляхом:

- 1) перешкоджання реалізації сучасної зовнішньої політики Республіки Польща;
- 2) погіршення оборонної діяльності або негативного впливу на військову здатність Збройних Сил Республіки Польща;
- 3) порушення громадського порядку та створення загрози безпеці громадян;
- 4) перешкоджання виконання завдань службами або інституціями, відповідальними за охорону безпеки або основних інтересів Республіки Польща;
- 5) перешкоджання виконання завдань службами або інституціями, відповідальними за охорону громадського порядку, безпеки громадян або

переслідування злочинців або порушників фіскального законодавства, а також судовою владою

б) створення загрози стабільності фінансової системи Республіки Польща;

7) негативного впливу на функціонування національної економіки.

Інформація з обмеженим доступом з визначеним ступенем обмеження доступу:

1) може надаватися лише уповноваженій особі відповідно до положень Закону щодо доступу до чітко визначеного ступеня обмеження доступу;

2) повинна оброблятися в умовах, що не допускають її розголошення, відповідно до положень, які визначають вимоги щодо секретних реєстратур, безпеки комунікаційно-інформаційних систем, безпеки інформації, заходів фізичної безпеки, що відповідатимуть ступеню обмеження доступу такої інформації;

3) повинна охоронятися, відповідно до її грифу обмеження доступу, з використанням заходів безпеки, визначених у Законі, а також виконавчих правилах та інструкціях, виданих на його основі.

Особливістю законодавства Польщі є те, що в залежності від посади або виду робіт на замовлення, на які особа претендує (особа, яка перевіряється), застосовуються такі процедури:

1) **звичайна** процедура надання допуску – у разі якщо посада або роботи на замовлення вимагають доступу до інформації з обмеженим доступом з грифом “Таємно” з урахуванням підпунктів b - d п. 2;

2) **розширена** процедура надання допуску – для:

а) посад або робіт на замовлення, які вимагають доступу до інформації з обмеженим доступом з грифом “Цілком таємно” та “Особливої важливості”,

б) уповноважених з безпеки, заступників уповноважених з безпеки та кандидатів на ці посади;

- с) керівників організаційних суб'єктів, де циркулює інформація з обмеженим доступом з грифом «Таємно» чи вище;
- д) осіб, які потребують доступу до іноземної інформації з обмеженим доступом або доступу згідно з положеннями міжнародних договорів, укладених Республікою Польща.

7.3. Визначення та кримінально-правова охорона державної таємниці в законодавстві окремих держав НАТО та ЄС (на прикладі криміналізації шпигунських посягань)

Специфікою кримінального законодавства держав-членів НАТО є те, що воно є продуктом різних правових систем «континентальної» та «англосаксонської». Ці правові системи побудовані за різними принципами, відрізняються ступенем кодифікації кримінального законодавства, розробленістю понятійного апарату, врахуванням сучасних правових тенденцій тощо. Більш зручним для порівняння є законодавство про кримінальну відповідальність держав континентальної правової системи, до якої належить більшість членів НАТО (Франція, ФРН, Італія, Болгарія, Польща, Данія, Нідерланди, Бельгія, Туреччина, Австрія, Литва, Латвія, Естонія, Швеція тощо), оскільки Україна теж відноситься до цієї правової системи. Не зважаючи на певні відмінності, що зумовлені належністю до певних правових сімей, кримінальне законодавство цих країн характеризує значний ступінь кодифікації та більш чітке групування правових норм.

Кримінальне право країн англосаксонської правової системи, до якої з держав-членів НАТО належать, зокрема, Велика Британія та США, досі не є кодифікованим, ігнорує групування норм за об'єктом посягання, використовує застарілі кліше диспозицій, та казуїстичну форму викладення ознак злочину.

Для злочинів, що посягають на секретну сферу діяльності держави принциповим є визначення предмету посягання. Слід зазначити, що в законодавстві більшості країн НАТО не дається чіткого визначення предмета

шпигунства (див. Додаток). Ним, як правило, виступають відомості, що становлять державну таємницю, або інші (будь-які) відомості, що збираються за завданням іноземної розвідки.

У значній групі держав НАТО, де законодавче визначення державної таємниці відсутнє, в диспозиціях кримінально-правових норм подається перелік відомостей, їх матеріальних носіїв, предметів тощо, які законодавець визначає секретними. Такі переліки є значно узагальненими і дозволяють широко тлумачити предмет злочинних посягань.

В деяких європейських країнах (ФРН, Австрія, Болгарія) поняття державної таємниці дається безпосередньо в Кримінальному кодексі, з визначенням загальних ознак (критеріїв) що її характеризують.

У цьому зв'язку слід відзначити певну тенденцію позбавлення формального критерію при удосконаленні визначення державної таємниці, що характерна для Франції та деяких інших європейських країн.

Так, законом 1939 року, що вносив зміни до КК Франції законодавець при визначенні поняття таємниці користувався і формальним і матеріальним критеріями. Стаття 78 КК встановлювала, що таємницею визнаються відомості військового, дипломатичного, економічного характеру, які є доступні особам в силу того, що вони передані їм під охорону або в користування і мають зберігатися в таємниці від інших осіб з метою попередження шкоди обороні держави. Реформа кримінального законодавства показала, що уряд незадоволений існуючим формулюванням таємниці оборони, оскільки формальний критерій її поняття звужував склади злочинів, де вона виступала предметом. В червні 1955 р. на конференції з порівняльного права в Страсбурзі юристи Франції висловили думку про недоцільність застосування у понятті таємниці оборони формальної ознаки. Декретом від 4 червня 1960 р. до ст. 78 було внесено зміни. В основу нового визначення законодавець поклав матеріальний критерій, повністю виключивши формальний. Таємниця національної оборони визначалась як

відомості, предмети, документи, або виробничі процеси, які в інтересах національної оборони мають зберігатися в таємниці.

З прийняттям у 1992 році нового КК матеріальний критерій у визначенні таємниці національної оборони набув закріплення. Відповідно до 413-9 КК. (в редакції закону від 1 лютого 1994 р.) таємницю національної оборони Франції становлять відомості, технології, предмети, документи, інформаційні дані та дані картотек, що відносяться до національної оборони, що є об'єктом охоронних заходів, спрямованих на обмеження їх розповсюдження.

Подібний підхід застосовано і в КК ФРН. Параграф 93 (1) визначає державну таємницю як факти, предмети чи відомості, які доступні лише обмеженому колу осіб, і які, аби запобігти небезпеці спричинення значної шкоди зовнішній безпеці Федеративної Республіки Німеччина, мають зберігатися в таємниці від іноземної держави.

Визначення таємниці, що наводиться у статті 256 КК Італії є значно ширшим за попередні. Таємницею оголошуються відомості, які в інтересах державної безпеки, «внутрішнього або зовнішнього політичного інтересу держави» мають зберігатися в таємниці, а також відомості, які містяться в актах уряду і їх поширення заборонено компетентними органами.

В інших, країнах (Литва, Латвія, Естонія) визначення державної таємниці дається у відповідних законах.

Втім, в законодавстві більшості держав-членів НАТО (США, Англії, Італії, Туреччини, Бельгії, Нідерландів, Данії, Іспанії, Польщі та ін.) визначення державної таємниці не дається, а в окремих з них відсутній і сам цей термін. Натомість, законодавець застосовує терміни «таємниця національної оборони», «секретна інформація» «відомості, передача яких може заподіяти шкоду державі», «класифікована інформація» «інформація, що не підлягає розголошенню» тощо.

Так, наприклад, в законодавстві США та Англії дійти висновку про зміст таємниці, що охороняється державою, можна лише з аналізу диспозиції

норм, що передбачають відповідальність за шпигунство та розголошення секретних відомостей, які містять казуїстичний перелік обставин, об'єктів, що мають відношення до національної оборони і які потрібно зберігати у таємниці, оскільки їх поширення завдасть шкоди безпеці держави, або надасть перевагу іноземній державі.

Відповідно до § 793 Зводу законів США, секретною може бути визнана інформація, що стосується якого-небудь корабля, літального апарата, оборонної продукції, корабель, військово-морської бази, бази підводних човнів, складу пального, фортів, батареї, торпедної бази, судноремонтного заводу, залізниці, арсеналу, військової бази, заводу, шахти, телефонної, телеграфної та радіостанції, пункту зв'язку, споруди, установи, науково – дослідної лабораторії, станції або іншого об'єкта, пов'язаного із системою національної оборони, що належить уряду Сполучених Штатів тощо (докладніше – див. Додаток).

Зрозуміло, що йдеться не про самі об'єкти (предмети, споруди), а лише про інформацію щодо них, яка саме і підлягає правовій охороні.

Аналогічний підхід застосовується і в англійському законодавстві, де, відповідно Закону про державні секрети об'єктами правового захисту виступають заборонені місця, документи, плани, моделі і т.д., які прямо або опосередковано можуть бути використані неприятелем (в тому числі можливим неприятелем) на шкоду державним інтересам.

В Італійському КК (ст.256) таємницею визначаються відомості, які, відповідно до актів уряду, поширювати заборонено. Прикладом такої заборони може бути розпорядження № 1161 від 11 червня 1941 року, яким було заборонено публікувати, розголошувати, поширювати в Італії або за її межами відомості про діяльність військової чи державної адміністрації, що контролювала військову промисловість; про саму військову промисловість (матеріали, продукцію, об'єми); про заходи підготовки до війни або такі що їй сприяють; про заплановані чи такі що проводяться військові операції. Не підлягали розголошенню відомості про результати наукових досліджень,

технічні винаходи та нові види матеріалів тощо, незалежно від того належать вони приватним особам і чи було відомо про них державним або військовим органам.

Подібні розширені узагальнення властиві і турецькому КК, який створювався під відчутним впливом італійського кримінального права, а також іспанському, датському, голландському та деяким іншим кримінальним кодексам.

Нечіткість та розпливчастість предмета шпигунства не лише створює можливість репресивного використання відповідних норм в політичних цілях, але й сприяє невиправданому зростанню кількості засекречених матеріалів – «інфляцію секретів».

Окремі неконкретності присутні в диспозиціях відповідних правових норм і інших держав. Так, у КК Польщі предметом шпигунства визначаються «відомості, передача яких іноземній розвідці може заподіяти шкоду Республіці Польща», які не мають законодавчого визначення. Водночас з аналізу польського законодавства випливає, що такі відомості становлять таємну інформацію, визначену у законі Республіки Польща «Про охорону таємної інформації» (від 5 серпня 2010 р.) (детальніше див. Додаток). Цією редакцією закона було ліквідовано поняття «*державна таємниця*» та «*службова таємниця*» характерне для попередніх редакцій (від 22. 01. 1999 р. та від 15. 04. 2005 р.), натомість запроваджено єдине поняття «*таємна інформація*» та її класифікація відповідно до наданих ступенів секретності та відповідних грифів⁵. Отже, застосування словосполучення «відомості, що становлять таємну інформацію» сприяло би конкретизації предмета злочину.

КК Латвії поряд із відомостями, що становлять державну таємницю (визначена законом «Про державну таємницю»), відносить до предмета шпигунства «відомості, що не підлягають розголошенню», законодавче визначення яких відсутнє.

⁵ Варто зауважити, що така тенденція поступово набуває поширення й серед інших, зокрема молодих членів альянсу та ЄС – Болгарії, Чехії, Словачії, Словенії, Сербії.

КК ФРН (§ 93 (2)) також включає до предмета шпигунства не лише державну, а й так звану нелегальну таємницю – такі, що не є державною таємницею, факти щодо порушень вільного демократичного конституційного ладу або факти, втаємничені від партнерів Федеративної Республіки Німеччини за угодами з обмеження озброєнь, що порушують ці міждержавні угоди. Причому за передачу цих відомостей іноземним представникам застосовується покарання як за зраду батьківщині, яка передбачає передачу відомостей, що становлять державну таємницю. Навряд чи такий підхід можна визнати демократичним та гідним запозичення.

Законодавство Литви та Естонії продовжує криміналізувати збирання будь-якої інформації, що здійснюється за завданням іноземної розвідки, що свідчить про вплив радянського права. Збереження подібної норми в Кримінальному кодексі Російської Федерації не раз ставало приводом для критики з боку правозахисників США та Великої Британії, які висловлювались щодо гучних шпигунських процесів над Г. Пасько, А. Нікітіним, І. Сутягінін та ін.

Англо-американська теорія і судова практика декларують, що інформація, яка є загальнодоступною, не може бути таємницею. Збирання фактів з відкритих джерел не утворює складу злочину шпигунства навіть за умови, що їх аналіз та оцінка дозволяє з'ясувати наявну, або сприяє отриманню нової інформації, що за своїм характером становить державну таємницю. Суд при цьому дотримується позиції, що у випадках, коли немає можливості і необхідності зберігати відомості в таємниці, не може виникнути намір створити вигоду для іноземного уряду.

Втім, судова практика США не завжди демонструє однакові підходи до визначення предмету злочину. Так, наприклад, розглядаючи у 1946 р. справу Хейна, окружний суд з'ясовував питання про те чи може обвинувачення у шпигунстві базуватися на інформації доступній широкому колу осіб. Обвинувачений ще на початку Другої світової війни, забезпечував Німеччину відомостями про стан авіаційної промисловості США. Ці відомості він

отримував з «джерел, які були на законних підставах доступні будь-якій особі, яка б мала на меті їх знайти та проаналізувати». Суд прийшов до висновків, що інформація, яку держава ніколи не тримала в таємниці, не може бути підставою для звинувачення у шпигунстві. Не дивлячись на наявний прецедент до прямо протилежного висновку дійшов федеральний суд четвертого округу, розглядаючи у 2000 році апеляцію по справі подружжя Скілакоут і Стенд, який суд першої інстанції визнав винуватими у змові з метою передачі оборонної інформації, в її незаконному отриманні та спробі її передачі. Обвинувачені стверджували, що інформація, яка була передана ними підставному агенту, не є секретною і що подібна інформація раніше була опублікована в газеті «Нью-Йорк таймс». Вирішуючи питання чи є доступна для громадськості інформація, якщо її не оприлюднив сам уряд, такою що відноситься до національної оборони, суд дав парадоксальну відповідь: якщо уряд сам не оприлюднив відповідні документи, вони вважаються секретними не дивлячись на те, що інформація, яка в них міститься може стати відомою громадськості з інших джерел. Відтак, діяння подружжя було кваліфіковані як злочинні, обвинувачені отримали значні строки позбавлення волі (детальніше див. Додаток).

Американське законодавство передбачає також спеціальні види шпигунства, що розрізняються за предметом посягань. Закон про атомну енергію, що переважно відтворює конструкції і форми Закону про шпигунство, предметом злочину визначає інформацію що стосується проектування, виробництва або використання ядерної зброї, виробництва спеціальних ядерних речовин тощо (§§ 2274, 2275 Розділу 42 Зводу законів США). Закон про економічне шпигунство 1996 р. встановлює відповідальність за викрадення комерційної та промислової таємниці (§ 1831, Розділу 18 Зводу законів США). Військове шпигунство (§ 906, Розділу 10 Зводу законів США) передбачає лише проведення шпигунської діяльності щодо військових об'єктів. Характер зібраної інформації в нормі не визначається і на кваліфікацію не впливає.

Стаття 258 КК Італії криміналізує вивідування «з метою політичного або військового шпигунства» відомостей, поширення яких заборонено компетентними органами влади. Як правило ці відомості становлять відомчу, у тому числі військову, таємницю.

Стаття 59 Військового кримінального кодексу Італії, що встановлює відповідальність за військове шпигунство, визначає його предметом документи предмети чи відомості про укріплені місця, склади, арсенали ..., про дислокацію та пересування військових частин, планах операцій тощо.

З огляду на викладене зауважимо проблемне питання щодо предмету злочину, яке потребує вирішення. На сьогодні Україна уклала більше 45 окремих Угод про взаємне збереження таємних відомостей з іноземними державами, у вересні 2002 р. таку угоду ратифіковано і з НАТО. Проте, визнання Урядом України існування міждержавних секретів (в рамках відповідних Угод) не означає автоматичного набуття такими секретами статусу державної таємниці України. Міждержавні секрети, що передаються у зв'язку з тими чи іншими обставинами у розпорядження відповідних державних органів України, згідно з ч. 2 ст. 6 Закону України «Про державну таємницю» можуть бути віднесені до державної таємниці України лише за умов, якщо вони підпадають під категорії, зазначені в частині 1 ст. 8 згаданого Закону і їх розголошення може завдати шкоди національній безпеці України.

На сьогодні, згідно з чинним КК, передача, або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю іншої країни, але при цьому не становлять державної таємниці України, вчинене громадянином України, іноземним громадянином або особою без громадянства не створюють підстав для кваліфікації цих дій як шпигунства і не тягнуть кримінальної відповідальності. Відсутність відповідної норми створює сприятливі умови для використання території України, як плацдарму, а її громадян - як засобів для здійснення шпигунських дій щодо інших держав.

В законодавстві держав НАТО з цього приводу застосовані два альтернативні варіанти: або посилення на таємницю союзної держави включається до визначення державної таємниці і таким чином урівнюється їх статус, або ж в Кримінальному кодексі робиться примітка щодо окремої країни. На нашу думку, перший підхід є конструктивнішим, проте доцільніше зробити посилення не на таємницю окремої держави (їх чисельність може змінюватись) а застосувати узагальнене визначення - таємна інформація іноземних держав, що передана Україні на підставі міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, або вмотивованим розпорядженням Президента України.

Серед інших варіантів вирішення цього питання цікавий підхід віднайшла Республіка Білорусь. Так, у ст. 358 КК Білорусі предметом шпигунства визначено відомості, що становлять державні секрети Республіки Білорусь, а також відомості, що становлять державні секрети інших держав, переданих Республіці Білорусь відповідно до законодавства Республіки Білорусь.

Аналіз досвіду визначення предмета шпигунства в законодавстві дає підстави стверджувати, що застосовані там підходи поступаються українським і у своїй більшості не варті запозичення.

Разом з тим, підхід щодо розширення предмета шпигунських та інших протиправних посягань щодо державної таємниці за рахунок секретної інформації іноземних держав (організацій), передану в рамках відповідних урядових угод, з огляду на поглиблення партнерства України з НАТО та ЄС, безперечно заслуговують на врахування у вітчизняне законодавство.

Контрольні питання за розділом

1. Які загальні критерії обмеження доступу до інформації в законодавстві іноземних держав, НАТО та ЄС?
2. Які правові ознаки, характерні для державної таємниці в законодавстві іноземних держав, НАТО та ЄС?

3. Які основоположні принципи захисту державної таємниці, передбачені у законодавстві європейських держав, НАТО та ЄС?
4. Дайте визначення класифікованій інформації та визначте місце державної таємниці у ній.
5. Що розуміється під поняттям «класифікована інформація іноземних держав»?
6. Яка державна інформація з обмеженим доступом є предметом злочинних посягань в законодавстві країн НАТО та ЄС ?
7. Як регламентується в країнах НАТО та ЄС кримінально-правова охорона державної інформації з обмеженим доступом іноземних країн, переданої партнерам на підставі міжнародних угод?

Список використаних та рекомендованих джерел

1. Авдошин І.В., Макаренко В.В., Солодка О.М. Охорона державної таємниці в країнах Балтії / Навчальний посібник. – Вид-во НА СБ України – 2013. – 208 с.
2. Гуз А. М. Історія захисту інформації в Україні та провідних країнах світу / Курс лекцій. – Вид-во НА СБ України – 2006. – 208 с.
3. Європейська інтеграція України : підруч. / Є.Д. Скулиш, О.Д. Довгань, О.М. Солодка; за заг. ред. Є.Д. Скулиша. – К. : Наук.-вид. центр НА СБ України, 2012. – 384 с.
4. Артемов В. Ю. Порівняння організаційно-правових норм захисту інформації з обмеженим доступом країн-членів НАТО. Навч.-метод. посібник. – К.: КНТ, 2007. – 172 с.
5. Угода про безпеку між Урядом України і Організацією Північноатлантичного Договору / Офіційний Вісник України 2002. – № 40. – ст. 1852.
6. Угода між Україною та Європейським Союзом про процедури безпеки, які стосуються обміну інформацією з обмеженим доступом від

13.06.2005 / Офіційний вісник України від 07.03.2007 р. – № 15. – стор. 163. – стаття 582.

7. Шлапаченко В.М. Кримінальна відповідальність за шпигунство : монографія / В. М. Шлапаченко. – К. : Центр навч., наук. та період. видань НА СБ України, 2015. – 348 с.

8. Шлапаченко В.М. Кримінальна відповідальність за шпигунство в законодавстві держав-членів НАТО : навч. посіб. / В. М. Шлапаченко. – 2007. – 85 с.